

Izabodka
népoktatója
1687-1918

A társadalmi, a gazdasági, a kulturális élet sokféle megnyilatkozásának távoli forrásait kutatva nem egy tanulmányban, naplójegyzetben, kritikai beszámolóban felmerült már a kérdés, hogy voltaképpen mikor kezdődött el a rendszeres népoktatás Szabadkán. Hiszen a mezőváros lassú fejlődése is utánpótlást követelt mind társadalmi, mind gazdasági, mind egészségvédelmi téren; tehát olyan írástudókra volt szükség, akikből ez a város a fejlődés követelményeinek megfelelően felnevelhette a maga kádereit: felemelhette népét az emberi élet szintjére.

Pálinskás József Szabadka népoktatása című kötete ebben a tekintetben nem könnyen felmérhető értékű munka. Már bevezetőjében sejtette, hogy minden törekvése arra irányul, hogy a népoktatás megindításának eredőit felkutatassa egy olyan területen, amelyet a kötetében felölelt idő — több mint kétszáz esztendő — nem egy háborúval, hódoltsággal, elemi csapással marasztalt le más, boldogabb életet élt városok, vidékek mögött.

A másik rendkívül fontos szempont, amelyre a szerző különösen nagy gondot fordított, hogy ennek a városnak a területén többnemzetiségű lakosság élt, s mivel az általa említett első évtizedek-

ÉLETJEL KÖNYVEK 3.

PÁLINKÁS JÓZSEF

SZABADKA NÉPOKTATÁSA

(1687 — 1918)

1974

Az utószót írta
Dr. Bodrogvári Ferenc

Hatvanezer főnyi lakosával Szabadka a kiegyezés korában Szeged után a legnépesebb alföldi város. Országos viszonylatban az 1870-es népszámlálás adatai alapján a harmadik helyre emelkedett. Népiskoláinak száma alapján azonban közel sem foglalt el ilyen előkelő helyet a korabeli városok között. Jóllehet iskoláinak híre a XVIII. században túlnőtte a város és megye határait, 1870-ben az országházban mégis azt állapították meg, hogy Szabadka 56 000 lakosa közül 32 000 írástudatlan.¹ Nem meglepő ez az állítás, ha figyelembe vesszük a város polgármesterének 1868-ban tett jelentését a népiskolák látogatottságáról. A város elemi iskoláit ebben az évben 2543 gyermek látogatta,² holott egy korábbi összeírás már 14 061 tanköteles gyermeket tüntetett fel.³ Ezek szerint a tanköteles gyermekek 5,9%-a járt rendszeresen iskolába abban az évben, amikor meghozták a polgári társadalom iskolarendszerét megalapozó népoktatási törvényt.

Szabadka népművelődésének fejlődése a többi vezető városéhoz viszonyítva lemaradt. A lemaradás okát főleg az elemi iskolák hálózatának kiépíttelenségében kell keresni. Hogy ezt a város korábban is mennyire elhanyagolta, szolgáljon példaként az 1820. évi népoktatás állapota. A 32 247 lakost számláló városban ebben az évben egy kéttanítós főelemi és öt egytanítós triviális iskola működött, az iskolába járó tanulók száma pedig 288 volt.⁴ Nem ismeretes ebben az évben az iskolaköteles gyermekek száma, de hozzávetőlegesen is kitehetett 6—8 ezret.

Ezek után nem kell csodálkozni, hogy a helybeli latin főgimnáziumban a vidéki diákok száma jóval nagyobb a helybelieknél, de még azon sem, hogy ötven évvel később, 1870-ben is csak 473 értelmiségi egyént tartottak nyilván a városban.⁵ Ezek közül is a legtöbb bevándoroltnak számított.

A polgári társadalomra várt tehát az a nagy feladat, hogy a népes parasztváros elmaradott népművelődését az elemi iskolák számának növelésével és a népoktatás magasabb fokát elősegítő tanügyi intézmények megnyitásával megoldja.

1918-ig a város népoktatásának fejlődése három szakaszra osztható:

1. Népoktatásunk a tanügy országos rendezése előtt.
2. A tanügy országos rendezése — nemzeti főiskolák.

3. A város népoktatásának megszervezése a népoktatási törvény szellemében.

NÉPOKTATÁSUNK A TANÜGY ORSZÁGOS RENDEZÉSE ELŐTT

1.

Az osztrák merkantilizmus a török kiűzésével felszabadított területeket a kibontakozó bécsi ipar szolgálatába állította. Ennek megfelelően rendezte is be azokat. Bácskát mint jó nyersanyagforrást a kamarai birtokok közé osztotta be és telepítését már a török háborúk alatt megkezdte. A tiszai határőrvidék felszámolásával pedig bevezette a polgári közigazgatást, majd egyes népesebb településeket társadalmi és gazdasági központokká alakított. Mindezt abból a célból tette, hogy e termékeny terület gazdag kincseit minél fokozottabban, tervszerűbben zsákmányolja ki. Bécs nem áttallotta azt sem, hogy jó pénzért a népesebb településeket mezővárosi vagy éppen szabad királyi városi rangra emelje. Ezzel akarta helyrebillenteni a hosszú háborúk alatt megingott állampénztár egyensúlyát.

Szabadka ekkor már a népesebb települések közé tartozott. Egy 1702-ből származó összeírás 1969 lakost említ itt.⁶ A lakosság száma a telepítések alatt aránylag gyorsan növekedett és a tiszai határőrvidék idején már több ezerre rúghatott. Foglalkozásukra nézve az idetelepültek legnagyobb része pásztor, földműves. Szabadkán az iparosok nehezen honosodtak meg, mert a pásztorok és földművesek termelőeszközeiket, ruházatukat és egyéb szükségleteiket sokáig maguk állították elő.

Bécs, figyelembevételével a település eddig elért katonai érdemeit, a telepítés eredményeit és nem utolsósorban az állampénztár igényeit, Szabadkát 1743-ban kamarai mezővárosi rangra emelte és megerősítette a polgári városi eljárásról.⁷ Harminchat évvel később Szabadka szabad királyi város lett.⁸

2.

Szabadka népoktatásügye a város polgárosításával állandósult. 1743-ban a város gondjaiba vette a katolikus és görögkeleti egyház által már korábban megszervezett elemi iskolákat. Az ifjúság nevelését és oktatását ekkor még az egyház irányította. Ezzel a kérdéssel az állam nem foglalkozott és meghatározott iskolapolitikája sem volt, csak a felügyelet jogát gyakorolta az iskolák felett. Az egyház vezetése alatt folyó oktatás legfőbb célja az uralkodó osztály hatalmi helyzetének fenntartása és erősítése, majd a feudális állami és egyházi hatalmi szervezet számára hivatalnokoknak és papoknak a nevelése volt.

Az elemi iskolák létét — valamint a többiekét is — társadalmi funkciójuk határozta meg. Az első iskolákat Szabadkán is az egyház szervezte meg közvetlen a török kiűzése után. 1687-ben a betelepülő ferences barátok már iskolát szerveztek a papság utánpótlásának biztosítására.⁹ Úgy látszik, hogy a ferences barátok kolostori jellegű iskolája, amelynek működéséről többet nem is tudunk, 1732-ben megszűnt és a városban megnyílt a mindennapi katolikus elemi iskola

világi tanító vezetésével.¹⁰ Valamivel előbb nyitották meg a városban a szerb iskolát,¹¹ amelyben az első világi szerb tanítót az 1742-3. tanévben említik.¹²

A polgárosodásnak induló mezőváros mindennapi életében egyre nagyobb hatása volt az új polgári kultúra szellemének. Nagyobb gondot fordított a város a telepítésekre, kedvezményekben részesítette a nehezen meghonosodó iparosokat, kereskedőket és rendezni kezdte a birtokfelosztást. Azonfelül gondoskodott az ifjúság magasabb fokú oktatásáról is, és 1747-ben a kalocsai érsekség beleegyezésével megnyitotta Vajdaság első városi nyilvános középiskoláját, a háromosztályú latin grammatikális iskolát.¹³ 1776-ban pedig a városban megtelepedett német iparosok kérelmére megnyitotta a német triviális iskolát, amely 1798-tól triviális leányiskolává alakult és német leányiskola néven még 1848-ban is működött.¹⁴

Ezeket az iskolákat vette gondjaiba a város azzal, hogy gondoskodott fenntartásukról, tanítóiknak ellátásáról és beneficiumairól. A város csak a katolikus tanítókat fizette saját pénztárából, akikkel évente kötött szerződést és bejegyeztette őket a tisztségviselők jegyzékébe. Ezek a jegyzékek a szerb tanítókat nem említik, és fizetésüket is a görögkeleti egyház biztosította közadakozás révén. Egyéb kedvezményekben azonban egyenrangúak voltak a katolikus tanítókkal.

3.

Sok kívánnivalót hagy maga után még ebben a korban is az iskolák elhelyezése és az épületek befogadóképessége. Külön épületeket a város az elemi iskolák részére csak a múlt század vége felé kezdett építeni. Addig ezeket az iskolákat elhagyott, bérelt vagy átalakított épületekben helyezte el. Az az elhagyott, rogyant parasztház, amelyben a katolikus iskola első szerződött tanítója kezdett tanítani, még annak a kisszámú tehetősebb szülőknek a gyermekeit sem fogadhatta be, akik hajlandók voltak a mindennapi városi iskolába járatni őket. A város lakosságának száma ezekben az években nem ismeretes. De ha alapul vesszük az 1765. évi összeírást, amikor a városban 9556 lelket tartottak nyilván,¹⁵ akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy az iskolaköteles gyermekek száma már 1743-ban jóval nagyobb volt, mint amit az említett épület befogadhatott. Azóta sem oldódott meg a szabadkai elemi iskolákban a tanteremhiány. Iskolaépületeink még ma is túlterheltek. A múltban a város elmulasztotta az elemi iskolák hálózatának kiépítését az iskolaköteles gyermekek gyorsan növekvő számának arányában. Ahhoz pedig, hogy a múlt mulasztásait mai társadalmunk gyorsabban helyrehozza, három dolog szükséges: pénz, pénz és harmadszor is pénz.

A legrégebb szabadkai elemi iskolák felszerelését nem ismerjük, de feltételezzük, hogy azok sem különböztek a kor hasonló iskoláinak felszerelésétől. Erről pedig a pedagógiai irodalomban bőven található adat.

Tanítóikról már valamennyivel többet tudunk. Szakképzettségük ugyan még nem volt, mert tanítóképzők a felvilágosult önkényuralom előtt sehol sem működtek. Az egyháznak meg éppen nem állt érdekében, hogy a tanítók külön kiképzését szorgalmazza, nehogy azok akadályozzák eszméinek terjesztésében. Az elemi iskolai tanítóktól csak annyit követelt meg, hogy a plébános által tanított hittant, az elemi oktatás legfontosabb tantárgyát, ismételni tudja a tanulókkal, tudjon valamicskét olvasni, írni, de a számolást már nem tartotta annyira szükségesnek. Kevés elemi iskolában tanítottak akkor még számtant. Többet ezektől a tanítóktól nem is lehetett elvárni, akik a legjobb esetben félbemaradt diákokból, iparosokból, obszitosokból kerültek ki. Szabadkán az első világi tanító sekrestyés, harangozó, a második meg kántor volt. A német iskola tanítójaként pedig egy leszerelt katonát szerződtetett a város. Nem jobb a helyzet a szerb tanítóknál sem, hiszen azok is az egyház szolgálatában álltak és a tanítóskodás mellett még más munkát is végeztek.

A város által szerződtetett tanítók csak tanítással foglalkozhattak. Más munkát nem végezhettek. Ha munkájukat — a tanítást — nem győzték, a város megengedte nekik segédtanítók alkalmazását, akiknek eltartásáról saját maguk gondoskodtak. Kádár Jánosnak, az első szerződtetett tanítónak az évi fizetését 1743-ban 74 forintban állapította meg a város. Ezért a fizetésért tanítania kellett az összes katolikus ifjúságot. Később ezt a fizetést a város oly módon módosította, hogy a javadalom egy részét átruházta a tanulókra. Három évvel később Kádár fizetését részben készpénzben, részben természetben szabták meg. 76 forintot vehetett fel készpénzben, azonkívül másfél mázsa húst és három font gyertyát vásárolhatott a városi mészárszékekben a város számlájára és minden tanulótlól kapott 1/4 mérő búzát és két kötés nádat tüzelésre. Pénzbe átszámítva a tanító évi fizetése kb. 100 forintot tett ki, ami ebben a korban jó fizetésnek számított.¹⁶

A tanítói fizetés egy részének a szülőkre való átruházásával a város valójában bevezette a tandíjat, amelyet teljes egészében a tanító kapott meg. Így akarta ösztönözni a tanítókat a nagyobb jövedelem reményében minél több gyermek toborzására az iskolába. Célját a város nem érte el. A városi iskolát továbbra is a városban meghonosodott kevés iparos és kereskedő gyermekei látogatták. A pásztorkodó és földművelő rétegek megterhelést láttak a város eljárásában, s még inkább elzárkóztak az iskolától. A karikás ostor vagy a kapa kezeléséhez nem tartották szükségesnek az ábécé megismerését. Maga a paraszt nem látta értelmét az iskolába járásnak, mert helyzete ezzel nem lett könnyebb. De nem követelte ezt a feudalizmus gazdasági rendszere sem. Sőt ha a paraszt gyermekeit iskolába járatta, saját helyzetét nehezítette meg a feudális terhek kielégítésében, mert kevesebb munkaerővel rendelkezett. Az iskola társadalmi jelentőségét e polgárosodásnak induló város parasztsága még nem ismerte fel eléggé. A városban élő polgárság viszont még nem bírt olyan erővel, hogy magával ragadhatta volna ezt az egyre jobban tömegesedő réteget.

Hány tanuló járt az iskolába, nem lehet megállapítani. Az iskolai adminisztrációt csak a tanügy első országos rendezésével vezették be országszerte. Hogy a mindennapi városi iskolát kevés gyerek látogatta, az abból is következtethető, hogy a katolikus egyház elégedetlenségét fejezte ki és a hittan tanítására külön hittaniskolát szerveztetett a várossal. 1748-ban nyitotta meg a város az első hittaniskolát¹⁷ és vezetésére egy gyöngyösi nőt — valószínűleg apácát — szerződtetett. A hittaniskola különbözött a városi mindennapi iskolától. Itt a hittanon kívül mást nem tanultak. Munkájáról bővebbet nem tudunk, de annyi bizonyos, hogy az egyház ide kényszerítette be a városi iskolát nem látogató, szegényebb sorsú szülők gyermekeit, akiknek száma jóval meghaladta az előbbieket. Ez már abból is látszik, hogy 1763-ban, amikor bunyevác nyelven is kezdtek a hittaniskolában tanítani, négy hittanítót kellett a városnak szerződtetnie: egy nőt, egy férfit a magyarok, úgyszintén egy nőt és egy férfit a bunyevácok részére. Ugyanakkor a városi mindennapi katolikus iskolában egy tanítóról tudunk.

Úgy látszik, hogy a hittaniskola kiterjesztette munkáját az idősebb ifjúságra is, mert a házasságkötésnél számon kérték a hitbéli jártasságot. A házasulandó feleket, amennyiben nem mutattak kellő jártasságot, pénzbüntetésre ítélték, a büntetés összegét pedig a hittaniskola javára fordították. A hittaniskola tanítói kevesebb fizetést kaptak és nem élvezték a városi iskolák tanítóinak megszabott kedvezményeket.

Ilyen körülmények között az említett mindennapi iskolák nem lendítettek sokat a város művelődésének fejlődésén. Korszerűsíteni kellett őket, amit a felvilágosult abszolutizmus kormányzata a század második felében meg is tett.

A TANÜGY ORSZÁGOS RENDEZÉSE — NEMZETI FŐISKOLÁK

1.

Bécsben a felvilágosodás eszméinek hatására már a XVIII. század közepén komoly lépéseket tettek az ifjúság oktatásának korszerűsítésére. Már udvari körökben is erősen hangoztatták az iskolák korszerűsítésének szükségességét és élesen bírálták az egyház oktatáspolitikáját. Különösen sokat tett ezen a téren Van Swieten, akinek a legmagasabb udvari körökben is akadtak követői. Erősen követelték, hogy az állam vegye át az iskolák irányítását, helyezze az oktatást és nevelést világi alapokra, és vonja meg az egyháztól eddigi jogait az ifjúság oktatásának irányításában. Ez a hang a felfelé törekvő polgárság hangja, amelynek a megváltozott viszonyok között nem volt mindegy, ki neveli az ifjúságot. Az ifjúság nevelését államérendékké tették.

A század derekán kibontakozó állami neveléspolitikai hívei a birodalom kormányzatában is helyet követeltek maguknak. 1760-ban

megszervezték az első állami tanügyi szervet — az udvari tanügyi bizottságot — azzal a céllal, hogy a birodalom egész oktatásügyét a felvilágosodott abszolutizmus szándékainak megfelelő hasznos állampolgárok nevelése felé irányítsa. A köznevelés, ahogy azt a reformerek kifejtették, nemcsak erkölcsös alattvalók formálásának, hanem a feudális abszolutizmus megerősítésének is alkalmas eszköze: a nemes ifjúságot hivatali és hadi pályára kell nevelni, a polgárok fiait az ipari, kereskedelmi fejlődés hordozóivá, a szegény kézműves- és parasztgyermekeknek pedig elég a termelő munkához szükséges szakismeret, s hozzá erkölcsi és vallásos nevelés, amely szorgalmat, hűséget, engedelmességet s helyzetükben való megnyugvást plántál beléjük.¹⁸

A tanügy átszervezése és állami irányítása Magyarországon is esedékessé vált, persze csak a gyarmatokhoz mért módosításokkal. 1765-ben tehát a helytartó tanácsban is megalakult a tanulmányi bizottság, és feladatává tették, hogy a kibontakozó állami neveléspolitikát a katolikus iskolákra is kiterjedő felügyelet formájában érvényre juttassa.

Magyarországon a közoktatás rendezésének előmunkálatait 1766-ban a katolikus iskolák összeírásával kezdték el. A befutó jelentések alapján a jezsuiták mutatkoztak a leggazdagabb és legtekintélyesebb iskolafenntartóknak. Köztudomású, hogy a jezsuiták nem kedvelték az elemi iskolákat; ebben az összeírásban is csak két elemi iskolájuk szerepelt. Annál nagyobb számban nyitották meg a háromosztályos latin grammatikális iskolákat (hat helyen), magukénak vallottak 19 hatosztályos latin főgimnáziumot, két akadémiát¹⁹ és két egyetemet. Összesen 31 iskolát tartottak fenn az országban.²⁰ Nem szűkösködött iskolákban a többi szerzetesrend sem, de a jezsuiták iskoláinak számát egy sem érte el közülük.

A katolikus egyház éber figyelemmel kísérte a kormányzat kezdeményezéseit az állami neveléspolitikára bevezetésére. Minden erejét latba vetette, hogy azokat megghiúsítsa, hiszen évszázados jogainak megdöntéséről volt szó. Leghevesebben a jezsuiták álltak ellen.

A felvilágosult abszolutizmus azonban jelentősen megváltoztatta a katolikus egyház és az állam érdekszövetségét. A fejedelmi abszolutizmus már nem hajlandó elfogadni, hogy az állam fölött az egyház uralkodjék és az uralkodó akarata a jezsuiták irányítsák. Az egyház hatalmi pozícióját a felfelé törő polgárság is erősen támadja, ugyanakkor a jezsuitákat sem kíméli a hatalomhoz és az uralkodó osztályhoz való ragaszkodásukért és az alsóbb társadalmi osztályokkal szembeni közömbösségükért.

Mária Terézia nem fordult szembe a katolikus egyházzal, de azt az állam keretei közé kényszerítette és érvényesítette a fejedelem korlátlan hatalmát. A fejedelem korlátlan hatalmának tudatában jelentette ki 1770-ben, hogy »Az iskola politikum és az is marad«,²¹ és ennek szellemében indította meg gyakorlatilag a tanügy országos rendezését. 1773-ban a jezsuita rend felosztatásával megszűnt az utolsó nagyobb akadály a tanügy átszervezése és államosítása előtt.

Az iskolák átszervezésére Felbiger apátot, a porosz iskolák közismert szervezőjét hívta meg 1774-ben, aki még ebben az évben kidolgozta a német népiskolákra vonatkozó szabályzatot *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal, Haupt und Trivialschulen in den sämtlichen k. k. Erbländern*²² címen, s azt az uralkodónő azonnal jóvá is hagyta. Két évvel később, 1766-ban az Illír Udvari Deputacio az *Allgemeine Schulordnung* szellemében kidolgozta a görögkeleti iskolák rendezését szolgáló utasítást *Skolski ustav za pravoslavne trivijalne male škole u provincijalnom delu Tamišskog Banata* címen,²³ s az uralkodónő ugyanaz év december 2-án aláírta. A magyar iskolák rendezésére vonatkozó *Ratio educationis totiusque rei litteraria per regnum hungariae et provincia eidem adnexas, Vindobonae, 1777* című szabályzatot a királynő augusztus 22-én hagyta jóvá.²⁴

Ezekkel a törvényerejű uralkodói rendeletekkel vetette meg a fejedelmi abszolutizmus az állami neveléspolitikai alapját, fosztotta meg a katolikus egyházat évszázados jogaitól az iskolák felett, és segítségükkel helyezte az ifjúság oktatását világi alapokra.

Felbiger *Allgemeine Schulordnungja*, a görögkeleti triviális iskolák *Skolski ustavja* csak az elemi iskolák megreformálására szorítkozott. Ezzel szemben a *Ratio educationis* az egységes műveltség megteremtése érdekében felölelte Magyarország és a Horvát Bánság katolikus iskoláinak mindhárom fokozatát és bevezette azokba az állami igazgatást. A protestánsok nem fogadták el a *Ratio educationis* rendelkezéseit. A *Ratio educationis* jelentős lépés volt az egységes és korszerű világi művelődés megteremtése felé. 64. pontjában, amelyben a többi vallásfelekezetet hívta fel az egységes műveltség megteremtésére, igen szépen határozta meg a műveltség fogalmát: »Az állam boldogsága leginkább az egységes szintű műveltségtől függ, ezért szükséges a különféle iskolákban a doktrínák ugyanazon fejezeteit ugyanazon metódussal, ugyanolyan igazgatás és fegyelem alatt feldolgozni és ezt kötelezővé tenni az egész országban és kapcsolt részeiben.²⁵

A *Ratio educationis* megjelenéséig az iskolák között nem volt jóformán semmiféle kapcsolat. Tantervével az új rendszer pontosan megvonta az oktatás egyes fokozatai között a határokat és megteremtette a fokozatok közötti kapcsolatokat. Az iskolák csoportosításában az elemi oktatást egytanítós falusi, kéttanítós kisvárosi és három- vagy négytanítós nemzeti iskolákban végezték. Ezekben az elemi iskolákban a tanítás nemzeti nyelven folyt. Erre az elemi iskolára épült a háromosztályos latin grammatikális iskola a kétosztályos gimnáziummal. Az oktatás harmadik fokozata az akadémiákon és egyetemeken folytatódott.

Az iskolák legfelsőbb igazgatása az uralkodót illette meg, aki azt a tanulmányi bizottság révén gyakorolta. Kilenc tankerületre osztotta fel a *Ratio educationis* az országot. Minden tankerület élén királyi tanfelügyelő állt és felelt a művelődésért. A királyi tanfelügyelő alárendeltjeként a népművelést a nemzeti iskolák felügyelői irányították. Meghatározott jogokkal és köteleességekkel külön igazgatókat

állított az iskolák élére és bevezette a kötelező iskolai adminisztrációt. Ilyen megszervezéssel az iskola közvetlen kapcsolatba került a kormánnyal.

A *Ratio educationis* a magyar közoktatásügy első átfogó, mindenre kiterjedő szabályozása és egyúttal az első magyar pedagógiai könyv. Intézkedéseiben világosan tükröződnek a felvilágosult abszolutizmust jellemző ellentmondások: a feudális rendszer védelmezése és erősítése, de ugyanakkor a felvilágosodás számos gondolatának felhasználása is.²⁶ Minden ellentmondás ellenére, mint pl. a latin iskolák elsőbbsége, melyeket a szerzetesrendek, főleg a piaristák vezettek, a német nyelv bevezetése az oktatás minden fokán azzal, hogy annak ismerete az egész országban elterjedjen és közkinccsé váljon, a hűbérrendszer védelmének kiemelése a tantervekben, a *Ratio educationis* rakta le a modern oktatás alapköveit. Szerinte a nevelés és oktatás célja a hasznos polgár kialakítása, nem pedig az istenfélő buzgó hívő nevelése.

A *Ratio educationis* az elemi oktatás kérdéseit csak körvonalazta. Működési helyük szerint ugyan felosztotta az elemi iskolákat: falusiakra, mezővárosiakra, városiakra és székvárosiakra, de tantervüket már részletesen nem dolgozta ki. Erre csak az 1778. május 1-én kezdődő nemzeti iskolák tanfelügyelőinek budai tanácskozásán került sor. A tizenhárom napig tartó tanácskozáson született meg a 133 oldalt kitevő budai *Tanterv*, amely részletesen foglalkozott az elemi oktatás kérdéseivel és kiegészítette a *Ratio educationis*-t.²⁷

A budai tanácskozáson három lényeges kérdést tárgyaltak meg: a) az elemi iskolák egységes megszervezését, b) az elemi iskolai tankönyvek megírását, c) az új tanügyi rendszer bevezetése körüli nehézségek elhárítását.

A tanácskozás kidolgozta részleteiben az elemi iskolák tantervét, részletes utasítást adott az adminisztráció kötelező bevezetésére, amit eddig a legtöbb iskolában elhanyagoltak, meghatározta az igazgatók és tanítók jogait és kötelességeit, s megtiltotta a tanító minden olyan tevékenységét, amely nem volt kapcsolatban a tanítói hivatással, végül utasítást adott a leánygyermek nevelésére. További intézkedéseiben gondot fordított az ismétlőiskolákra, amelyeket a *Ratio educationis* figyelembe sem vett, betiltotta a zugiskolákat, pontosan előírta a nemzeti iskolák tanfelügyelőinek hatáskörét és külön utasítást dolgozott ki az iskolai munka felülvizsgálására, ellenőriztette a házi tanítók munkáját, akik a jobb módú, főleg nemesi családok gyermekeivel foglalkoztak. Erélyesen megkövetelte az iskolákat fenntartó helyi hatóságoktól, hogy az iskolaépületeket előírásosan építsék fel, a tantermek legyenek tágasak, világosak és rendelkezzenek az előírt taneszközökkel. Utasításai és szabályai már megfelelték a korszerű iskola igényeinek, csak megvalósításuk volt nagyon nehéz. Több mint száz év kellett ahhoz, hogy a budai tanácskozás határozatai valamelyest megvalósuljanak. Itt kell megemlíteni azt, hogy az iskolalátogatás tartamát sem a budai *Tanterv*, sem a *Ratio educationis* nem rendezte. Azt hangoztatták, hogy a falusi gyermeknek addig kell iskolába járnia, míg el nem sajátítja a tantervben előírt tananyagot, ami eltarthat négy, hat, sőt nyolc évig is.

Jelentős lépést tett a budai tanácskozás a tankönyvírásban. Amit ezen a téren a *Ratio educationis* csak előre jelzett, a budai tanácskozás gyakorlatilag is igyekezett kivitelezni. A jelenlevő tanfelügyelők elvállalták a szükséges tankönyvek megírásának megszervezését. Nyelvi csoportokat alkotva fogtak hozzá a munkához, és már a következő évben kiadtak néhány tankönyvet. A tankönyveket magyar, német, szlovák, horvát, ruszin, román és szerb nyelven írták, a könyveket pedig úgy szerkesztették, hogy az egyik oldalon a nemzeti, a másikon pedig a német nyelvű szöveget tüntették fel. Először ábécés könyveket írtak, majd ezeket követték a többi tantárgy tankönyvei.

Az új iskolák bevezetése nagyon lassan haladt. Az iskolákat fenntartó községek újabb megterheléseket láttak azokban, és közömbösek maradtak megszervezésükkel szemben. Nemcsak hogy új iskolaépületeket nem építettek, még a régieket sem tatarozták. A tanítókat még a külön szerződések ellenére is rosszul és rendszertelenül fizették. Sokban hozzájárult ehhez az egyház magatartása is, hiszen nem tudta elfelejteni az állam intézkedéseit, és igen élesen támadta az új iskolarendszert. Megnehezítették még az új tanügyi rendszer keresztülvitelét a bekövetkezett háborús évek és nem utolsósorban a tanfelügyelők helytelen eljárása a községekkel szemben.

Bácskában a *Ratio educationist* 1777. november 10-én hirdették ki az Újvidéken megtartott megyegyűlésen.²⁸ Ez a gyűlés volt a bácskai iskolák továbbfejlődésének fordulópontja. Bács megye területén már korábban is működtek szép számban a különböző vallásfelekezetek elemi iskolái, de a rendezetlen, nehéz viszonyok között munkájuk alig volt érezhető. Képzettség nélküli, sok esetben írástudatlan tanítóiktól a gyermekek alig tanultak meg olvasni, írni pedig még nehezebben. Ezek az iskolák semmi esetre sem válhattak a megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyok között a haladás és művelődés eszméinek hordozóivá.

A megye vezetősége tisztában volt az iskolák fogyatékosságával, és a *Ratio educationis* kihirdetése alkalmával kezdett először komolyabban foglalkozni az elhanyagolt oktatásügy nehézségeinek megoldásával. Határozatot hozott három normális, azaz nemzeti iskolának a megyében való megnyitására, és magára vállalta a normális iskolák mellett megszervezendő tanítói tanfolyamok költségeinek fedezését.

Szabadka volt egyike azoknak a városoknak, ahol meg kellett nyitni a nemzeti iskolát azzal, hogy itt szervezik meg a katolikus iskolák tanítóinak tanfolyamait. Ezért a megye vezetői a városban a négytanítós nemzeti iskola megszervezését határozták el. A négytanítós nemzeti iskolák jelentették az elemi oktatás legmagasabb fokát, éppen ezért a *Ratio educationis* nagy gondot fordított megszervezésükre. Céljukat és feladatukat 48. pontjában a *Ratio educationis* így határozta meg: »Fő céljuk ezeknek az iskoláknak az azonos módszereket alkalmazó rendes tanítók kiképzése az egész ország területén. Azért ezeket a főelemi iskolákat, mint a többiek nevelőintézetét és példaképét, normál iskoláknak hívják.«²⁹

Szabadka város vezetősége nem ismerte eléggé az iskolák új szervezeti felépítését, 1778 elején mégis lépéseket tett a városi iskolák helyzetének megjavítására. A város iskoláinak átszervezése valójában csak 1778 júliusában a pécsi tankerület tanfelügyelőjének, Mitterbachernek³⁰ a városba való érkezésével kezdődött el és ez év novemberében fejeződött be.

Mitterbacher az egységes elemi iskolák megszervezése érdekében tárgyalt a város vezetőivel.³¹ Ezekbe a tárgyalásokba bevonták a helybeli szerbeket is, akik Mrazović hatására³² már ez év májusában megfelelő épületet kértek a várostól elemi iskolájuk részére. Külön kell megemlíteni, hogy Bácskában a *Ratio educationis* utasításai alapján szervezték az iskolákat. Mivel a megye területén nagy számban működtek már szerb iskolák is, ügyükben az Illir Udvari Deputacio és a Magyar Udvari Kancellária közösen döntött úgy, hogy azokat a *Skolski ustav* mintájára, de a *Ratio educationis* alapján szervezik meg.

A szabadkai szerbek idegenkedtek az egységes iskolától, amiről a magisztrátus tájékoztatta is a tárgyalásokra ideérkezett Mitterbacher. Mitterbacher a szerbeket kész tények elé állította: vagy elfogadják az új egységes városi iskolát, vagy pedig saját költségükön külön normál iskolát létesítenek.³³ A szerbeket Mitterbacher határozott állásfoglalása megzavarta, mert érezték, hogy anyagilag nem tehetnek eleget követelményeinek. A tárgyalások alatt ugyan kifejezték aggodalmukat, hogy az egységes közös iskola nem biztosítja a cirillbetűk megismerését és a görögkeleti egyház szertartásainak ismereteit. Hivatali tekintélyének latbavetésével, a *Ratio educationis* utasításaira hivatkozva, Mitterbacher biztosította őket arról, hogy erre lehetőséget kapnak az iskola hivatalos órarendjén kívül. Teljesen érthető Mitterbacher törekvése a szerbek megnyerésére a közös iskola ügyében, mert az új egységes iskola nemcsak az új polgári műveltség legcélravezetőbb eszköze, hanem a katolikus eszmék kiváló terjesztője is volt. Más megoldás hiányában a szabadkai szerbek elfogadták az új közös egységes iskolát.

A pécsi tankerület képviselője és a városi magisztrátus között folytatott tárgyalások eredményesen fejeződtek be, és a város magára vállalta az iskola fenntartását és tanítóinak ellátását. Mitterbacher javaslatára az ülés Petar Josić városi tanácsos személyében megválasztotta a szabadkai elemi iskolák első világi igazgatóját.

Mindenekelőtt a városnak gondoskodnia kellett az új iskola elhelyezéséről és az új módszerekben jártas tanítók biztosításáról. Az iskolát a város központjában helyezték el, szakképzett tanítókat pedig, mivel a város ilyeneket nem tudott biztosítani, a pécsi tanfelügyelőség nevezett ki.³⁴ A legszükségesebb előkészítések befejezésével az iskola 1777 novemberében megkezdte működését.

Szabadka város vezetősége nem értékelte kellőképpen azt a megkülönböztetést, melyet a négytanítós normál iskola megszervezésének joga biztosított számára. Ilyen szervezetű iskolákat csak a királyi tanfelügyelőség székhelyein nyitottak meg. Azok a városok éltek is jogalkalakkal és arra törekedtek, hogy azt ne csak az előírások betartása miatt,

hanem a lakosság műveltségének fellendítése céljából minél jobban felszereljék és minél jobb szakemberekkel lássák el. Városunkban nem ez a helyzet. Már itt érezhető a művelődéssel szemben az a közöny, amely városunkra oly jellemző majdnem századunk derekáig. A takarékoság örve alatt nemcsak hogy új megfelelő iskolaépületet nem emelt a város, hanem még az előírt tanítók számát is háromra csökkentette, ami miatt a negyedik osztály csak a felsőbb tanügyi hatóságok többszöri sürgetésére 1784-ben nyílt meg. A város a szakképzett tanítók hiányára hivatkozva igyekezett elodáztatni ennek az osztálynak a megnyitását. Érvelése semmi esetre sem volt helytálló, mert a városban képezték ki a szakképzett elemi iskolai tanítókat. A negyedik osztály beállításának elodázása azon múlt, hogy a város sokallotta a szakképesített tanítók évi 200—200 forint fizetését. Két szakképzett tanítót nevezett ki a pécsi tanfelügyelőség azzal, hogy a város állítson még két szakképzettség nélküli tanítót, akik az előbbiek irányítása mellett dolgoznak. A magisztrátus csak egyet állított be, és a két előbbit arra akarta rávenni, hogy a harmadikat saját fizetésükből tartsák el. Persze ezek nem egyeztek bele.

Hasonló a helyzet az új iskola felszerelésével is. Tanteremmel ugyan minden osztály rendelkezett, de azokban az első években semmilyen bútorzatot nem biztosított a város. Ezért a gyerekek a földön, vagy a hazulról hozott székeken ülve hallgatták az előadásokat és a térdükön írtak. Csak egy év múlva — a tanítók többszöri panaszára — készültek a három osztály részére szükséges padok minden írásra alkalmas fedőlap és támla nélkül. Görnyedve ültek ezekben a padokban a gyermekek, és továbbra is a térdükön írtak. Arról azonban, hogy az előírásoknak megfelelő tanítási eszközökkel rendelkezett-e az iskola, a feljegyzések mélyen hallgatnak. Valószínűleg az örökös pénzhányra panaszkodó iskolafenntartó erre sokkal kevesebbet gondolt.

Az iskolaépületről egy 1786. augusztus 26-án kelt, német nyelven megírt igazgatói jelentésből megrendítő képet festhetünk: »A városi iskolák a városházával egybeépült földszintes házban vannak elhelyezve, de nagyon siralmas állapotban — írja az igazgató —, egyik osztálynak sincs padlója, s így a sok járástól és söpréstől egész gödrök képződtek már a talajban. Még szomorúbb az I. osztály helyzete, amelyet csak egy fél lábnyi vastag fal választ el a városi lóistállótól. A szegény kis fiúk a bódító és fejfájást okozó bűzben és a kocsisok éktelen káromkodásai mellett nem tanulhatnak nyugodtan. Azért vagy az istállót kell innen elvinni, vagy ezen osztályt ideiglenesen másutt elhelyezni, míg az új iskolaépület meglesz.«

A város tehát már ekkor megkezdte olyannyira az iskolákon való takarékoskodást, hogy még az előírásokat sem tartotta kellő tiszteletben. Úgy látszik, így akarta fedezni a más téren oly bőkezű költekezését, mint pl. a szabad királyi városi jogok kiharcolása, ahol csak az ajándékok és ünnepségek költségeiből fedezni tudta volna még egy hasonló iskola felépítését. Nem került sokkal kevesebbe a Sz. Teréz-templom felépítése sem 1773-tól, ahol csak a különböző díszvacsorák költségeiből könnyen felszerelhettek volna minden szükséges kellékével egy-egy tantermet.

A tanügyön való, szinte a fősvénység határait surló takarékoság még századunkban is jellemző a városra.

Munkáját az iskola a budai *Tanterv* szerint szervezte meg a következő tantárgyakkal:

I. osztály

Hittan, iskolai szabályok, olvasás anyanyelven, német és latin nyelven, írás.

II. osztály

Hittan, iskolai szabályok, olvasás (olvasmányok a tisztességes polgári étettel és gazdálkodással kapcsolatban), írás, számolás a gyakorlati étettel kapcsolatban.

III. osztály

Hittan az evangélium magyarázásával, bibliai történetek, olvasás, helyesírás, számtan (négy alaplágyelet), hazai mérőszályok, mérőesz-közök, pénzfaaják és az anyanyelv mondattana.

IV. osztály

Hittan az evangélium magyarázásával, bibliai történetek, olvasás, írás (helyes- és szépirás), számtan (aritmetika), osztrak szályok, mérések, pénzfaaják, az anyanyelv mondattana, fogalmazások, anya- és német nyelven, a latin nyelv alapjai.

A kötelező tantárgyak mellett voltak még a rendkígyűli tantárgyak: nemzeti történelem, topográfia, rajz és zene.

A budai *Tanterv* magán viseli kora forrongó pedagógiai nézeteit. Érvényesülnek benne a pietizmus, filantropizmus elvei és főleg Basedow³⁵ pedagógiai realizmusa és racionalizmusa: nem kell a gyermeknek sokat adni, de amit ad az iskola, az legyen célszerű, hasznos és a gyakorlati étettel kapcsolatos. E szerint is jár el a budai *Tanterv*. A számtan tanítását a fahusi iskolákban a mezőgazdasági, a mezővárosiakban és városiakban pedig az ipari és kereskedelmi étettel kapcsolta össze. Hasonló a helyzet a rendkígyűli tantárgyaknál is; pl. a nemzeti történelmet nem a háborúk és államformák szemszögéből tárgyalta, hanem az oktatás súlypontját a hazai ipar és művészetek tanulmányozására helyezte. Földrajz helyett viszont topográfiát tanított azzal, hogy általa mutathassa be az ország gazdasági viszonyait.

A tantervben a hittan állt az első helyen. Vasár- és ünnepnapokon tanították a szűlők jelenlétében azzal, hogy az előadott anyagot őik maguk is megtanulják és otthon ismételtethessék gyermekeikkel. A hittanórákon a fiúkat külön választották a leányoktól. Tekintettel az azonos vallású, de különböző anyanyelvű gyermekekre, a hitoktató a hét még egy napján saját lakásán végezhetett hitoktatást. A többi tantárgyat két csoportra osztották fel: egyes tantárgyak, mint a betűismeret — silabizálás —, a nyomtatott és írott betűk olvasása,

helyesírás, szépírás, számtan, német nyelv, minden tanuló számára kötelező volt, míg a latin nyelv elemei csak a nemesi származásúakra és a latin iskolában tovább tanulni szándékozó tanulókra volt kötelező. Ezek számára még kötelezővé tették a mértant, fizikát és sztereometriát. Az utóbbi három tantárgyat kötelezővé tették még a kitűnő, de tovább tanulni nem szándékozó tanulók számára is. Az iskolában külön tanító tanította a latin nyelvet. 1779-ben Szabadkán külön zenetanítót is nevezett ki a város a zene mint nem kötelező tantárgy tanítására. A szabadkai normában a három osztálytanítón kívül a hittan tanító papokkal együtt még négy tanító tanított.

A szabadkai norma munkáját két szakképzett és egy szaképzetlen tanítóval kezdte meg. Hofbauer Jakab és Böck Ferenc szakképzett tanítók elvégezték a bécsi Felbiger-féle tanítói tanfolyamot, ahol elsajátították az új tanítási módszert. Harmadik tanítóként a város Szkenderovics Pál nevű helybeli egyént nevezte ki, akinek sem képzettsége, sem jártassága sem volt az új módszerben. Böck Ferenc vezette a harmadik osztályt, Hofbauer Jakab a másodikat, kettőjük felügyelete alatt Szkenderovics pedig az első.

Ma már nehezen állapítható meg, hogy a szabadkai norma tanuló milyen tankönyvet használtak. Nagy választékuk a tankönyvekben nem lehetett, mert a nemzeti iskolák számára megírt első magyar ábécés tankönyvet Révay Miklós szerkesztésében 1781-ben említik *ABC könyvekcske a Nemzeti Oskoláknak hasznokra* címmel. Ezt a tankönyvet többszöri kiadás után még 1852-ben is használták az elemi iskolákban.³⁶ Nincs kizárva, hogy a szabadkai iskolákban is használták Révay könyvét. Egyébként az iskolai tankönyveket Szabadkán egy ideig a városi ügyész szerezte be, akinek kötelessége volt azok tartalmát ellenőrizni és használatukat engedélyezni, ha megfelelőeknek találta őket. Később a könyvkötők, majd a könyvkereskedők árusították a tankönyveket.³⁷

2.

Mária Terézia korszakalkotó tanügyi reformjait fia, II. József folytatta. Nem értett egyet mindenben anyja iskolapolitikájával, az elemi oktatás szervezetén azonban nem változtatott. Nagyon becsülte az elemi oktatást. Rendeletileg intézkedett a 7—13 éves gyermekek kötelező iskolalátogatásáról azzal, hogy a közjó érdekében minden polgár tudjon írni, olvasni és számolni. Centralisztikus törekvései a tanügyben is kifejezésre jutottak. Erőszakos németesítő politikája céljából a birodalom oktatásügyét az átszervezett központi udvari tanulmányi bizottság ügykörébe helyezte, ami megszüntette a magyar helytartó tanács kebelében működő tanulmányi bizottság önállóságát. Németesítő politikájának realizálására az iskolákat tartotta leghivatottabbaknak. Ezért 1784. június 14-én rendeletet bocsátott ki, hogy az elemi iskolában is csak németül tudó tanítók taníthatnak. A németet mint tanítási nyelvet fokozatosan igyekezett bevezetni az oktatás mindhárom fokozatán, ami azt jelentette, hogy a nemzeti nyelven folyó elemi oktatást a német nyelvű oktatás váltja fel, míg a közép- és felsőfokú oktatásban a latint.

Szabadkán a német tanítási nyelv már a norma megnyitásával helyet kaphatott az elemi oktatásban. Nehezen tételezhető fel, hogy a két német származású vezető tanító, Hofbauer és Böck, annyira ismerte a magyar és bunyevác nyelvet, hogy azt munkájában sikerrel alkalmazhatta volna. Szkenderovics ugyan helybéli, és ha beszélt is mindkét nyelvet, a helyzeten nem sokat változtatott, mert csak írni és olvasni taníthatta a növendékeket, azt is csak németül.

II. József erőszakos németesítő politikája, a nagyszámú elemi iskola megnyitása mellett is nagy ellenállásra talált a birodalomban élő nemzetiségek között. A német nyelv bevezetésében a szülők anyanyelvük tanításának elhanyagolását látták, ami nem is volt más, és gyermekeiket a büntetések ellenére sem járatták iskolába. Hamar megmutatkozott a német tanítási nyelv eredménytelensége. Jeles tudósok, írók, pedagógusok kijelentései igazolják ezt az eredménytelenséget. Dugonics András azt írja a német tanítási nyelv eredménytelenségéről, hogy a növendékek szájában »ropogott a német szó, hozzá nem szokhattak«. Jellemzőbb ennél a pécsi tankerületi főigazgatói jelentés, amelyben ez áll: »A harmadik osztály tanulói nem tudták németre fordítani ezt a mondatot: — Hozz egy pohár vizet.«³⁸ Számtalan szülő úgy vélekedett, hogy nem enged gyermekéből németet nevelni, inkább nem küldi iskolába.

1784-ben a szabadkai normában a felettes hatóságok szigorú intézkedésére megnyílt a negyedik osztály is. Ha a város a negyedik osztály jelentőségét olyan komolyan vette volna, mint ahogy azt a tanítók értékelték, akkor ez az osztály sokat pótolhatott volna a helyi iparosok és kereskedők hiányos szakismereteiben. Ebben a korban, ebben az osztályban szokatlanul magas, heti 4 órában, tanították a számtanon kívül a mértant a mechanika alapfogalmaival. A rendeletek értelmében ezt az osztályt minden iskolaköteles gyermeknek látogatnia kellett, aki tanulmányait nem szándékozta a latin iskolában folytatni. Bár a városi tanács — mérlegelve a város műveltségét³⁹ — arra a megállapításra jutott, hogy a lakosság műveltsége túlságosan lemaradt, mégsem tudta felmérni a negyedik osztály működésének jelentőségét. Beadványaival az osztály megszüntetése végett ki is eszközölte annak megszüntetését. 1800-ban a helytartótanács megengedte szüneteltetését⁴⁰ két évre, az osztályt azonban többé nem nyitották meg a szabadkai normában.

Végso fokon a város még sem használta ki a többi bácskai várossal szemben juttatott előnyt, hogy egy teljes négyosztályú normát állítson be sokat vitatott műveletlenségének leküzdésére.

A normát a lakosság számarányához viszonyítva nagyon kevés gyermek látogatta még a tankötelezettség elrendelése után is. Számuk száz körül mozgott, noha a város lakossága meghaladta a húszezret.⁴¹ Ezek szerint az iskolaköteles gyermekek száma is kitett néhány ezret. Fiúk, leányok, katolikusok, görögkeletiek és Mózes-hitűek közösen látogatták az iskolát. Noha a közhangulat ellenezte a koeducatiót, anyagi okokból kifolyólag ezt Szabadkán nem lehetett elkerülni. Pedig országszerte kevés normába jártak együtt a fiúk a leányokkal.

A legrégibb kimutatások a tanulók létszámáról az 1784-5. tanévből származnak, amit félévenként állítottak össze. Az első félév november 1-től március 30-ig, a második pedig április 1-től szeptember 15-ig tartott. Ebben a tanévben 117 tanuló íratkozott be a norma négy osztályába, az év végén pedig maradt 98. Az I. osztályba 5—12 éves korig beíratkozott 36 tanuló, az év végére számuk megnőtt 40-re, köztük volt 5 leány; a második osztályban 5—12 éves korig az I. félévben 28 fiú és 13 leány volt, a II. félévben a leányok és néhány fiú elhagyta az iskolát és az év végére maradt 25 fiú; a harmadik osztályban az I. félévben volt 24 fiú, a II. félévben maradt 18, a negyedik osztályban 9—14 éves korig az I. félévben 16 fiú, a II. félévben maradt 15.⁴² Nemzetiségi és társadalmi hovatartozás szempontjából érdekes adatokat nyújt az 1786-7. tanév második félévének kimutatása. Ebben a félévben 88 tanuló járt az iskolába, mégpedig nemzetiség szerint 44 szláv, 28 magyar és 16 német. A szülők társadalmi helyzete szerint 28 földműves, 44 iparos és kereskedő, 6 szülő foglalkozása nem állapítható meg, 7 nemes, valószínűleg kisbirtokos armalista, 1 tanár és 1 orgonista volt.⁴³ Szembetűnő a kimutatásokban a tanulók életkora és a nagy lemorzsolódás. Az iskolába járó gyermekek életkora 5—14 év, ami nem jelentette azt, hogy az idősebb mindig felsőbb osztályba is járt. Az első osztályban voltak 5 évesek és ugyanakkor 12 évesek is. Legnagyobb oka a szóródásnak éppen ebben a korkülönbségben rejlik és éppen az első osztályban, mert a tananyag nehézsége nem alkalmazkodott a gyermekek pszichofizikai fejlettségéhez. Az ötéves gyermeknek ugyanazt kellett tanulnia, mint a tizenkét évesnek. Ezzel magyarázható az 1785-6. tanévben bekövetkezett nagy százaléku lemorzsolódás az I. osztályban, amikor a 40 tanuló közül csak 12 jutott el a II. osztályba. Hozzájárult ehhez az is, hogy már az I. osztályban ezeknek a zsenge gyermekeknek számukra két teljesen ismeretlen idegen nyelvet, a németet és a latint kellett tanulniuk. II. József halála után a latin és a német nyelv kimaradt az I. osztály tantervéből, és az anyanyelvre fordítottak nagyobb súlyt. Ez valamennyire eredményesebbé tette az I. osztályos kisgyermekek munkáját.

Sem a tanulók száma, sem nemzetiségi és szociális összetétele a négyosztályú szabadkai norma huszonnyolc éves fennállása alatt lényegesen nem változott, ami viszont arra enged következtetni, hogy ez az állandóan növekvő város — a megváltozott életkörülmények ellenére — kulturális fejlődésében egyre jobban lemaradt.

Ez az egy négyosztályú norma még az ideális látogatottság közepette sem elégítette ki a lakosság művelődésében mutatkozó szükségleteket. Ezért a város belső tanácsa már az 1786. június 18-án megtartott ülésén javasolta a lakosság durva műveletlenségének felszámolása céljából elsősorban a plébániák számának felemelését, s csak azután az iskolákét. Javaslatában megemlíti a keri triviális iskola megszervezésének szükségességét, ugyanakkor az újabb plébániák megszervezéséért feláldozza a város hírnevét öregbítő gimnáziumot, amelyet úgy is nagyon kevés diák látogat.⁴⁴ A gimnáziumban dolgozó

ferences barátok évi 400 forint fizetéséből szándékozik fenntartani az egyik alapítandó plébániát a barátok vezetésével akkor, amikor az épülő Szt. Teréz-templom plébánosának évi fizetése 1000 Ft, 152 lánctermőföld használata és 24 öl tűzifa.⁴⁶ A külső tanács vagy a választott polgárok tanácsa határozottan ellene volt az újabb plébániák megszervezésének, beadványában azonban egyetértett a belső tanács véleményével a lakosság elmaradottságáról és a következőket írta: ... alig van az egész országban oly város, melyben a nép oly faragatlan és bárgyú, mely a tudományról, a vallásról és erkölcsről oly kevés fogalommal bírna, mely a becsületet és emberséget oly kevésre becsüli, mint a mienk. Bizonyítja ezt azon körülmény, hogy a városban levő 2500 házból (20—30—40 létszámmal) összesen alig 100 gyermek jár iskolába. Ritka ember az, aki fiát valamely tudományra, vagy kereskedelemre, vagy katonaságra neveltetné; annyira megrögződött a török idő óta megszokott nyersességben. Azért is a 20 ezernyi lakosság mellett sem katonai, sem más országos hivatalban nem találni egyet is a város fiaiból, de még arra sincsen itt alkalmas egyén, hogy a városi előjáróságot lehetne helybeliekből összeállítani.

Szomorú kép ez a város elmaradottságáról, ami — sajnos — még ötven év múlva sem változik. A maroknyi városi polgárság az iskolák számának kibővítésében látta a műveltség fellendülését, erőtlenségében azonban még arra sem tudott hatni, hogy azokat gyorsabban megszervezzék. Annyit azonban elért, hogy a háborús idők miatt a tervezett új plébániák megszervezését elhalasztották és hozzáfogtak a triviális iskolák megszervezéséhez a város külső területein.

1786-ban szervezték meg az első külterületi triviális iskolát a Ker nevű külvárosban a bunyevác gyermekek oktatására. Vezetésével Szkenderovics Pált, a belvárosi norma eddigi tanítóját bízták meg, akinek helyébe a pécsi tanfelügyelő egy szakképzett tanítót nevezett ki. Öt évvel később, 1791-ben szervezték meg a Magyar végben a második triviális iskolát a magyar gyermekek oktatására, a harmadikat 1798-ban a Zenta nevű külvárosban, ugyanakkor a negyediket a leányok részére a belvárosban. A triviális iskola tantervei azonosak a nemzeti iskola első osztályának tantervével, azzal az eltéréssel, hogy az egyes triviális iskolában különbözött az anyanyelv.

A tanügy országos rendezésének első húsz évében Szabadka város tanácsa megszervezte a közös nemzeti iskolát és megnyitott négy katolikus triviális kisiskolát. Újabb huszonöt évnek kellett elteltie, hogy a város növelje a triviális iskolák számát és kivigye azokat a pusztákra, ahol egyre nagyobb számban telepedett le a lakosság.

A GÖRÖGKELETI SZERB ELEMI ISKOLA

Szabadkán a görögkeleti szerb elemi iskolát 1710-ben említik a feljegyzések.⁴⁶ Szervezésére valószínűleg az udvari haditanács által a tiszai és dunai határőrvidékek részére kidolgozott szervezeti szabályzat értelmében került sor, amely szerint minden határőrvidéki községben plébániát és iskolát kellett szervezni. A katonai közigazgatás

eleget tett az udvari haditanács rendeletének, és a katolikus ferences iskola mellett megnyitotta a görögkeleti szerb elemi iskolát is. 1743-ig, a polgári közigazgatás bevezetéséig az iskola működéséről nincsenek adataink. Annyi bizonyos, hogy a görögkeleti szerb iskola működését erősen befolyásolták a katolikus bunyevácok és a görögkeleti szerbek közötti surlódások a város vezetése körül, melyek a negyvenes évek végén még inkább kiéleződtek, és a szerbek nagy része elhagyta a várost.

A polgári közigazgatás bevezetésével a város a görögkeleti szerb iskolát is gondjaiba vette. Gondoskodott az iskolaépület karbantartásáról, és tanítóját kiegyenlítette a katolikus tanítók polgári előnyeivel. Az 1742-43. tanévben a városi iratok Marko Vujiót említik a görögkeleti szerb iskola tanítójaként és utána még kettőt, arról azonban, hogy az iskola megszakítás nélkül dolgozott-e a tanügy országos rendezéséig, említést nem tesznek. Valószínű, hogy az említett surlódások következtében, a szerbek elköltöztetésével a városból, majd lassú visszaszivárgásukkal, az iskolának is szünetelnie kellett. Ezért nem is lelhető fel a szerb tanítók névsora folyamatosan a magisztrátus jegyzőkönyveiben. A városi tisztviselők jegyzékébe a görögkeleti szerb iskola tanítói azért nem kerültek be, mert 1779-ig ugyan letelepedhettek a városban, de polgári jogokat nem nyerhettek.

Az oktatást az egyház irányította. Az iskolában a hittanon kívül olvasni, írni tanultak, az énekórákon pedig az egyházi énekekkel ismerkedtek meg a tanulók. Számolásról még ebben az időben nemigen esett szó az oktatásban.

1742-ig az iskola tanítói ismeretlenek. Feltételezhetjük, hogy a templom közelében elhelyezkedő iskolában papok vagy szerzetesek tanítottak. Ha világiak is voltak közöttük, azok a határőrvidéken rendszerint kiszolgált altisztek voltak. Tanítói szakképzettségük még a papoknak, szerzeteseknek sem volt, hát még a leszerelt altiszteknek. A bácskai görögkeleti püspökség területén a XVIII. század derekán összeírt papok és szerzetesek osztályzataiból műveltségükről a következőket olvashatjuk: »Gyengén olvas, valamicskét énekel, írni nem tud«, vagy: »Az örök boldogság titkait és a parancsolatokat nehezen fogja fel, de írni és olvasni valamennyire tud«. Jobb osztályzatok ritkábban fordultak elő, mint például: »A betűolvasásban járatos, az olvasást, éneket és az írást gyakorolja«, vagy: »Kitünően olvas, énekel és ír, a fogalmazásban nagyon járatos«. ⁴⁷

A görögkeleti szerb iskolában az oktatás teljesen az egyház hatása alatt állt és a papnevelés érdekeit szolgálta. Olvasni egyházi könyvekből tanultak leginkább, noha már 1726-ban Suvorov behozott egy ábécés könyvet (Bukvárt) Oroszországból, amelyet többször is kiadtak. Az írást szintén egyházi szövegen gyakorolták. Énekelni csak egyházi énekeket tanultak és gyakran részt vettek az egyházi szertartásokon, hogy az énekek alkalmazását a szertartásban gyakorolják.

A határőrvidéki iskolák rendezésével a kormányzat a német tan nyelvű iskolák mellett az itt szolgáló többi nemzetiség gyermekeinek

is módot adott az anyanyelven való elemi oktatásra, bár voltak olyan nézetek is, hogy az összes határőrvidéki iskolaköteleseket német oktatásra kell fogni és elnémetesíteni. 1763-ban a kormányzat összeíratta a Temesi bánság iskoláit, majd 1770-71-ben a bácskai görögkeleti szerb iskolákat és jelentést kért azok állapotáról, tanítóiról, látogatottságáról. 1769-ben a karlócai zsinat többek között a szerb iskolák kérdéseit mérlegelte, s főleg azok anyagi helyzetéről tárgyalt. Ezen a zsinaton kifejezésre jutott Mária Teréziának az a kívánsága, hogy minden helységben, ahol erre megvannak az anyagi feltételek, nyissanak elemi iskolát. Ekkor még az állam nem biztosított anyagi alapot az iskolák fenntartására, hanem azt a községtől vagy a földesúrtól követelte meg. Foglalkozott az iskolaügyekkel az Illir Udvari Deputacio is 1770. április 22-én megtartott ülésén, és úgy vélekedett, hogy a szerb iskolák megreformálása államérdek és hozzá kell fogni annak megvalósításához. Véleménye szerint ezt a kérdést az Illir Udvari Deputacio, az Udvari Haditanács és a Magyar Udvari Kancellária együttes ülésén kell megoldani. Az együttes ülés döntése az volt, hogy a szerb és román iskolák adatait össze kell írni. Abból is látszik a pravoszláv iskolaügy fontossága, hogy az 1770-ben kiadott köz- és egyházi ügyekre vonatkozó *Regulament* ismét foglalkozott vele és megállapította, hogy az iskolák rendezését külön rendelettel szabályozzák. Négy évvel később a görögkeleti iskolák helyzetének rendezésére megjelent a *Regulae directive für die Verbesserung des illirischen und walachischen nichtunierten Elementer oder Trivial-Schulwesens in den k. k. Erbländern*.⁴⁸ Ez az utasítás pontosan megjelölte, hány új iskolaépületet kell felépíteni, hányat megjavítani és milyen iskolafelszereléssel kell ellátni a tanulókat. 1774-ben vetődött fel először az új — Felbiger — módszer bevezetésének gondolata a görögkeleti iskolákban. Legnagyobb akadálya ennek azonban az volt, hogy a tanítók sem az új módszert, sem a német nyelvet nem ismerték.

Az iskolareformot a szerb iskolákra is kiterjesztette a birodalom kormányzata és 1776-ban világot látott a *Školski ustav*.

A *Školski ustav* az első olyan okmány, amely a kormányzat részéről indította el a görögkeleti elemi iskolák korszerűsítését és 31 pontban foglalta össze az ezzel kapcsolatos tennivalókat.

Bécsnek érdekében állt a görögkeleti elemi iskolák rendezése, mert a szerbeknél a polgárosodás folyamata, kedvezőbb jogi helyzetüknél fogva, gyorsabban fejlődött, mint a földhöz kötött többi népénél. A tiszai határőrvidék felszámolása után a szerbek egyre intenzívebben kapcsolódtak be mint iparosok és kereskedők a gazdasági életbe, ahol az örményekkel együtt a század második felében ők váltak az osztrák kereskedelmi tőke fő hordozóivá. A kormányzat az iskolák bővítésével igyekezett növelni az iparosok és kereskedők számát és rajtuk keresztül emelni a termelést. Nem zárja ki a kormányzat az iskolákból a földművelőket sem és elrendeli, hogy minden görögkeleti plébániával rendelkező községben görögkeleti iskolát is

kell szervezni. Az iskolaépületben a tantermen kívül tanítói lakás is legyen, nagyobb községekben pedig kéttantermes iskolát kell építeni úgy, hogy az épületben a segédtanítónak is legyen lakása. Az iskolaépületet a falu közepén a templom mellett kell felépíteni és minden odavezető utat télen-nyáron karban kell tartani. Azokban a községekben, ahol a szerbek számuknál fogva nem nyithattak iskolát, gyermekeik látogathatták a katolikus elemi iskolát teljes vallásszabadsággal.

A *Školski ustav* teljesen világi alapokra helyezte az ifjúság nevelését. Papok az elemi iskolában csak olyan községekben taníthattak, amelyek szegénységüknél fogva nem bírták kifizetni a tanítókat. Ehhez pedig külön felsőbbbhatósági engedély kellett. Továbbá kimondta, hogy csak szakképzett tanítókat lehet alkalmazni, akik csak tanítással foglalkozhatnak. A segédtanítók, valószínűleg az oklevél megszerzéséig, nem nőülhettek. Az iskolakötelezettség 6—13 éves korig tartott úgy, hogy a mindennapi iskolát a 6—9 évesek látogatták, az ismétlőt pedig vasár- és ünnepnapon délután 1—3 óráig a 9—13 évesek. A leányokat az osztályban külön kellett ültetni a fiúktól. Az új szabályzat bevezette és kötelezővé tette az iskolai közigazgatást, amelyet addig hanyagul vagy éppen sehogy sem végeztek.

Az *Allgemeine Schulordnung* falusi egytanítós iskolákra vonatkozó fejezete alapján elkészült *Školski ustav* változatát Keess tanácsos észrevételeivel egészítették ki, aki komoly javaslatok mellett az udvar titkos vágyát, a vallási unió gondolatát is beleszötte. Javaslatai szerint a tanítót a község választotta, képesítő vizsgáját a tanító a kinevezett igazgató előtt teszi le, a hittant a nevelési tudományok iránt sem érdeklődő papok helyett a szakképzett tanító tanítja. A hittantanítás átruházásának politikai jellege volt. Célja, hogy a papokat vakon követő népet elválasszák azoktól. Nagyon fontos javaslata Keessnek a tankönyvekről való gondoskodás és a megfelelő szakképzettségű tanítók kiképzése.

A *Školski ustav*, amellett, hogy alapjában az udvar érdekeit szolgálta, elindította a görögkeleti szerb elemi iskolák sorozatos megnyitását, rendezte az iskolaépületek kérdéseit, bevezette a világi oktatást, szakképzettséget követelt a tanítóktól, előírta az enyhébb fegyelmezési módot és a gyermekek számára megírt tankönyvek használatát.

Az iskolai tankönyvek szerkesztése megelőzte a *Školski ustav* kiadását. Már 1774-ben kidolgozták a legfontosabb tankönyvet, a katekizmust és az ábécés könyvet (*Bukvart*), amelyet 10 000 példányban ingyen osztottak szét a szegény sorsú gyermekek között. 1776-ban Todor Janković-Mirijevski, a Temesi bánság görögkeleti szerb iskoláinak igazgatója lefordította Felbiger *Methodenbuch* című munkáját, ugyanakkor kiadta kétkötetes kézikönyvét *Ručnaja knjiga...* címen a tanítók számára. 1776-ban jelent meg az írás tanítását tárgyaló tankönyv. A következő évben lefordították Felbiger *Lesebuch* című tankönyvét *Čitanka* címen és ebben az évben kiadták a számtankönyvet, az *Aritmetikát*.

A szerb iskolákat rendező szabályzatban előírt tantárgyak mindegyikét, a nyomtatott és írott betűk olvasását nemzeti nyelven, az írást, a számtant, a hittant és az éneket engedélyezett tankönyvekből tanították. Tankönyvekből és tanítói kézi könyvekből a triviális görögkeleti szerb iskolák ebben a korban jobban álltak, mint a magyar akár katolikus, akár protestáns iskolák. Szerkezetük hasonló a magyarokéhoz, az egyik oldalon az anyanyelvű, a másik oldalon a német szöveg.

A *Skolski ustav* ezekben az iskolákban nem írta elő a német nyelv kötelező tanulását, de ha a tanító az anyanyelv ismereteinek megerősítése után németre is oktatta a gyermekeket, munkája elismerésben részesült.

Külön kell megemlíteni a görögkeleti szerb iskola tanítási nyelvét, amely nem volt azonos a mindennapi beszéddel. A katekizmust, kivéve a többi tárgyat, ún. slaveno-szerb nyelven tanulták, amelyet a gyermekeknek külön kellett megtanulniok. Ez nagyon megnehezítette a tanulást, mert a tanuló számára ez a nyelv teljesen idegen volt. Az egyik pap feljegyzéseiben így emlékszik vissza diákkorára: »Ahogy kijövök az iskolából, rögtön hozzáfogok a leckém olvasásához, de egy szót sem értek belőle és magamban felteszem a kérdést, vajon milyen nyelv ez? Ezt megtanulni nem lehet.«⁴⁹ A mindennapi beszéd nagyon sokáig nem tudta kiszorítani ezt a nyelvet az iskolából.

A görögkeleti szerb iskolák rendezése Bácskára is kiterjedt. Szabadkán már a *Ratio educationis* bevezetésének bemutatásával foglalkoztunk valamelyest a szerb iskola kérdésével és láttuk Mitterbacher törekvéseit a helybeli szerbek megnyerésére az egységes közös norma érdekében. Döntésükkel a szabadkai szerbek az egységes iskola mellé álltak, egytanítós iskolájukat azonban még akkor sem szüntették meg, amikor azt a város feleslegesnek nyilvánította és megvonta tőle anyagi támogatását. Bizalmukat a közös iskola nem nyerte meg és arra törekedtek, hogy iskolájuk eddig élvezett jogait visszaszerezzék. Kérelmükkel többször folyamodtak a városhoz és arra hivatkoztak, hogy a közös iskolába járó gyermekek részére engedélyezett különórák a cirillbetűk és az egyházi rítus megismerésére kevésnek bizonyultak. A város ekkor megengedte a magániskola fenntartását, de anyagi támogatásban nem részesítette.⁵⁰ Sehogyan sem tudtak belenyugodni iskolaügyük ilyen elintézésébe és tovább küzdöttek, míg végül 1783-ban kieszközölték a triviális iskola visszaállítását a városban.⁵¹ Az iskolát a város ugyan felsőbb utasításra megnyitotta, de kitartott álláspontja mellett, hogy a közös iskola mellett a szerb triviális iskola szükségtelen, és anyagiakban nem is támogatta. Az iskola részére egy szűk kis szobát jelölt ki, ahol a gyermekek nem fértek el, és amikor az iskolák igazgatója a szoba kibővítésére csak 54 forintot kért, azzal utasította el a város, hogy az új iskolaszervezéssel ezt is elintézik. Újabb helytartótanácsi intézkedésnek kellett bekövetkezni, hogy a város mint iskolafenntartó kötelességét teljesítse. Végül 1786-ban⁵² szerződésileg kötelezi magát, hogy a szerb iskolát gondjaiba veszi, és tanítójának eltartását is magára vállalta. Ettől kezdve nyomon tudjuk követni a szerb tanítókat a városi jegyzőkönyvekben.

II. József 1785. augusztus 31-én rendeletet adott ki a vegyes iskolák bevezetésére. Avram Mrazović, a pécsi tankerület görögkeleti nemzeti iskoláinak tanfelügyelője ezt a császári rendeletet akarta felhasználni, hogy a szabadkai szerb iskola ügyét végre rendezze. A szabadkai normát, amelyet különféle vallású gyermekek látogattak, Mrazović nem tartotta vegyes iskolának, és a várostól azt követelte, hogy a szerb gyermekek részére egy kétosztályos, kéttanítós elemi iskolát nyisson. Mrazović követelését a pécsi tankerületi főigazgató ugyan helyeselte, de amikor az iskolaköteles szerb gyermekek létszámáról szóló jelentést megkapta, szándékát megmásította és elállt a kéttanítós iskola megnyitásától. Ezzel szemben úgy rendelkezett, hogy az 1789–90. tanévtől a normába egy szerb tanítót is kell választani. Az új tanévben meg is választották a szerb tanítót, aki egy évig tanított is, de helyébe többé más szerb tanítót nem választottak. A szerb gyermekek nagy része továbbra is a triviális iskolát látogatta.

A tanügy országos rendezésétől ez az iskola is a városi elemi iskolák igazgatósága alá tartozott, munkáját pedig a pécsi tankerület görögkeleti nemzeti iskoláinak tanfelügyelője ellenőrizte. Ebben az egytanítós iskolában a gyermekeket három osztályra osztották fel és a következő tantárgyakat tanították: hittant, olvasást, írást, szép- és helyesírást, számolást, német olvasást és erkölcsi szabályokat. Minden tantárgynak megvolt a tankönyve, amiről Mrazović gondoskodott. Viszonyítva a városban élő szerbek számához, ezt az iskolát aránylag több gyermek látogatta, mint a normát. 1780-ban kétezer körül mozgott a városban élő szerbek száma és ebből mintegy negyven gyermek látogatta rendszeresen az iskolát, 1787–88-ban 39 fiú és 7 leány, 1791–92-ben a II. félévben 41. 1788-ban a város összlakossága 20 147 lélek. Ha ebből levonjuk a kétezer szerbet, marad tizenennyolcezer, és ezek közül pontosan ebben az évben kerek 100 gyermek látogatta a normát. Hozzá kell azonban tenni azt is, hogy a normába járt még néhány szerb gyerek is.

Nem járt a szerbeknél sem minden iskolaköteles gyermek iskolába. Szociális összetételüket nem ismerjük ebben a korban, feltételezhetjük azonban, hogy főleg az iparosok és kereskedők járatták fiaikat, különösen leányaikat iskolába.

A XVIII. század derekáig a szerb kultúra, valamint az iskolák a görögkeleti egyház vonalán haladtak. Más a helyzet azonban a század második felében, amikor az izmosodó szerb polgárság az ébredő nemzeti eszmék jegyében helyet követel magának a kulturális élet és az iskolák irányításában, és az egyházzal szemben támogatja a kormányzat iskolareformjait. Szakít az addigi orosz befolyással, Nyugat felé fordul, és követi az új polgári eszméket. Arra viszont ébren ügyel, hogy nemzeti nyelvét és kultúráját megőrizze a Nyugatról jövő elnemzetlenítő törekvésektől.

1790-ben a temesvári nagygyűlésen (szábor) a szerb polgárság a tanügy helyzetével is foglalkozott. Követelte a szerb iskolahálózat kibővítését, a korszerűbb oktatás feltételeinek biztosítását és védelmébe vette II. József halála után a kormányzat által újjászervezett iskolákat az egyház támadásaival szemben.

II. József halála után az újjászervezett iskolákat általános támadás érte, amiből a görögkeleti szerb egyház sem maradt ki. Több helyen az egyház beavatkozására elűzték a tanítókat, csökkentették fizetésüket, és megtiltották az új módszer alkalmazását. Bácskában néhány ilyen esetről tudunk, ahol Mrazovićnak minden tekintélyére szükség volt, hogy a megbontott rendet valahogy visszaállítsa.

A TANÍTÓKÉPZÉS KEZDETEI SZABADKÁN

A korszerű alapokra helyezett elemi oktatás korszerűen képesített tanítókat igényel. Ki is hangsúlyozták ezt a *Ratio educationis* szerzői és munkájuk 48. pontjában a tanítók kiképzésére a normát jelölték ki.

Szabadkán az első tanítói tanfolyam a norma megnyitásával párhuzamosan kezdődött meg. Évente kétszer szerveztek egy-egy öt hónapig tartó tanítói tanfolyamot: november 1-től április 15-ig a télit és április 15-től augusztus 20-ig a nyárit. A téli tanfolyamokat főleg a tanítói pályára készülő fiatalok látogatták, a nyárit pedig a már szolgálatban levő tanítók.

A tanítói tanfolyamok első szervezői, Hofbauer Jakab és Böck Ferenc szakképzett tanítók voltak, majd 1779-ben a város által egyházi zenészként szerződötetett Novotnik Ferenc kapcsolódott be ebbe a munkába, akít a magisztrátus egyéb teendői mellett a normában a zenei neveléssel is megbízott. A zenei nevelés csak a tanítói tanfolyamokon volt kötelező, míg a normában csak rendkívüli tantárgyként szerepelt. Ezeken a tanfolyamokon a hallgatók módszertant, anyanyelvet, német és latin nyelvet, számtant, szépírást, rajzot és zenét tanultak, amelyekből képesítói vizsgát is tettek. Azonkívül hallgattak még nemzeti történelmet és topográfiát, amiből nem kellett vizsgáznio. Különös figyelmet szenteltek a tanfolyamokon az elméleti és gyakorlati módszertan megismerésének. Tankönyvként Felbiger *Methodenbuch*-ját használták. A hallgatók gyakorlati munkája abból állt, hogy 14 napig hospitáltak a megfelelő osztályban, 8 napig pedig az osztálytanító jelenlétében önállóan vezették az osztályt. Munkájukról jegyzőkönyvet vezettek, és az eredményt a vizsgák jegyeinek megállapításakor figyelembe vették. A tanfolyam befejezésével vizsgát tettek és latin nyelvű diplomájukkal elhelyezkedhettek.

A tanítóképzés ezeken a rövidre szabott tanfolyamokon nem volt egyéb, mint a jelöltek odaidomítása, hogy a falusi gyermekeket megtanítsák írni, olvasni, és megismertessék velük a katekizmus anyagát. Ettől függetlenül itt kezdődött a rendszeres tanítóképzés, és belőlük fejlődött ki az önálló tanítóképzés.

1806-ban az iskolák újabb rendezésére kiadott *Ratio* intézkedései szerint a tanítóképzés továbbra is tanfolyamokon történik azzal a módosítással, hogy a módszertant napi két órára emelte és bevezette a géptant, a mértant és a hazai történelmet az említett tantárgyak sorába, végül a nem magyar ajkúak számára kötelezővé tette a magyar

nyelvtan tanulását. A XIX. század húszas éveitől a népoktatás nagyobb érdeklődést váltott ki, amikor a tanügy a társadalmi fejlődésért és nemzeti függetlenségért kezdődő reformtörekvések szerves részévé vált. A haladó politikusok és pedagógusok az oktatásügy korszerűsítésén fáradoztak, és figyelmüket nem kerülte el a kezdetleges tanítóképzés sem. 1827-ben beszüntették a tanítói tanfolyamokat az egész országban, és áttértek a kétéves tanítóképzésre. Az első magyar önálló tanítóképző Egerben nyílt meg 1828-ban. Kevés kétéves tanítóképző nyílt meg a negyvenes évekig, addig a tanítók magánúton készülhettek és vizsgázhattak a nemzeti főiskolákban. A szabadkai nemzeti főiskolában 1843-ig vizsgáztak tanítók, a városban azonban kétéves tanítóképző nem volt.

*

A bemutatott iskolákkal kezdett kibontakozni ennek a gyorsan növekvő parasztvárosnak a népoktatása abban a században, amikor megjelentek Rousseau, Guyton de Morveau, Roland d'Erecville, La Chalotais, Leibnitz, Wolff, Francke, Basedow nevelésre vonatkozó művei, melyek új hangjukkal felrázták a közvéleményt, a közönség érdeklődését a nevelés iránt. Ők voltak az elsők, akik megérezték az új idők szavát, elindították az újat, ami hamarosan kiterjedt az egész művelt Európára. Soha annyit nem beszéltek pedagógiáról, mint a felsorolt írók műveinek megjelenése után. Gondolataikkal és új nézeteikkel ők alapozták meg az ifjúság világi nevelését és az oktatás olyan újjászervezését, amely legjobban megfelel a felfelé ívelő polgári társadalom igényeinek.

VÁROSUNK NÉPOKTATÁSÜGYE A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORÁBAN

Mária Terézia államrendszerbe foglalta az iskolaügyet, II. József tanügyi rendelkezései, mind a haladók, mind a birodalomban élő nemzetiségek tanügyének fejlődését akadályozók, alapjában rengették meg ezt a rendszert. Halála után azért vált időszzerűvé az 1790-es években a magyar tanügy egységes rendezése.

Az 1790-es évek reformmozgalma a megváltozott társadalmi és politikai viszonyokat akarta felhasználni arra, hogy a felvilágosodás és nemzeti viszonyok talaján korszerűbb és haladóbb szellemben szervezze újjá a tanügyet. Ebbe azonban az udvaron kívül beleszólt a társadalmi erők megoszlott elképzelése is. Reformtörekvéseiben a nemesség a nemzeti nevelés elveit igyekezett érvényesíteni; a tágabb látókörű, felvilágosult értelmiség a nevelést a polgári átalakulás szolgálatába törekedett állítani. A felvilágosult értelmiség elképzeléseit a magyar jakobinus mozgalom is magáévá tette.

1790-ben a nemesség az országgyűlésen nyíltan szembefordult a németesítő politikával és követelte a magyar nyelv bevezetését, ami magában haladó jellegű. Követelményeinek eredményeként nyitotta meg az országgyűlés az 1791: XVI. t.c. megszavazásával a nyelvtörvények sorozatát. Ez a törvénycikk rendelte el, »hogy nyilvános ügyek

Intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék.« Ezt követte az 1792: VIII. t.c. »a magyar nyelv tanulásáról és használatáról.«⁵³

Megelőzte ezeket a törvényeket az 1790. január 28-án kiadott császári rendelet, amely a vármegye és a szabad királyi városok területén a német tannyelv helyett a latint vezette be. Hogy az erőszakos németesítés milyen ellenállást váltott ki a magyar társadalomban, legjobban felmérhető értelmi szerzőjének, II. Józsefnek intézkedéseiből, aki 1790. február 20-án bekövetkezett halála előtt⁵⁴ alig három héttel, január 28-án⁵⁵ visszavonta a német tanítási nyelv bevezetésére vonatkozó, 1784. június 14-én kiadott rendeletét és újból visszaállította a latin nyelv használatát.

Bács-Bodrog vármegyében a császári rendeletet 1790. március 3-án hirdették ki és az 1790. április 7-én megtartott megyei közgyűlésen határozatot hoztak, hogy a magyar nyelv tanítására az elemi iskolai tanítók állásvesztés terhe mellett köteleztetnek. Ugyanakkor Mrazovícának, a pécsi tankerület görögkeleti nemzeti iskolái tanfelügyelőjének a megye külön felhívta a figyelmét, hogy tanítóit kötelezze a magyar nyelv tanítására, mert ellenkező esetben megakadályozza további munkájában.

Külön foglalkozott a magyar nyelv bevezetésével a helytartótanács is, és az 1790. április 20-án kiadott tíz pontba foglalt rendeletében a magyar nyelv bevezetését rendeli el az elemi iskolákban. A rendelet 6. pontjában kimondja, hogy »az alsóbb iskolákban azonban a latin nyelv mellett a magyar nyelv is behozandó«, a 7. pontban »a hazai nyelv a falusi iskolákban is használandó, mert az a nemzeti kultúrához tartozik«, végül a 8. pontban »a német nyelvet pedig az elemi iskolában az ifjúság túlterhelhetése való tekintetből mellőzzék.«⁵⁶

A helytartótanács rendeletét a vármegye 1790. május 27-én tárgyalta. Ennek 6. pontját a közgyűlés határozatilag megváltoztatta és kimondta, »hogy a járási szolgabírák hirdessék meg, miképp a megye területén levő elemi iskolákban a magyar nyelv elsősorban kötelezőleg tanítandó.«⁵⁷

Ezekben a nyelvi rendeletekben az osztrák elnyomatás ellen küzdő középnemesség hangja jutott kifejezésre. A középnemesség már II. József uralkodása utolsó éveiben szembehelyezkedett a németesítő politikával, rokonszenvvel támogatta a tágabb látókörű felvilágosult értelmiség nyelvfejlesztő törekvéseit és anélkül, hogy tudatában lett volna, bekapcsolódott a társadalom polgári átalakulásába. Ez a lépése mindaddig haladó, amíg elnyomó hatalmát nem igyekszik érvényesíteni minden erejével, főleg az iskolákon át, az országban élő nemzetiségekkel szemben. Ilyen irányú törekvései már az említett rendeletekben is érezhetők, melyek az országgyűléseken megszavazott és megszavazásra kerülő nyelvtörvényekben még fokozódtak. Kétségtelen, hogy a nemzeti eszmék erősödésével elkezdődő magyarosítás a XIX. században fokozódott, és a magyar szellem egyre jobban teret hódított az oktatásban.

»Mivel az állam jóléte főképp az ifjúság nevelésétől függ«, amit törvénybe is iktattak az 1790—1. országgyűlésen, az országgyűlés meg-

alakította a Művelődési Bizottságot azzal a feladattal, hogy kidolgozza a nemzeti nevelés elveit, rendszereit és annak megfelelő törvénytervezetét az iskolák újabb rendezésére, hogy az az országgyűlés és király jóváhagyása után törvényerőre emelkedjen.

Mindez csak terv maradt. Az iskolák újabb rendezésére tett erőfeszítések az országgyűléseken nem jártak eredménnyel. Továbbra is kitartott az udvar amellett, hogy az iskolák ügye nem tartozik az országgyűlésre, hanem kizárólag az uralkodóra. Pedig a Művelődési Bizottság néhány igen korszerű javaslatot dolgozott ki anélkül, hogy a feudalizmust és az osztrák befolyást veszélyeztette volna. A francia forradalom balrafordulása újból egyesítette a magyar és osztrák főnemesség érdekeit, ami élet vette a köznemesség harciasságának, és az 1790-ben összeült országgyűlés a bécsi udvar és a magyar nemesség kompromisszumával ért véget 1791 májusában. Az iskolák rendezésében pedig visszatértek a feudalizmust védelmező, Mária Terézia korabeli rendelkezésekre, és az addigi németesítés helyett a magyarosításra törekedtek. Ezzel az egész művelődéspolitikát reakciós irányba terelték.

Ha a forradalomtól rettegő uralkodó osztály reakciós vizekre evezett is és akadályozta a polgári átalakulást, a polgári értelmiség egy kisebb radikális demokrata csoportja, a magyar jakobinusok, a francia forradalom hatására a gyökeres polgári átalakulás szükségességét hirdették és követelték a nemesi kiváltságok eltörlését, a jobbagság felszabadítását és a köztársasági államformát. Bírálva a nemzeti nevelés tervezetét hangoztatják, hogy a szabad nemzet fiainak szabad nevelésben kell részesülniük, az iskola ne neveljen szolgalelkű egyéneket, és a tanítás lehetőségeit demokratikus módon biztosítani kell minden ember gyermeke számára, de nem társadalmi helyzetének, hanem tehetségének megfelelően. Az embert az esze teszi emberré, az ész által tarthatja fenn magát a munkával, s ezáltal szerezheti meg boldogságát. Éppen ezért az ember számára legnagyobb veszedelem a tudatlanság és vakhit. Jól tudják ezt a királyok, nemesek és papok, akik szándékosan tartják tudatlanságban a népet, hogy saját uralmukat, jólétüket fenntarthassák. A jakobinus mozgalom követelte a tudatlanság felszámolását, az egyházi befolyás megszüntetését az oktatásban és minden nép számára az anyanyelv szabad használatát.

Ezeket a nemes gondolatokat már csírájában elfojtotta a forradalomtól megrémült uralkodó osztály a jakobinus társaság felszámolásával.

Mi sem bizonyítja jobban az uralkodó osztály reakciós álláspontját, mint az ország nádorának véleménye a népművelés fejlesztéséről, aki az udvarnak küldött jelentésében azt állította, hogy a parasztnak semmi szüksége arra, hogy iskolába járjon, mert az szerencsétlenné teszi.⁶⁸ Ilyen felfogás közepette az udvari reakciónak nagyon sok újonnan alapított falusi iskolát sikerült bezáratnia a XIX. század küszöbén.

Ebben a légkörben látott napvilágot a magyarországi iskolák újabb rendezésére irányuló második királyi rendelet, az 1806-ban kiadott *Ratio educationis*.

A TANÜGY MÁSODIK ORSZÁGOS RENDEZÉSE

Az iskolák újabb rendezésére vonatkozó okmány kidolgozásában az országgyűlés nem vehetett részt és az uralkodói felségjog alapján a király adta ki. Ez a magyar neveléstörténet oly jelentős okmánya, tiszteletben tartva a többi egyház autonomiális jogait, csak a katolikus iskolák rendezését irányozta elő. Hatása azonban a többi felekezet oktatásügyét is befolyásolta. Nem sokban lendítette elő a tanügyet, de elődjével, az 1777-ben kiadott *Ratio educationis*szal szemben visszaesésről szó sem lehet. Mint az udvar és a magyar nemesség megalkuvásának eredménye elveiben a nemesi érdekeket képviselte és a nemzeti nevelés elveit részben magáévá is tette. A nemzet fogalma akkor még nem azonos a nemzet mai fogalmával, legalábbis nem az a nemesi szerzők és az udvar felfogásában, akik a népet kizárták a nemzet fogalmából. Pedig Hajnóczyék a magyar jakobinus mozgalomban a nemzet fogalmát akkor már sokkal tágabb alapokon tárgyalták és a szabad nemzet fiainak szabad neveléséért küzdöttek.

Ez az uralkodói okmány az oktatás és tanügy rendezését közjónak tekintette és már bevezetőjében kimondta, hogy az országban minden gyermeket — társadalmi, nemzetiségi és vallási hovatartozandóságára való tekintet nélkül — intézményes nevelésben kell részesíteni. Itt jutott kifejezésre a nemzeti nevelés alap gondolata. Hivatkozva a lakosság soknemzetiségű és különböző vallási összetételére, abból indult ki, hogy az elemi iskolában minden nemzetiség a saját anyanyelvén tanuljon, a vallási megkülönböztetést pedig ki kell irtani. További intézkedéseiben megszüntette a német tanítási nyelvet, helyette az elemi iskolában a magyart és ott, ahol az megvalósítható, a nemzetiségek anyanyelvét tette meg a tanítás nyelvévé. Foglalkozott a nőnevelés kérdésével is, és a lányok részére különféle népnyelvű iskolák szervezését irányozta elő.

Az 1806-ban kiadott *Ratio educationis* az elemi iskolákat egytanítós falusi vagy kisebb mezővárosi, kéttanítós mezővárosi vagy kisebb szabad királyi városi és háromtanítós nagyvárosi iskolákra osztotta. Tanterveiket is elhelyezésüknek megfelelően írta elő.

Az egytanítós iskolában, ahol a tanító feloszthatta a tanulókat kezdők és haladók csoportjára, a hittanon kívül, amelyet a helyi plébános tanított, a tanító pedig csak ismételtette, az olvasást, írást és a falusi élet körülményeit figyelembevevő számolást kellett tanítani. Ezenkívül ismertetni kellett a gyermekekkel azokat az állampolgári kötelességeket, amelyekkel az uralkodónak, a tisztviselőknek, a földesuraknak tartoznak; a haza alkotmánya iránt, amelynek saját boldogulásukat, szerencsés helyzetüket és biztonságukat köszönhetik, valamint a tiszteletre méltó törvények iránt. Azok a tanulók, akik folytatni akarják tanulmányaikat a gimnáziumban, és a nemesek gyermekei emellett a latin nyelv elemeit tanulják. Megállapította a *Ratio educationis* ezekben az iskolákban a kötelező heti óraszámot is: a kezdőknek 10 óra, a haladóknak 20.

A kéttanítós vagy nemzeti főiskolában heti 22 órával I. osztályra és 22,5 órával II. osztályra osztották a tanulókat. Tanterve valamivel

bővebb, mint a falusi iskoláké. A falusi iskolák számára előírt tantárgyak mellett anyanyelvből tanították a levél- és nyugtatványírást, számtanból pedig a hármas- és társaságsszabályt, amelyet alkalmazni kellett az iparra és kereskedelemre. A latin nyelv tanulása hasonló az előbbihez.

A nagyvárosi háromtanítós iskolában az I. osztályban 22, a II-ban és III-ban 22,5 órával tanították hetente valamivel bővebben a két-tanítós iskola számára előírt tantárgyakat. Akik azonban ipari és kereskedelmi pályára készültek, anyanyelvet, helyesírást, fogalmazást, mértant, építészetet, természetrajzot, kézműipartant, kereskedelmi földrajzot és áruismereteket is tanultak. Hasonlóan az előbbiekhöz, a latin nyelv elemeit itt is tanították.

Az 1806-ban kiadott *Ratio educationis* hat tankerületi főigazgatóságra osztotta fel az országot. Minden tankerület székhelyén megnyitották az elemi oktatás legmagasabb fokát nyújtó magyar tannyelvű normál iskolát vagy nemzeti főiskolát (latinosan: schola vernacula primaria).

Az I. osztályban tanították: magyar és német nyelven az olvasást és írást és magyar nyelven a számolást.

A II. osztályban: a magyar, német és latin nyelvtant, a szám-
tant és a városi iskolák tankönyvének feldolgozását.

A III. osztályban az előbbieken kívül tanítottak még természetrajzot, technológiát, kereskedelmi földrajzot, levélfogalmazást, geometriát, számtant, mechanikát, magyar és német nyelvet, magyar történelmet, rajzot és éneket. Minden osztálynak külön tanítója van, a hittant, éneket, rajzot külön tanárok tanítják.⁵⁹

Az egytanítós iskolák a mezőgazdasági életre készítik elő a tanulókat. Ezért is hangsúlyozza a *Ratio educationis* a falusi iskolák szükségességét és azt szeretné, ha minden kis faluban működne, hogy minden 6—12 éves elvégezhesse őket. Ennyit a *Ratio educationis* már a két- és háromtanítós városi iskolákkal nem foglalkozott. Ezekből jóval kevesebbet is nyitottak meg. Legkevesebbet nyitottak meg — összesen hatot — a háromtanítós norma iskolákból a tankerületi székhelyeken, melyekben a jövőendő tanítókat is képezték. Az elemi iskolák ilyen felosztásában is részben a nemzeti nevelés elvei érvényesültek: járjon iskolába az ország minden 6—12 éves gyermeke, de azok közül minél kevesebb jusson el az egytanítós falusi iskolából a magasabb fokú latin iskolákba, amelyekben az uralkodó osztály gyermekeit képezik ki az államvezetésre.

Külön tantervet dolgozott ki az új *Ratio educationis* a falusi, a városi és a magasabb rangú nemesi származású leányok számára. Ezekben a tantervekben domborodtak ki legjobban a nemzeti nevelés elvei, amikor is a falusi leányok részére előírt hittant, anyanyelvű olvasást, írást és számtanelemeket. Ezenkívül gyakorlatilag ismerkedtek meg a falusi élettel kapcsolatos munkálatokkal. A városi leányiskolák tanterve alapján megegyezik az előbbivel, csak Magyarország történetének tanulásával egészült ki. Gyakorlatilag társadalmi helyzetüknek megfelelően tanultak kézimunkát. Sokban különbözött az előbbiektől a nemesi leányok anyanyelvű, magasabb fokú iskolái-

nak tanterve. Az említetteken kívül tartalmazta a magyar, német és francia irodalom áttekintését, fogalmazást, a Magyarországhoz tartozó országok történetét, földrajzát, valamint az előkelő hölgyekhez illő foglalkozások gyakorlását. Ebbe az iskolába még a polgári származású leányok sem járhattak.

Az új *Ratio educationis* hangoztatta az elemi iskolák szükségességét, különösen a falusi egytanítós iskolákét, és arra törekedett, hogy minden gyermek el is végezze őket. Megfelelő tankönyvekről és képzetebb tanítókról azonban nem gondoskodott. Továbbra is a régi tankönyveket használták, és azokból sem volt elegendő. Sokszor még a tanítók sem jutottak hozzájuk, aminek a következményei meg is mutatkoztak az eredményekben. Vajmi keveset hatott ilyen körülmények között a fenntartásában sem biztos elemi iskola szellemi és anyagi szegénységgel küszködő tanítóival a népművelés fellendítésére.

•

Szabadkán az elemi iskolák száma nem növekedett arányban a lakosság számának növekedésével. Érezhető volt az már a tanügy első országos rendezése korában, amikor a húszezer lelket számláló városban hosszú éveken át csak a norma működött többször három osztállyal, mint négygel, ahogy ezt a szabályzat előírta. A város pedig nehezen szánta rá magát újabb iskolák megnyitására, melyekre a központtól távol eső városrészekben mutatkozott nagy hiány. 1778 és 1806 között a normán kívül megnyílt a külvárosokban három egytanítós triviális iskola, a belvárosban egy egytanítós leányiskola és a normából kivált szerb gyermekek részére újból megnyitott triviális iskola. Mindez azonban kevés volt az iskolaköteles gyermekek nagy számának befogadására.

Hogy a város hogyan viszonyult az elemi iskolákhoz, arra legjobban rámutat az az évtizedeken át folyó harca a helytartótanáccsal a norma negyedik osztálya megnyitása körül. Amint már előbb láttuk, a négyosztályos norma volt ebben a korban a legrangosabb elemi iskola, amit nem is kapott meg minden város. Szabadka is csak azért kapta meg, mert a vármegye itt összpontosította a katolikus tanítóképzést, melynek fenntartási költségeit magára vállalta. Helytelenül fogta fel a város ennek az iskolának a feladatát.

Az iskolákhoz való ilyen viszonyulásban kell keresni a város kulturális életének lemaradását. Ezért 1806-ban az új *Ratio educationis* végrehajtói már nem adták meg még csak a háromtanítós nagyvárosi iskola megszervezési jogát sem, amelyet sokkal kisebb városok is megkaptak, a normáról pedig szó sem lehetett. Nem is emelte fel a város szavát a rangosabb elemi iskolák megszervezéséért. Belenyugodott abba, hogy az eddigi legrangosabb négyosztályú elemi iskola helyett a másodrangú kéttanítós capitalis elemi iskolát szervezze meg.

Városunk népiskolái felett a múlt század első három évtizedében mintha megállt volna az idő. Más városokban éppen ezekben az években szerveznek egyre több önálló, latin iskolától független két- vagy háromtanítós elemi iskolát a tovább nem tanuló gyermekek szá-

mára. Szabadkán alig tesznek ezen a téren valamit. Még 1820-ban is változatlan az elemi iskolák száma és rendkívül kevés, összesen 288 tanuló látogatja őket.⁶⁰ Így a város műveltsége valójában ki sem mozdulhatott a már említett állapotából. De hogyan is mozdulhatott volna ki a városatyák ilyen megdöbbentően felelőtlen magatartása mellett az ifjúság nevelésével szemben, aminek szükségességét és megjavítását a város közigazgatásának rendezésére kiküldött kormánybiztos erőlyesen sürgeti. Jelentésében arról értesíti a magisztrátust, hogy az 1820-ban megtartott városi tisztújítás alkalmával a lakosság erkölcsi és értelmi szegénysége miatt alig talált alkalmazható egyént. Ugyanakkor utasította a magisztrátust, vizsgálja ki ennek okait és gondoskodik anyagi eszközökről az oktatás, nevelés feljavítására és ezáltal a lakosság közműveltségének felemelésére.

A magisztrátus által kiküldött bizottság maga is meggyőződött a tudatlanság és műveletlenség siralmas állapotáról, és megállapította, hogy a negyvenezernyi lakosú város — meglehetősen anyagi jóléte ellenére — a műveltség igen alacsony fokán áll. Az iskolázatlan tömegek — írja jelentésében — képtelenek a műveltség előnyeit belátni; az ifjúság is olyan műveletlen, hogy a múlt tisztújítás alkalmával nem lehetett arra való egyént találni, aki a jegyző segítségére lehetett volna és papírról papírra egyszerűen csak latinul lemásolni képes lett volna, amiért is idegent kellett hívni. Beszámolójában leszögezi, hogy az ifjúság tespedő tudatlanságban nő fel. Ezért javasolja a magisztrátusnak újabb elemi iskolák felépítését, az iskolába járás és a tanítók munkájának szigorú ellenőrzését, ugyanakkor a hanyag szülők büntetését, s végül, hogy minden polgár okvetlenül járassa fiát az elemi és grammatikális iskolába, és ez legyen egyik feltétele a városi polgárság elnyerésének. Továbbá javasolja a bizottság a szegény szülők és a szorgalmas tanulók anyagi támogatását, majd pedig azt, hogy az iskolázott fiataloknak állást kell biztosítani. Felvetette még a tanulásra serkentőleg ható jutalomdíjak bevezetését.

Jelentését a magisztrátus egyhangúlag elfogadta, és a felsőbb hatóságokhoz fordult bizonyos javaslatok engedélyezése végett.⁶¹

Mit hozott ez a nagy nekibuzdulás?

Vajmi keveset. Hiszen a közművelődés elmaradottságát kutató bizottság a legnagyobb fogyatékoságot a templomok és a papság kis számában látta és csak másodlagosan a kevés számú népiskolákban. Éppen ez volt a baj. Mély vallásosságában a bizottság, de a magisztrátus maga sem, nem ismerte fel, hogy az egyház ismét együtt halad az álammal, és a tömegek tudatlansága felel meg érdekeinek legjobban. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a helytartótanácshoz engedélyezésre felküldött javaslatokra csak öt év múlva érkezett válasz, amelyben a templomok építését, valamint a jó tanulók jutalomdíjára kitűzött összeget engedélyezte, míg az iskolaépítésről szó sem volt.⁶² Pedig az iskolahálózatban olyan állapotok uralkodtak, melyekhez hasonló a trákoknál sem lelhető — írja jelentésében a helybeli elemi iskolák igazgatója.⁶³ Nem ez az első beadványa az elemi iskolák igazgatójának az iskolák állapotáról. Már 1821 tavaszán, amikor a közműveltség elmaradottságának okait kutató bizottság tette meg jelentését az ille-

tékeseknek, ostromolni kezdte a magisztrátust jelentésével a belvárosi iskola I. osztályának állapotáról. Jelentésében írja: a tanterem a tanulók számára túlságosan szűk, elegendő pad sincs benne, amiért a gyerekek nagy száma az egész idő alatt egymás hátán állni kénytelen. Ily körülmények között már az olvasásban is meg voltak akadályozva a tanulók, írni pedig éppen lehetetlen volt. Más iskolahelyiségek szemetlerakodó helyek, káromkodó kocsisok és bűzlő istállók, zajos kocsmák tözsomszédságában voltak. A berendezés és a bútorzat is gyakran a legcsekélyebb igényeknek sem felelt meg. Rossz kályha és papírral beragasztott törött ablakok mindennapi dolgok voltak. Sok osztályban nem volt elégséges, másban éppen semmi pad és asztal, a gyermekek fele padolatlan, gödrös földön ült, másik fele gyalulatlan deszkákon; másutt az eső ellen sem voltak megvédve. Hogy a rossz istállókhöz hasonló három külvárosi iskolát ne is említsem, de már a leányiskola olyan, hogy tisztességes ember nem meri ide küldeni leányát; mert nedves, vakolatlan, igen egészségtelen szűk helyiség, melyben a leánykák rossz kocsmapadokon görnyedve ülnek, írásra pedig semmi alkalmatosság nincsen.⁶⁴

Sokáig nem változott meg a szabadkai elemi iskolák épületeinek bemutatott állapota. Új iskolaépületeket a latin főgimnázium 1818-ban felépített épületén kívül a város addig nem emelt. Az elemi iskolákat rendszerint erre alkalmatlan bérelt magánházakban helyezte el, amelyekben a legszükségesebb felszerelésekkel is mindig baj volt. Sokszor évekbe tellett, míg egy újonnan megnyitott elemi iskola padokat kapott. Egyéb felszerelésről még a múlt század közepén sem igen lehetett szó. Iskolai könyvtár, gyűjtemények vagy éppen szertár még csak elvétve sem akadt az iskolákban.

A REFORMKOR TÖREKVÉSEI AZ OKTATÁSÜGY KORSZERŰSÍTÉSÉRE

A felülkerekedő polgári társadalom igényeinek megfelelő korszerűbb népoktatás gondolatát a reformkorban a liberális felfogású köznemesség, a népi származású értelmiség — honoráciorok — sorából kifejlődött haladó erők tűzték napirendre, akik az ország függetlenségéért és a polgári fejlődés felgyorsításáért szálltak síkra. Tervbe vették az ország elmaradott gazdasági életének felszámolását, a jobbagság felszabadítását és az ezzel kapcsolatos népoktatás korszerű átszervezését. A reformországgyűléseken bizottságokat alakítottak a korszerű, a fejlődő tökésgazdálkodás igényeit kielégítő népoktatás terveinek kidolgozására. Kidolgozott terveiket a király elé terjesztették, aki azokat azzal utasította el, hogy a tanügy nem tartozik az országgyűlésre, az uralkodói jog, és ha szükségét látja, maga fog arról gondoskodni.

Bécs még ideig-óráig elhalaszthatta a megoldásra váró kérdések intézését, így a népoktatás ügyét is, a fejlődést leállítani azonban már nem tudta. A korszerűbb népoktatás megszervezésének szükségességére, legalább is a műveltebb elemi iskolai tanítók nevelésére, maga a katolikus egyház mutatott rá, amikor 1828-ban megnyitotta az első

önálló kétéves magyar tanítóképzőt.⁶⁵ Ezt követték 1839-ben a protestáns kétéves tanítóképzők.

Az állam most már nem térhetett ki a tanítóképzés korszerűsítése elől, és 1840-ben a kormányzat elrendelte öt katolikus királyi tanítóképző megnyitását.⁶⁶

1845-ben az országgyűléseken kifejtett törekvések eredményeként könyvelhető el az a helytartótanácsi rendelkezés is, amelynek alapján kiadták az új népiskolai rendtartást *Magyarország elemi tanodáinak szabályzata* címen. Ez a rendelkezés az elemi oktatás szervezeti és tartalmi kérdéseit korszerű módon, a lehetőségeket reálisan figyelembe véve, 10 fejezetben igyekezett megoldani. Az elemi iskolát felosztotta alsó és felső iskolára. Az első két osztály képezi az alsó, a harmadik és a kétéves negyedik osztály pedig a felső elemi iskolát.

Szervezetére nézve ez az új elemi iskola már az új, megváltozott helyzethez igazódott. Alsó két osztályában a mindenki számára szükséges egységes műveltségre törekedett. »Az alsó elemi tanodák fő célra, tárgyra vagyis tanulmányokra, rendre és fokozatra nézve egyenlők.« Tanterveikbe a szabályzat nem vette be a latin nyelvet, csak az általános műveltséget nyújtó tantárgyakat, az olvasást, írást, számolást, éneket, valamint a különböző olvasmányokat tartalmazó olvasókönyvből a »kérdézető magyarázatot«. Meghatározta azt, hogy a nemzeti-ségi vidékek városaiban az olvasást és írást anyanyelven és magyarul, míg a falvakban csak anyanyelven kell tanítani.

A felső osztályban a tananyag bővül, a III. osztályban az előző tantárgyakhoz csatolják az anyanyelvi és magyar nyelvtant, fogalmazást, a tanulmányaikat tovább folytató tanulók számára ebben az osztályban kezdik meg a latin nyelv elemeinek tanítását. Ezentúl csak az elemi iskola III. osztályának elvégzésével iratkozhatnak be a tanulók a gimnázium első osztályába.

Külön szerepet kapott az ifjúság nevelésében a két évre szabott IV. osztály. Tanterve jóval bővebb és alaposabb kiképzést nyújt a polgári foglalkozásra készülő tanulóknak. A latin nyelv itt is kimaradt, helyette a németet tanítják, továbbá bővült a számtan tananyaga, új tantárgyként jelentkezik a mértan, mechanika, természettan, rajz, polgári építészet, földmértan, természetrajz, magyar és német nyelvtan, fogalmazás, szép- és helyesírás. A tanterv a szépolvasás, fogalmazás gyakorlására előírja a jeles magyar írók és német írók munkáiból kiválasztott szemelvények, levelek, leiratok, beszédek felhasználását. Ezekben a IV. osztályokban külön figyelmet kell szentelni azoknak a tantárgyaknak, »melyeket ismerni, tudni mesterséget űzőknek, kézműveseknek és kereskedőknek szükséges.«

Rendelkezik a szabályzat a tankötelességről is és kimondja, hogy 6—12 év között minden gyermek számára kötelező az alsó két osztály elvégzése. Azokat a szülőket, akik ehhez nem tartják magukat, pénzbeli büntetéssel kell sújtani. Rendezi továbbá az évi nagyszünetet is; a falusi iskolákban azt a fontos mezőgazdasági munkákhoz köti azzal, hogy hat hétnél többet nem tehet ki, a városi iskolákban az évi nagy szünetre a szeptember és október hónapokat jelöli meg.

Még egy fontos rendelkezést kell megemlíteni ennek a szabályzatnak. Először említi meg egy ilyen állami rendelet a tanítók nyugdíjjogosultságát, amelyre 30 évi munka után van joguk.

Fordulópontot jelentett ez a szabályzat az elemi iskolák szervezésében, annál is inkább, mert nemcsak a külön tanítókkal rendelkező ötéves elemi oktatást vezette be, hanem a tananyag megszabásával a polgári igények kielégítését igyekszik elérni a fejlődésnek ezen a fokán.

A reformkorszak népnevelés terén elért eredményeit Arany János a Társalkodó lapjain már 1841-ben haladásnak nevezi és megállapítja, hogy korszerű népnevelés nélkül az általános nemzeti műveltség és polgári jólét nem jöhet létre. »...ki ne örülne — írja a továbbiakban —, látva vagy remélve, hogy azon por fia, ki maga, ökreinek hű szolgálatában növekedve, jelenleg nevét leírni vagy már a leírottat elolvasni sem képes, kit ismerethiány, italvágy, renyheség szinte végpusztulásra juttattak, hasznos ismeretekkel, józansági föltétellel s iparral lépend ki a kedvteléssel gyakorlott, szorgalmas szép ismeretek s tehetségekkel gazdag, okos és szelíd oktató által vezérlett iskolából; viendi magával anyagi jóléte, szellemi képződése életteljes csíráit...«⁶⁷

NÉPISKOLÁINK SZÁMBELI GYARAPODÁSA A REFORMKORSZAKBAN

Városvezetőségünk a múlt század harmincas éveig a népiskolai hálózat kibővítésében szinte semmit sem tett. 1804-ben patronátusi szerződést kötött a Sándorban megnyitandó szerb elemi iskola eltarására, és 1825-ben megnyitotta a rajziskolát. Ez az iskola azonban nem sorolható a mindennapi iskolák közé, és így 1828-ban a 34 358 lelket számláló városban csak a kéttanítós nemzeti főiskola, az egytanítós leányiskola, az egytanítós szerb iskola működött a város központjában, míg a külvárosokban három egytanítós katolikus és egy egytanítós szerb iskola volt. Ez a hét elemi iskola nyolc osztályával, ugyanannyi tantermével, ha azokat a mai értelemben tantermeknek lehet nevezni, és tanítójával a tanköteleseknek csak egy nagyon kis hányadát fogadhatta be, és hatásuk a város kulturális fejlődésében alig volt érezhető. Az elemi iskolák ilyen nagymérvű elhanyagolásáért csak a város vezetősége felelős, még akkor is, ha a lakosság nagyobb részét képező birtokos földművelő rétege földimádatában gyermekeit más pályára nem volt hajlandó adni, s így iskolába sem járatta. Sohasem lépett fel a város erélyesen a hanyag szülőkkel szemben, akik gyermekeiket nem járatták iskolába. Büntetést ezért még az erre vonatkozó rendeletek ellenére sem rótt ki a város senkire. Nem is volt meg rá az erkölcsi joga, mert az iskolák állapotáról szóló leírások is azt bizonyítják, hogy azokra költött a város legkevesebbet. Bezzeg ha valakit káromkodáson, vagy a vasárnapi istentisztelet elmulasztásán kaptak, azt nemcsak botbüntetésre ítélték, hanem még be is zárták.⁶⁸

A reformkorszak kimozdította a szabadkai népiskolákat is évtizedes mozdulatlanságukból. Az iskolákért megindult országgyűlési

mozgalom a kialakuló szabadkai tanyavilágban előbb talált megértésre, mint a városban. Ludas kevés földdel rendelkező népe megértette az idők szavát, és megértette azt is, hogy nagyobb tudással csak javíthat nehéz helyzetén. 1832-ben saját költségén megnyitotta az első tanyai iskolát és 1860-ig maga fizette tanítóit. Ekkor vette át a város az iskolát és osztotta be a városi iskolák igazgatósága alá. Ezután szánta csak rá magát a város újabb négy külvárosi osztály megnyitására. A külvárosokban — Kerben, Zentán, Újfaluban — öt vegyes tanítási nyelvű osztály működött, amelyekben hittant, anyanyelvet, magyar és német írást, olvasást és számtant tanítottak. A város központjában működő nemzeti főiskolában a tanítás nyelve magyar volt, és az I. osztályban hittant, olvasást, írást magyar és német nyelven és a két számtani alpműveletet, a II. osztályban hittant ószövetségi történettel, a latin nyelv elemeit, latin, magyar, német, szép- és helyesírást és olvasást és a négy számtani alpműveletet tanították. A leány főosztály tanterve hittan, magyar, német olvasás és írás, a négy számtani alpművelet, erkölcsi szabályok és kézimunka. 1843—44-ben Sándorban a szerb iskolán kívül egy magyar, német és illír nyelvű katolikus iskolát nyitottak.

Ha nem is sokat, valamit mégis javult az oktatásügy Szabadkán, és a népiskolák újabb rendezését már — a rajziskolát is beleszámítva — 15 osztály várta ugyanannyi tanítóval és korábbiakhoz viszonyítva erősen megnövekedett számú tanulóval. Hat év alatt megkétszereződött az iskolába járó gyerekek száma. 1837-ben 833 tanuló járt iskolába, 1843-ban számuk már 1600-ra emelkedett. Több mint száz gyerek jutott minden tanítóra.

A harmincas évektől kezdve fokozódott a harc a magyar nyelv bevezetéséért a közigazgatásba és az iskolákba. Előljártak ezen a téren a megyék, és kifejezetten az erőszakos magyarosításra törekedtek. Nacionalista felfogásukban a nemzetiségi területeken azon fáradoztak, hogy az elemi iskolákban ne anyanyelven, hanem magyar nyelven tanítsák az elemi ismereteket és így kényszerítsék rá a magyarul nem tudó zsenge gyermekeket a magyar nyelv megtanulására. Céljaik elérésére még attól sem riadtak vissza, hogy a magyarul nem tudó tanítókat elmozdítsák állásukból. Bács megye ilyen értelmű rendeletet hozott 1834 februárjában: »Azok a tanítók, akik eddig magyar nyelvet nem tanultak, a szolgálatukból e folyó évi Pünkösöd hava első napján elbocsájtassanak — s helyettük a maga illetősége által más alkalmas, akik a honi nyelvet tudván, az oktatásuk alatt leendő iskolai nevendék gyermekeket honi nyelven tanítani s így hivatalbéli rendeltetésüket, mint pediglen hazafiúi kötelességeiket teljesíteni képesek, választassanak.«⁶⁹

A magyar nyelvért folyó hosszan tartó küzdelmek a király által jóváhagyott 1844. évi 2. törvénnyel fejeződtek be. E szerint a közeletben a magyar nyelv kötelező és a törvény utolsó pontja mondja ki a királyi határozatot: »Az ország határain belüli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen,« Horvát—Szlavónia kivételével. Nacionalis felhevülésükben a törvényt legtöbben tévesen magyarázták és a magyar nyelvnek adtak előnyt még az elemi oktatásban is, holott a tör-

vény az elemi iskolákban a nemzeti nyelven való tanítást nem helyezi hatályon kívül. Törekvéseikben gyakran jutalomban részesítették az erőszakos magyarosításban élen járó tanítókat.

A magyarosítási folyamat a magyar nyelv bevezetésével a kerizentai, újfalui bunyevác és a két szerb iskolában fokozottabb erővel indult meg a megyei rendelet után. A bunyevác iskolákban már ekkor megkezdődik a magyar vagy német ajkú tanítók megválasztása, akik a rendeleteknek eleget is tesznek. Ez azonban még nem jelentette a bunyevác iskolák megszüntetését, de előre vetette annak árnyékát, ami a hetvenes években be is következett.

1845. július 16-án adta ki a helytartótanács a rendeletet az elemi iskolák újjászervezésére a *Magyarország elemi tanodáinak szabályzata* értelmében. Városunk ekkor a győri tankerülethez tartozott. A tankerületi főigazgató szeptember 1-én felszólította a várost, hogy az új szabályzat értelmében négyosztályos ötéves elemi iskolát szervezzon azzal, hogy a III. osztályt még ebben a tanévben nyissa meg,⁷⁰ a kétéves IV. osztályt viszont csak abban az esetben, ha azt a város ipari, kereskedői és polgári élete fejlesztésére szükségesnek tartja.

E felszólítás második felének határozatlanságát használta ki a város a kétéves IV. osztály megnyitásának elodázására azzal a megokolással, hogy annak megszervezése »kevés haszonnal, de sok költséggel járna«. A III. osztályt minden további nélkül megnyitotta; így a korábbi kéttanítós nemzeti főiskola háromtanítóssá fejlődött. Az iskolák újjászervezésére a városi tanács külön bizottságot is választott.⁷¹ A bizottság kétévi munka után néhány komoly javaslattal állt elő jelentésében, mint pl. Kelebián és Tavankúton ambulatorius⁷² iskolát kell nyitni, a belvárosi leányiskolát kétosztályúra kell növelni, hogy a leányok is magasabb műveltséget nyerjenek, a Rogina barán egy kertet kell berendezni a kertészet tanítása végett, be kellene vezetni minden iskolában a kézimunkát és tanításával rátermett nőket kell megbízni, külön kellene választani a belvárosi és külvárosi iskolák igazgatóságát. Végül az iskolai választmány megszervezését javasolja.

Mindebből az 1848-as események miatt semmi sem lett, és az iskolák is csak egy osztállyal növekedtek meg a városban.

1848-ban a független magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztériuma törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé a népoktatás ügyében. A forradalmi hangulatot magán viselő törvényjavaslat a független magyar oktatáspolitikára, valamint a polgári iskola-rendszer megalapozására törekedett, és az iskolák megreformálását a népoktatás újjászervezésével tervezte elkezdeni.

Mint annyi más nagyszerű elgondolás, kiváló ötlet, a népoktatást újjászervező törvényjavaslat is elbukott a forradalommal együtt és csak húsz évvel később vált alapjává a polgári iskola-rendszernek.

ÚJ TANÜGYI RENDSZER A BACH-KORSZAKBAN

Bécs az elfojtott 1848–49-es forradalom után az ország politikai, gazdasági és szellemi leigázására törekedett. Gazdaságpolitikai intézkedéseiben azonban többé nem térhetett vissza a forradalom által

felszámolt feudális viszonyokra, így a gazdasági-társadalmi fejlődés útját kellett követnie. Ebből azonban nem zárhatta ki a természeti kincsekben bővelkedő és számára oly sokat jelentő legyőzött országot. Így a magyar gazdasági fejlődést úgy kellett irányítani, hogy teherbíróképessége növekedjen és el bírja viselni a birodalom szükségleteiből eredő terheket, de ne válhasson versenytársává.

Hasonló szerepet szánt a birodalmi kormányzat a magyar oktatásügynek is. Fejleszteni kell, de csak annyira, hogy ne veszélyeztesse a fennálló rendet és kielégítse az igényeket. Az oktatásügyet a bécsi kultuszminisztérium irányította. Innen indult útjára az oktatásügy egész szerkezetét megújító tanügyi reformtervezet, a németesítés, klerikalizmus és a birodalomhoz hűségekre való nevelés jegyében. Határozottabb formában a németesítés a közép- és felsőoktatásban jutott kifejezésre. Nagyon sok magyar gimnáziumot nyilvánítottak német tannyelvűvé, és a tanárok alkalmazását a német nyelv tudásához kötötték. Ugyanez a helyzet a felsőbb oktatásban is.

Az elemi iskolákban meghagyták ugyan az anyanyelvű oktatást, de tartalmilag úgy állították be, hogy az elemitől kezdve a felsőfokú iskolákig dinasztiahűsége, hitbuzgóságra és a kiépített társadalmi és politikai rendszer tiszteletére nevelje az ifjúságot. Hat-tizenkét éves korig állapították meg a tankötelezettséget. Az elemi iskolák felállítását és fenntartását a községekre hárították, tanügyi irányításukkal pedig az egyházat bízták meg. A tankötelezettség betartását nagyon szigorúan ellenőrizték és a hanyag szülőket büntették.

1849. október 9-én⁷³ adta ki a kultuszminisztérium a rendeletet, hogy az összes magyarországi iskolák — az *Organisations Entwurf* értelmében — az osztrák iskolákkal közös szervezetet kapnak. Mivel az *Entwurf* az elemi iskolák szervezésével keveset foglalkozott, 1855. április 25-én kiadta az elemi iskolák részletesen kidolgozott rendezését szolgáló rendeletet *Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 23. März 1855. womit die Zahl der Classen an den Hauptschulen bestimmt und der in denselben zu erteilen der Unterricht geregelt wird* címen.⁷⁴ A rendelet az elemi iskolákat fő- és alsó elemi iskolákra osztotta. Szerkezetileg az alsó és főelemi iskolák négyosztályosak azzal a különbséggel, hogy az alsó elemi iskolát egy valóságos (szakképzett) tanító vezeti esetleg altanítóval, ha ezt a tanulók száma megköveteli. A főelemi iskolákban minden osztálynak külön tanítója van, akiket a megfelelő tanügyi hatóságok neveznek ki. Tanterveik is elméletileg azonosak, de gyakorlatban az alsó elemi iskola tanterve jóval szűkebb az előbbiéénél. A tantervek végül is a fejlődő polgári társadalom igényeinek kielégítésére törekedtek.

Nem tartozik tárgykörünkbe az egész iskolarendszer újjászervezésének ismertetése, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a kormányzat az iskolát közügynek nyilvánította és „a betűvetés megtanulásától a legmagasabb képesítés megszerzéséig végre egységbe foglalta az oktatás egész rendszerét.”⁷⁵

Szabadka a Bach-korszakban közigazgatásilag a külön megszervezett szerb Vajdasághoz tartozott, és az iskolákra vonatkozó rendeleteket a bécsi kultuszminisztérium alá tartozó, ideiglenesen megszer-

vezett tanügyi hatóságoktól kapta 1855. július 1-ig. Ekkor vette át az iskolaügyek irányítását a temesvári helytartóság mint politikai hatóság. Az országot iskolakerületekre osztották fel és a kerületi tanügyi hatóságok mellett iskolatanácsokat szerveztek. Iskolatanácsosokká főleg egyházi egyéneket neveztek ki, polgárokat ritkábban. Minden iskolakerület élén tanfelügyelő állt, s ezek rendszerint az egyházkerület espereseiből kerültek ki. A szabadkai egyházkerület területileg megegyezett az iskolakerülettel, s mi sem volt természetesebb, mint-hogy az iskolakerület élére a szabadkai egyházkerület esperesei, esetleg plébánosai álljanak mint tanfelügyelők.

Mivel az elemi oktatás átszervezését irányító rendelet az elemi iskolákat alsó és felső elemi iskolákra osztotta, a Szabadkán működő elemi iskolákat is át kellett szervezni, az egytanítós külvárosi iskolákat négyosztályosokká, a háromtanítós főiskolát a negyedik osztály megnyitásával pedig négytanítóssá. 1855-ben megnyitották a főiskolában a negyedik osztályt, ugyanakkor a belvárosi egytanítós leányiskolát kéttanítós iskolává fejlesztették.

A főelemi iskolában a szabályzat előírta: a hittant minden osztályban;

az olvasást és nyelvtant: I. osztály: az olvasás elemei összekötve a szemléleti oktatással;

II. osztály: a gépies folyékony olvasás, az olvasmányok tartalmi fejtegetése, a német nyelv elemei;

III. osztály: az olvasás gyakorlása összekötve a szó és dolog magyarázatával, nyelvtani, helyesírási s fogalmazási kezdeményezések, ezekhez járult a gyermekeknél a német nyelv elemeinek folytatása;

IV. osztály: az értelmes és jó hangsúlyozott olvasás mellett a beszédrészek ismertetése, a mondatok és szók elemzése, a rendszeres nyelvtan, fogalmazás. Az olvasókönyvek magyarázása alkalmával kellett a gyermekeket egyúttal a földrajzi és természettudományi ismeretekre tanítani. Az írást mind a négy osztályon át fokozatosan gyakorolni és tanítani kellett. A számvetésből az I. osztály 1—100-ig, a II., III. osztály a négy alapműveletet fejben s jegyekben és a törteket, a IV. osztály a törteket és az arányokat tanulta. Énekelni és rajzolni minden osztály tanult.⁷⁶

Új tankönyvekről is gondoskodott a kormányzat az átszervezett magyar iskolák számára; ezek nem voltak mások, mint a német tankönyvek fordításai, tartalmilag pedig az összbirodalom iránti szeretetre és császártiszteletre oktatták a gyermekeket. A tananyagban óvatosan elkerültek minden olyan egységet, amely forradalmi gondolatokat ébreszthetett volna a tanulóknál.

Szabadka aulikus városvezetősége az iskolareformokra vonatkozó rendeleteket sohasem utasította vissza. Követelményeiknek azonban rendszerint csak a központi iskola átszervezésében tett többé-kevésbé eleget. Keveset gondolt a külvárosi iskolákra, még kevesebbet foglalkozott az egyre jobban terebélyesedő tanyai népek életének művelt-

ségével. Pedig a tanköteles gyermekek számának növekedése sokkal több gondot és gyorsabb intézkedéseket igényelt. 1852-ben a városban 14 061 tanköteles gyermeket írtak össze, 7831 fiút és 6230 leányt. Ezek szerint az új iskolaszervezésnek és az elrendelt tankötelezettség végrehajtásának csak úgy tehetett volna eleget, ha megnyit 150 új osztályt ugyanennyi tanítóval. Erre a város nem is gondolt és nem is volt hajlandó. 1854-ben a tanítók fizetésére évenként 7450 forintot költ, és amikor azok drágasági pótlékot kértek, azzal utasítja el őket, hogy a költségvetés ezt nem engedi meg, de ha megengedné is, nem teheti, mert a többi városi tisztviselő is követelné.⁷⁷ Nem tudjuk, hogy a város mennyit költött ezekben az években az iskolákra, de hogy azok nem voltak taneszközökkel ellátva, arról egy 1856-ból származó jelentésből az olvasható ki, hogy a tanköteles gyermekek számához arányítva annyira kevés a tanterem, hogy újabakat kell építeni és azokat ábrákkal, képekkel kell felszerelni a fokozottabb szemléltetés céljából.

Nagyon kevés változással minden maradt a régiben és a tanköteles gyermekek több mint 90 százaléka nem járt, illetve nem is járhatott helyszűke miatt iskolába. Egy 1858-ból származó igazgatói jelentés az elemi iskolák állapotát így mutatja be: a belvárosi főelemiben 4 fiúosztály, 4 tanteremben 403 tanulóval és két leányosztály 156 tanulóval; ezek mind magyar nyelven tanultak és német tankönyvekből. A külvárosokban alsó elemiek voltak a IV. és VIII. körben 1—1 szobával, az V. és VI. körben egy egy- és egy kétszobás iskola; a tanulók magyarok és németek. A Szt. Rókus és Szt. György külvárosban 1—1 szobával; fele magyar, fele illír könyvből tanult: a IV., V. és VI. körben illír tanulók vannak. A külvárosi iskolákban a német nyelvet már a II. osztályban tanították. A város katolikus iskoláiba 1745 tanuló járt, és pedig összesen 8 épületbe. Sándorban 92 tanuló közül 66 német, 12 magyar és 14 illír tanuló tanult anyanyelvén megírt tankönyvekből.⁷⁸ A belvárosi szerb iskolában a gyerekek száma meghaladta a százat. A városban a rajziskola tanítójával együtt 18 tanító működött.

Nem odázhatta el a város a tanyai iskolák megnyitását sem. Egyre jobban növekszik a tanyákon az iskolaköteles gyermekek száma, és már említettük, hogy a szülők maguk nyitottak iskolát. A ludasi iskolát követte a ludas—noszai 1860-ban, 1861-ben a ludas—bibicháti és 1863-ban a felső-csikériai iskolák megnyitása.

Ez azonban belenyúlik a provizórium korszakába, amikor a politikai rendezetlenség következtében meglazul az iskolák ellenőrzése, bár azok a helytartótanács igazgatásába kerültek vissza. Csökken látogatottságuk, és sok tanítót is elbocsátottak az iskolák bezárása végett.

Szabadkán ugyan iskolabezárásra nem került sor, sőt növekedett azok száma, és a város 25 elemi osztállyal és ugyanannyi tanítóval várta meg a polgári iskolarendszert megalapozó népoktatási törvényt 1868-ban.

A KÉTOSZTÁLYÚ VÁROSI ÉS A SÁNDORI KÜLVÁROSI SZERB ISKOLA

A görögkeleti szerb iskolák helyzetét megtárgyalta az 1790-ben összehívott temesvári szerb nemzeti kongresszus (szábor). A kongresszuson felülkerekedő szerb kereskedőpolgárság egyik nemzeti célkitűzése a népoktatás állapotának megjavítására irányult és javaslatot tett az iskolaszervezés anyagi bázisának megalapozására. Javasolta, hogy a főpapság aránytalanul nagy jövedelmének egy részét fordítsák új iskolák megnyitására, iskolaépületek felépítésére, felszerelésére és a tanítók fizetésének rendezésére.

1791-ben meg is nyitották a karlócai szerb gimnáziumot,⁷⁹ de az elemi iskolák állapota maradt a régiben, sőt rosszabbodott. Egyes helyeken, például Bácskában, nagyon komoly veszélybe kerültek különösen a korszerűbb oktatást végző tanítók.

A görögkeleti szerb egyház sem tudta könnyen elviselni az iskolák államkeretekbe való kényszerítésével elvesztett jogait és a konzervatív papság komoly akadályokat gördített az átszervezett iskola munkája elé. A bácsi görögkeleti püspök kihasználta II. József rendeleteinek visszavonását és a községekben meghirdette, hogy egyedül ő jogosult az iskolák felügyeletére és azok igazgatása őt illeti. Ennek folytán Tovariševón a gyermekeket széteresztették az iskolából, a tanítót a lakásából kikergették, megverték és elűzték. Szivácon az egyházközség a tanító elbocsátását sürgeti. Sztapáron a papok a nemzeti iskolát beszüntették és kijelentették, hogy jövőre a tanítókat tetszésük szerint fogják alkalmazni. Moholon az esperes rábírta a hitközséget, hogy a tanítót az iskola az újabb tanítási rendszer abbahagyására kényszerítse és a szerződésileg biztosított 120 forint fizetés helyett csak 30 forintot adjanak neki.⁸⁰

E néhány eset világosan rámutat a szerb papság reakciós magatartására, ugyanakkor Avram Mrazovićnak, a pécsi görögkeleti nemzeti iskolák tanfelügyelőjének nehéz helyzetére az iskolaszervezés körül.

A szerb iskolák szervezete a kilencvenes években nem változott. Lényegesebb változást az 1806-ban kiadott *Ratio educationis* sem hozott a bácskai szerb iskolák szervezésében. 1810-ben azonban kormányintézkedésre megváltoztatták a magyarországi görögkeleti iskolák ügyintézését. Kivonták őket a tankerületi főigazgatóságok hatásköréből és külön főigazgatóságot szerveztek ügyeik intézésére. A főigazgatóság élére Uroš Nestorovićot nevezte ki a kormány, aki ezt a tisztséget 1825-ben bekövetkezett haláláig eredményesen töltötte be.⁸¹

Az új főigazgató és Mrazović tanfelügyelő az iskolák körüli szervezési munkájukat nem tudták egybehangolni; ezért az utóbbi — harmincnégy évi eredményes munka után — 1811-ben állásáról lemondott.

Nestorović nem volt megelégedve a szerb iskolák állapotával. Legnagyobb fogyatékoságukat a műveletlen tanítók elavult módszereiben, a gyermekekkel való goromba bánásmódban és nem utolsó-

sorban a tankerületi főigazgatók által elhanyagolt ellenőrzésben látta. Véleménye szerint az elmaradt szerb népoktatást csak jól képzett tanítókkal vihetik előre jól felszerelt iskolákban. Javaslatot dolgozott ki az iskolai ellenőrzés átszervezésére, és a görögkeleti nemzeti iskolák tankerületeinek számát háromról ötre emelte fel, a kormány segítségével népiskolai alapot létesített önkéntes adományozási alapon, bevezette a templomokban az iskolák szükségleteit elősegítő harmadik perselyt nem kis eredménnyel. Az iskolai alapban összegyűlt összeget iskolák építésére, felszerelésére, ösztöndíjakra, irodalmi munkák jutalmazására és a szegényebb községek tanítói fizetésének rendezésére fordította. A templomokban elhelyezett harmadik perselyben összegyűlt pénzt főképpen a tanítóképzők szükségleteinek fedezésére, tanáraik fizetésére, tankönyvekre és a diákok megsegítésére használta fel.

Igen eredményes munkát fejtett ki a szerb népoktatás terén. Nevéhez fűződik a kétéves tanítóképző és számos új népiskola megnyitása, a tanítók helyzetének megjavítása és a tanulók számának növekedése az elemi iskolákban. Sok munkája mellett tankönyvírásra is tudott időt szakítani, és a tanítóképzős tanulók számára — Salzmann és Niemeyer munkái nyomán — megírta *Pedagogika* című tankönyvét.

1848-ban a birodalmi kormány megszüntette a görögkeleti iskolák főigazgatóságát és bevezette a tartományi iskolatanácsokat, amelyekben helyet kapott minden vallásfelekezet. A szerb iskolák ügyeit a Temesvárott székelő tartományi iskolatanácsban 1857-től dr. Đorđe Natošević intézte 1861-ig, amikor e tanács feloszlata után a budai helytartótanács keretében működő tanügyi szervben hasonló minőségben végezte megkezdett munkáját a kiegyezésig.⁸²

Tízévi munkásságával a modern pedagógia eszméit ültette el a vajdasági szerb tanítóság között, amiért a korabeli szerb írók méltán nevezik »szerb Pestalozzinak«. Nevéhez fűződik az iskolaszervezés, a tanítónevelés mellett a modern pedagógia szellemében megírt tanulmányok sorozata és az 1858-ban elindított első szerb pedagógiai folyóirat, a *Školski list* szerkesztése.

Jelentősebb változásokra a szabadkai szerb iskolában sem került sor a századfordulón. Továbbra is a városi nemzeti iskolák igazgatósága alá tartozott, tanítóit pedig a város prezentációs jogán választották. A tanítóválasztás jogát a görögkeleti szerb egyház is magáénak tekintette, amit a görögkeleti iskolák főigazgatója kompromisszumos módon oldott meg úgy, hogy hivatkozott az 1806-ban kiadott *Ratio educationis* 188. pontjára, és meghagyta a helybeli görögkeleti egyház hitközségének jelölési, a városnak pedig prezentációs jogát, amit a szerb iskolák kerületi igazgatója hagyott jóvá. Így a megüresedett tanítói helyre a helybeli görögkeleti egyházközség három jelöltet terjeszt a város tanácsa elé, akik közül az egyet javasol és azt a kerületi igazgató megerősíti. A kinevezett tanítót a helybeli nemzeti iskolák igazgatója vezette be hivatalába.

Nem változott a szerb iskola szervezeti felépítése sem, továbbra is három osztályra oszlott az egytanítós iskola. Ha a belvárosi szerb

iskola nem is változott meg szervezetileg, megváltozott a város területén a szerb iskolák száma. A múlt század első éveiben fejeződött be Sándor község telepítési ügye, és a város 1804. október 22-én patronálási szerződést kötött az itt megnyitandó szerb iskola iránt. Sándorban ekkor már az iskolakötelesek száma 100 körül mozgott.⁸³

A szerbek közül sem járatta minden szülő gyermekét iskolába, nem is íratta be az iskolaköteleseket, mégis, ha összehasonlítjuk 1820-ban a városban lakó szerbek létszámát a katolikusokéval, azt látjuk, hogy számarányukhoz képest a szerbek többen járatják gyermeküket iskolába, mint a katolikusok. Ebben az évben a városban 32 274 lakos volt, ebből kb. 2500 szerb. Az elemi iskolába összesen 288 gyermek járt, ebből 48 szerb, tehát a kevés híján 30 000 nem szerbre jutott 240 iskolás gyermek és a 2500 szerbre 48.

Pár évvel később, például 1827-ben, a szerb iskolában a tanulók száma 104-re emelkedett, vagyis megkétszereződött. Ekkora létszámnak a szűk, elhanyagolt tanterem kicsinynek bizonyult. Újat kellene építeni, amit a tanács is megállapított, de szokása szerint húzza-halasztgatja, és végül nem lehet megállapítani, hogy a templomkerítésen belül tervezett új iskolaépület ügyét hogyan intézték el. Pedig ekkor már a szerb iskolák főigazgatósága is erélyesen sürgette a várost, hogy a meglevő mellé még egy tantermet építsen. Közben felmerült a második tanítói állás megszervezésének kérdése a belvárosi szerb iskolában, amit 1842-ben a város végre is hajtott, és így a *Ratio educationis* értelmében a szabadkai belvárosi szerb triviális iskola kéttanítós capitalis iskolává fejlődött.

A kéttanítós szerb iskola tanterve azonos a többi hasonló iskoláéval, azzal a különbséggel, hogy valószínűleg 1834-től bevezették a magyar nyelvet mint kötelező tantárgyat.

Mivel a szerb iskolát kéttanítós capitalis iskolává fejlesztették, és a városhoz tartozott a sándori egytanítós szerb iskola is, a szerbek 1847-től kezdve többször kérelmezték a városi tanácstól iskoláik külön igazgatásának megszervezését.⁸⁴ 1850-ben szervezték meg a szerb iskolák külön igazgatóságát, és vezetésével a helybeli szerb lelkészeket bízták meg.

Ezzel a döntéssel az egyház újból átvette az iskolák irányítását, de azok eltartásában a városra támaszkodott. Ebből pedig elég sok nézeteltérés keletkezett. Mindketten, a város is, az egyház is védve saját jogait, sokszor összeütköztek a tanító- és az igazgatóválasztás, a fizetések, a nyugdíjrendezések és az iskola bővítése körül, aminek a levét az iskola és a tanítók itták meg.

Helyszűke miatt a szerb iskolákban is együtt jártak a fiúk a leányokkal, amit ugyan a szabályzat tiltott, de megfelelő iskolaépület hiányában másként megoldani nem lehetett. 1861-ben a városi tanodai bizottság kimondta, hogy az iskolában el kell különíteni a fiúkat a leányoktól.⁸⁵ Ekkor határozta el a város, hogy a szerb iskola részére új iskolahelyiségről gondoskodik és 1863-ban megnyitotta a leányiskolát.

A népoktatási törvény meghozataláig a leányiskola szervezete nem különbözött a fiúkétól.

Bővebbet a belvárosi szerb iskola eredményességéről nem mondhatunk, de ha tanítóinak képzettségét vesszük alapul a harmincas évektől kezdődően, akkor az nem maradhatott el. Három olyan tanítóról tudunk, akik a kor legmagasabb tanítói kiképzésében részesültek és huzamosabb ideig dolgoztak ebben az iskolában. Matija Gojković szintaxist végzett Batinán és 1828—29-ben befejezte a zombori kétéves tanítóképzőt.⁸⁶ Mint fiatal tanító került 1831-ben Szabadkára és 1857-ig, nyugdíjba vonulásáig dolgozott az iskolában. Petar Ninković gimnáziumot végzett Szabadkán, majd 1829—30-ban egy évet járt a zombori szerb tanítóképzőbe.⁸⁷ 1842-ben került az iskolába és 1857-ben hagyta el. Đorđe Ludajić szülővárosában, Szabadkán végezte el a gimnázium négy osztályát és 1858—59-ben fejezte be a kétéves zombori tanítóképzőt.⁸⁸ Még ebben az évben megválasztották a belvárosi szerb iskola tanítójává, ahol haláláig, 1886-ig tanított.

Ha figyelembe vesszük, hogy ezeknek a jól képzett tanítóknak a munkáját a negyvenes években egy igen képzett kerületi igazgatóhelyettes, Đorđe Petrović irányította, aki a gimnázium és az azt követő filozófiai tanfolyam befejezése után elvégezte a zombori kétéves tanítóképzőt és többször megfordult Szabadkán, akkor előbbi feltevésünk munkájuk eredményességéről nem alaptalan.

A CHÉDER RENDSZERŰ ZSIDÓ ELEMI ISKOLA

A magisztrátus engedélyével a XVIII. század vége felé Szabadkán letelepedett néhány zsidó család vajmi keveset tudott a felvilágosodás eszméi által az európai zsidóság életében elindított hatalmas reformmegmozdulásokról. Hozzájuk még nem jutottak el a zsidó reformáció eszméi,⁸⁹ nem ismerték a németre fordított biblia európaizáló céljait,⁹⁰ nem hallottak a franciaországi zsidók emancipációs és asszimilációs törekvéseinek megoldásáról.⁹¹ Keveset tudtak II. József türelmi rendeleteivel elindított intézményes könnyítéseiről, amelyeknek célja a Habsburg-birodalomban élő zsidók helyzetének rendezése és a terebélyesedő polgári életformába való bekapcsolása volt.⁹² Letelepülési engedélyükkel a kezükben élték szürke kis életüket, örültek a jobb megélhetési feltételeknek, ápolták vallási hagyományaikat és őrizték konzervatív életformájukat.

A város nem zárkózott el letelepülésük engedélyezésétől, de megválogatta, kitet enged letelepedni. 1786-ban a tanács 12 biztos megélhetesű zsidó család letelepedését engedélyezte, a keresettel nem rendelkezőket pedig kitelepítette a városból. Azért számuk a városban, ha lassan is, állandóan növekedett. Nagyobb számú letelepedésük időben megegyezik a magyar reformkor egyenjogúsítási és a kereskedelmi és ipari fejlődésben érdekelt zsidóság asszimilációs törekvéseivel. A XIX. század harmincas és negyvenes éveiben nem múlt el országgyűlés a zsidók egyenjogúsításának szóba hozása nélkül,⁹³ ugyanakkor kezdett erőteljesebben kibontakozni közöttük az asszimilációs mozgalom, vagyis a magyar nemzetbe való beolvadás. A fél

évszázaddal előbb megindult zsidó reformáció a magyarországi zsidóság között ezekben az években kezdte erősebben éreztetni hatását. Számukra ekkor már nem volt probléma a magyar nyelv, feltételezzük, hogy városunkban az itt élő szláv népek nyelvének használata sem, mivel a mindennapi érintkezés során azok nyelvét már elsajátították.

Hagyományainkat őrző belső életünkben a magyar nyelvet 1817-ben kezdték az egyházi prédikációkban alkalmazni, 1839-ben adták ki az első magyar nyelvű zsidó imakönyvet, 1840-ben pedig magyarra fordították a bibliát. Jellemző az asszimilációs mozgalom élénkségére az 1844-ben megalapított Magyarosító Egyesület, amely maga köré gyűjtötte a haladást követő zsidó értelmiséget, és az 1847-ben jelent első magyarországi zsidó folyóirat.⁹⁴

Országos jelenség már ebben a korban a zsidó ifjúság továbbtanulása a közös elemi iskolától kezdve az egyetemi tanulmányok befejezéséig. 1858-ban megnyitották az első magyar nyelvű kétéves zsidó tanítóképzőt⁹⁵ azzal a céllal, hogy a hagyományos vallási elemi iskolák korszerűsítésével a népoktatást képzett tanítók irányítsák. A kiegyezés éveiben már két magyar nyelvű folyóiratot is megindítottak: az Izraelita Magyar Közlönyt 1867-ben és az Izraelita Magyar Néptanítót szintén 1867-ben.⁹⁶

A magyarországi zsidóság szellemi megújódása tehát a múlt század első felében öltött nagyobb méreteket, akkor, amikor a különféle engedmények következtében intenzívebben kapcsolódtak be a társadalmi és gazdasági élet minden ágába és szükségessé vált számukra a konzervatív hagyományokkal való szakítás.

Konzervatív, hagyományokban gazdag életformájukat a Szabadkán letelepülő zsidók sokáig megtartották. Az itt élő népek nyelvét foglalkozásuk révén és a velük való érintkezésen át elsajátították, de az 1781-ben kiadott császári vallási türelmi rendelet jüddis idiómát korlátozó pontjaira keveset adtak. Egymás között ezen a nyelven beszéltek és a klasszikus német nyelvet még a XIX. században is kevesen beszélték. Felváltotta ezt a magyar és szláv népek nyelve.

A városi tanács letelepedési engedélyével rendelkező zsidók egyik legfőbb gondja hitközségük megszervezése volt. A szétszórott zsidók számára a hitközségek jelentették azt a láncszemet, amely összekötötte őket a zsidó néppel. Hitközsége volt minden zsidónak az ő kis önálló birodalma, ahol szabadon élvezhette önrendelkezési jogait. Kérelmüket a hitközség megszervezésére a város nem utasította el, és az már 1786-ban meg is alakult. További gondjuk az imaház, illetve zsinagóga felépítése volt, amit a város igyekezett elodázní és csak a felsőbb hatóságok intézkedésére engedélyezett. Első zsinagógájuk felépítésének éve nem ismeretes.

A zsinagóga gyakran szolgált iskolaépületként is, különösen a szegényebb hitközségekben. Ifjúságuk nevelésére nagy gondot fordítottak. Minden zsidó férfi számára kötelező volt az olvasás és írás elsajátítása, amit a fiúk a chéderben, illetve elemi iskolában, a lányok pedig otthon tanultak meg. Nincs olyan nép Európában, ahol az iskolakötelezettség olyan múltra tekinthetne vissza, mint a zsidóknál.

Már a kereszténység kezdetén bevezették az iskolakötelezettséget; iskoláik ekkor már kétszáz éves múltra tekinthettek vissza.⁹⁷ Egy régi előírás szerint a gyermek ötéves korában kezdje meg az olvasást, tízéves korában ismerje meg a misnát, a hagyományok vallási anyagát, tizenhárom éves korában a vallásos parancsolatokat, tizenöt éves korában⁹⁸ a talmudot.⁹⁹ Kétféle iskolájuk volt: a kötelező elemi iskola vagy chéder, ahol a héber olvasást és írást, valamint a tórát¹⁰⁰ tanították, és a jesiva, vagy felső iskola, ahol a talmudot tanulmányozták. Iskoláikban semmiféle világi tudomány nem kapott helyet; azok tisztán vallási jellegűek voltak. Egész a felvilágosodás koráig a zsidóság szellemi élete — kevés kivétellel — teljesen vallási jellegű és távol áll a világi műveltségtől.

Az iskolában a tanítás vitatkozva folyt, és igaznak csak úgy ismertek el valamit, ha azzal szemben semmi kifogást nem emelhettek. A hagyományok vagy a tanítások továbbadásakor nem lehetett és nem is volt szabad más szóval élni, mint amilyenvel annak idején a mester, vagy ennek a hagyománynak az első közlője élt.¹⁰¹

Iskoláikat a zsidók vándorlásaik közben is megszervezték és a nagyobb központokban megnyitották a chédert és a jesivát is. Legjobban a lengyel zsidó iskolák adják vissza az oktatás képét. »Még soha egyetlen országban sem tanultak annyi tórát meg talmudot, mint lengyel földön. Minden községben működött egy jesiva, melynek rektora tekintélyes fizetést élvezett, hogy teljesen stúdiumának és a tanításnak élhessen. Minden község bachurokat, tanulókat tartott heti díjazással, hogy rendszeresen tanulhassanak a rektornál. Minden bachur, azaz haladottabb növendék mellett két kisebb gyermeknövendék nevelkedett, akik „senioruktól” tanultak... „és mellettük edződtek a talmudvitákhoz”«. »A bachurok ikis növendékeikkel a hitközség egy-egy vagyonosabb tagjának házában voltak ellátásban... Talán egyetlen zsidó ház sem akadt, amelyben ne tanultak volna tórát — talmudot. Vagy maga a ház ura volt tanult és bűvárnok ember, vagy a fia, vagy a veje, esetleg a háznál kosztoló bachur, s nem egyszer mindezek együtt, egy házban... A rektornál alkalmazásban volt egy ellenőrző szolga is, afféle pedellus, aki mindennap végigvizitálta az iskolákat s ügyelt rá, hogy a gyermekek tanuljanak és ne csavarogjanak az utcán. Csütörtökönként a gyermekeknek el kellett menniük az iskolagondnokhoz, aki kikérdezte, megvizsgáztatta őket az elmúlt hét tananyagából; a gyermekek valójában félelemmel és buzgalommal tanultak... És így Lengyelország telve volt tanulással, tórával és talmuddal.«¹⁰²

Hasonló módon szervezték meg a zsidók iskoláikat a többi európai országban is, ahol csak a XVIII. század felvilágosodása mozdította ki azokat évezredek mozdulatlanágukból.

II. József császár 1782. december 14-én kiadott rendeletével¹⁰³ a zsidó iskolák korszerűsítését is napirendre tűzte. Megnyitotta a zsidó ifjúság előtt a világi közép- és felső iskolákat azzal, ha elvégzik az országos iskolai szabályzatok szerint megszervezett elemi iskolát. A chédert nem ismerte el, de a zsidók is szervezhettek korszerű iskolát, vagy látogathatták a közös nemzeti iskolákat. Keveset éltek a XIX. század közepéig ezzel a kedvezménnyel.

Korszerű, az országos iskolaszervezési szabályzatoknak megfelelő iskolát városunkban a zsidók nem szerveztek 1873-ig, sőt hagyományos chéder rendszerű elemi iskolájukat is csak valahol a múlt század elején tudták megnyitni a zsinagóga mellett. Ez azonban nem jelentette a gyermekek tanításának szünetelését. Vallási előírásaik értelmében a gyermekek tanítását elhanyagolni nem lehetett. Iskola hiányában az oktatást otthon házi tanítókkal oldották meg, akikről már 1798-ban vannak némi adataink. Legtöbb esetben ezek a tanítók házi szolgák voltak és munkájuk mellett tanították munkaadójuk gyermekeit. Volt eset, amikor a felfogadott tanító csak tanítással foglalkozott és egy magánházban több család gyermekét oktatta. A chéder megnyitása már állandó tanítói állást igényelt, amit a hitközség meg is szervezett, de a tanítóval sajátos módon bánt. A megválasztott tanítónak minden év végén felmondtak, még akkor is, ha munkájával teljesen kielégítette őket. A szabályszerű felmondás kikézbésítése után újból megválasztották egy évre. Így akarták elkerülni a tanító nyugdíj jogosultságát maga után vonó véglegesítést. Egyéb-ként tanítóikat gyengén fizették, és azok állásuk megtartásáért kénytelenek voltak a hitközség minden kívánalmának eleget tenni.¹⁰⁴ Sok tanító megfordult ebben az iskolában; ez a folytonos személyváltozás annak nem vált javára. A zsidó tanítók, valamint az iskola fenntartó hitközségi tagok előtt ismeretlen fogalom a nevelésrendszer, tanterv, tanmód és órabeosztás.¹⁰⁵ Ebből képet kaphatunk a tanítók képzettségéről, aki csak az írást, olvasást és a vallási szabályokat tanította. Az iskola kimondottan vallási nevelést nyújtott tanítványainak.

Keveset tudunk a hitközség által fenntartott iskolaépületről és berendezéséről. Városi támogatásban nem részesült egész a népoktatási törvény meghozataláig, a hitközségnek pedig nem volt elegendő pénze állandó tatarozására és így igen mostoha körülmények között tengődött.¹⁰⁶

Nem különbek ebben a korban a városi iskolaépületek sem.

Minden fogyatékosága ellenére a chéder a városban sokasodó zsidók gyermekeit egyre nagyobb számban gyűjtötte maga köré. 1868-ban már 75 tanulója van.¹⁰⁷

A reformkorban egyre több zsidó telepedett le és kapcsolódott be a város gazdasági életébe. 1830–31-ben 81, 1844-ben már 117 zsidó család élt a városban.¹⁰⁸ Sokan közülük hozzáidomultak a polgári életformához és gyermekeik nevelését is így irányították. Fiaikkal elvégeztették ugyan vallási okokból a chédert, azután pedig városi iskolákba járatták őket. Egyesek ki is kerültek a hagyományos iskolát és mindjárt városi iskolába küldték gyermekeiket, hogy annak elvégzése után a gimnáziumban folytathassák tanulmányaikat. 1834–35-ben a helybeli latin főgimnáziumban hat zsidó tanulót tartanak nyilván,¹⁰⁹ 1840–41-ben már húszat.¹¹⁰

A chéder rendszerű zsidó elemi iskolát 1873-ban kezdték a népoktatási törvény szellemében korszerűsíteni. Először a III. és IV. fiúosztályt nyitották meg, majd 1878-ban az I. és II. osztályt egy-egy tanítóval.¹¹¹ A hagyományos chéder rendszerű iskolát felváltotta a korszerű és a polgári igényeket kielégítő négyosztályú zsidó iskola.

A nagymúltú, de már történelmileg túlhaladott chéder rendszer a múlt század polgári világában nem elégítette ki még az ortodox, konzervatív életformát követő zsidó polgár igényeit sem. Még kevésbé elégítette ki a haladás útjára lépett és a polgári életformához idomult neológokat. Megreformálása szükségszerűen következett be, mert a zsidók másképpen nem kapcsolódhattak be a modern világ életének áramkörébe. Munkája azonban nem maradt nyom nélkül a szabadkai zsidók műveltségében sem. Sokban hozzájárult ahhoz, hogy a városban élő zsidók között — számarányukhoz viszonyítva — az írástudatlanok száma jóval kisebb az itt élő keresztények számához viszonyított írástudatlanokénál. 1880-ban a városban élő 1647 zsidó háromnegyed részének legalább elemi iskolája volt. Nem mondhatjuk el ezt a város többi lakosáról.

•

Bár tanulmányunk csak a népoktatás kérdéseivel foglalkozik, nem érdektelen megemlíteni a város többi oktatásügyi intézményét, melyek magasabb fokon, vagy szakszempontról járulnak hozzá kulturális életünk fejlesztéséhez a polgári iskolarendszer megalapozásáig.

1868. február 13-án a polgármester jelentésében¹¹² érintette az iskolaügyet és — az említett elemi iskolákon kívül — a többi oktatási intézetről is beszámolt. Az elemi iskolák mellett a városban a nyolcosztályú főgimnázium, a hároméves ipariskola, az alsó fokú kereskedelmi iskola és az óvodák működtek. Nem említi a polgármesteri jelentés a városban működő magánintézeteket, melyek kizárólag az elhanyagolt leányoktatást igyekeztek pótolni.

Főgimnáziumunk az 1747-ben megnyitott háromosztályú latin grammatikális iskolából fejlődött ki. 1794-ben emelték főgimnáziumi rangra, amikor a háromosztályú grammatikális iskolára ráépítették a gimnázium két osztályát: a poézist és a retorikát. 1806-ig a gimnázium ötosztályú, melyet az új *Ratio educationis* a latin grammatikális iskolák négy osztályra való növelésével hatosztályú középiskolává fejlesztett. Ez a latin nyelvű középiskola 1851-ben az *Organisations Entwurf* szellemében négyosztályú magyar nyelvű algimnáziumra csökkent. A provizórium alatt 1862—63-ban nyolcosztályú teljes főgimnáziummá fejlődött.

Tanulóinak illetőségi helye után ítélve a múlt század hatvanas éveig a város lakosságához mérten kevés a helybeli. Annál több a vidéki, akik tanulmányaik befejezése után elhagyták a várost és kevésbé járultak hozzá kulturális életének fellendítéséhez.

A háromosztályú ipariskola az 1825-ben megnyitott rajziskolából fejlődött ki. Ezt az iskolát még nem kell a mai értelemben vett ipariskolának tekinteni, hiszen ez csak 1851-től kötelező mint vasárnapi ismétlő iskola, amelynek az a célja, hogy az ipari tanulókat egybefogja és némi általános szakismeretet nyújtson nekik.

A kétosztályú kereskedelmi iskolában a kereskedelmi tanulókat oktatták.

Szabadkán a városi tanács korán magáévá tette a legkisebbek intézményes nevelését jelentő óvodaügyet. 1843-ban már engedélyt adott egy városi segéllyel működő magánóvoda megnyitására, 1858-ban pedig döntést hozott négy nyilvános óvoda megnyitásáról, és a helybeli tanítóság közül kettőt a város költségén óvodai tanfolyamra küldött. A népoktatási törvény meghozataláig a városban négy nyilvános óvoda működött.

Leánynevelő magánintézetek megnyitására a város két esetben adott engedélyt: 1856-ban és 1857-ben. Ezeket a magániskolákat tehetősebb szülők gyermekei látogatták, ahol az elemi iskolák országos tanterve alapján készültek az év végén megtartandó nyilvános vizsgára. A népoktatási törvény meghozásával ezek a magánintézetek megszűntek.

Ha az iskolák típusait vesszük alapul, városunk nem áll az utolsó helyen. Más a helyzet azonban ezeknek az iskoláknak a látogatottsága körül. Ezeket az oktatásügyi intézeteket — az óvodákkal együtt — 3562 tanuló látogatta, ami a lakosság számához mérten nagyon kevés. Így a sokféle iskola a tanulók alacsony száma miatt sem hathatott oly hatékonyan a kulturális élet fellendítésére, ahogy azt a város tekintélye megkívánta.

TANÍTÓI VEZÉRKÖNYVEK, PEDAGÓGIAI IRODALOM

A magyarországi pedagógiai szakirodalom rendszeres művelése a felvilágosodás korában újjászervezett és államkeretekbe kényszerített oktatásüggyel kezdődött. Ettől kezdve egymás után jelennek meg alkalmi pedagógiai írások, fordítások vagy tudományos igényekkel készült neveléelméleti és didaktikai művek. Nem eredetiek ezek a munkák, sokáig nem is lesznek azok, csak utánczírók a külföldi irodalomnak. Ha meg is történik egyes esetekben, hogy a szerző az idegenből vett munkát a hazai viszonyoknak megfelelően igyekezett átdolgozni, az írás akkor is erősen magán viselte a külföldi hatást. Ezeken az írásokon át ismerkedett meg a nagyközönség a nevelélméleti eszmékkel, áramlatokkal, amelyek koronként felmerültek és az oktató-nevelő munkában gyakorlatilag is alkalmazást nyertek.

Legtöbbször a külföldön tanuló diákok juttatják el ezeket a munkákat hazájukba. Megtörtént azonban az is, hogy maga a szerző hozta el munkáit, mint Felbiger, aki Mária Terézia meghívására 1774-ben ment Bécsbe, ahol műveinek számát újabb kiadványokkal növelte. A behozott munkákat vagy már átdolgozták, vagy idehaza fordították le.

Felbiger munkáinak hamar akadtak fordítói a magyarországi nevelők között is. Todor Janković-Mirijevski, a Temesi bánság szerb iskoláinak igazgatója lefordította Felbiger tanítóknak szánt néhány kisebb jelentőségű munkáját és 1776. október 9-én jelentette az Illír Udvari Deputációnak, hogy befejezte az író legjelentősebb művének, a *Methodenbuch*nak a fordítását.¹¹³ Janković még ugyanabban az évben kiadta önálló vezérkönyvét *Ručnaja knjiga potrebnaja magistrom iliričeskih neunitskih malih škol v cesaro-kraljevskih gosudarst-*

vah címen.¹¹⁴ E két részből álló könyv első részében a tanítókról és felkészültségükről beszél, míg a második részben a tananyagot tárgyalja, a függelékben pedig az iskolák anyagi ellátását boncolgatja.

Nem maradt el Janković-Mirijevski mögött Avram Mrazović sem, akinek vezérkönyve *Rukovodstvo k slavenstjoj gramatičje vo upotreblenije slavserb narodnih učilišč* címen 1794-ben Bécsben és a *Rukovodstvo k slavenskomu pravočteniju i pravopisanju* című munkája 1797-ben Budán jelent meg.¹¹⁵

1808 körül írta meg a zombori norma tanulója, Jakob Grujić kéziratban megmaradt *Ručnaja knjiga* című munkáját Felbiger és Janković-Mirijevski hasonló könyvei alapján. Grujić többek között felhívja a tanító figyelmét, hogy az osztályban az elkövetkező munkára megfelelő hangulatot kell teremteni és ezáltal lekötheti a gyermekek figyelmét, az olvasáskor pedig külön figyelmet kell fordítani a hangok szabályos kiejtésére.¹¹⁶

Uroš Nestorović, a magyarországi görögkeleti iskolák főigazgatója 1810–1825 között az iskolaszervezés mellett írta meg a neveléstudományokat összefoglaló munkáját *Pedagógia* címen Salzmann és Niemayer munkái alapján.¹¹⁷

Ezek a műveken át jutottak el a filantropizmus eszméi a szerb iskolákba.

1858-ban Đorđe Nabošević, Pestalozzi követője, számos munkája mellett megindítja az első szerb nyelvű pedagógiai folyóiratot *Školski list* címen.

Magyar nyelvű vezérkönyvek először a protestáns tanítók között jelentkeztek. A legtöbb protestáns lelkész külföldön végzi tanulmányait, főleg Németországban, és itt kerül kapcsolatba Locke, Rousseau műveivel, Salzmann és Campe elméleti és gyakorlati pedagógiai munkásságával. Itt szerzett tapasztalataikat gyűjtik össze a filantropizmustól áthatott munkáikban, mint Perlaky Dávid, aki 1791-ben *A gyermekek neveléséről való rövid oktatás* című munkájában fejti ki nézeteit. Végtelenül szereti az iskolát és könyvét a szegényebb sorsú tanítóknak ingyen adományozza. Nincs megelégedve a norma mellett megszervezett tanítóképzéssel és javasolja, hogy a jövőben tanító tanuljon a középiskolában és úgy gyakorolja magát a népiskolában. Könyvében a fősúlyt a nevelésre helyezi, főleg a házi (magán) nevelést tárgyalja és a kézi mesterség elsajátítását követeli mindenkitől. Védelmére kel a tanítónak, amikor a könyvében azt írja, hogy... »egy öreg béresnek vagy háziinasnak gyakran tisztességesebb fizetése és több becsülete van némely úri házaknál, mint a házitánítónak, akinek gyakran még amazok miatt is szenvedni kell.«

Egy évvel Perlaky könyve után Szakonyi József 1792-ben Pozsonyban adja ki vezérkönyvét *Oskolai vezér vagy az okos és hasznos oskolai tanításra vezető könyvecske* címen. A szerző figyelmet érdemlő utasításokat ad az olvasás, írás és számolás módszertani feldolgozására.¹¹⁸

Tanulmányunk keretében nem áll módunkban minden kiadott vezérkönyvet bemutatni. Azt azonban megállapítjuk, hogy valameny-

nyi korszerűtlenné tartotta a feudális iskolában folyó nevelést és a megválasztott tananyagot. A filantropizmus hatására az emberiség szeretetétől áthatott ember (kinevelését) igyekeznek elérni, aki közhasznú tevékenységével építheti ki egyéni boldogságát. Éppen ezért nagy fontosságot tulajdonítottak a gyermekek nevelésében a kétkézi munkának és testgyakorlásnak. Ezen az úton haladt a híres szarvasi iskola megalapítója, Tessedik Sámuel, Kazinczy Ferenc, Wályi K. András, a budapesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom első tanára, aki *Magyarországnak leírása* című nagy munkájának megírásához Szabadkáról is kapott adatokat 1801-ben. Nem maradhatnak ki ebből a felsorolásból munkáikkal a nagy hírű protestáns iskolák író tanárai: Tót Mihály, a sárospataki iskola pedagógiatanára 1797-ben kiadott *Gyermekek-Nevelésre vezető Út-mutatása*, Farczadi Józsa János kolozsvári tanár 1817-ben megjelent *Oskolai vezér avagy a nevelők s főként az oskolamesterek számára való útmutatás*, s a debreceni nagyiskola tanára, Böszörményi János 1822-ben írt, *A falusi oskolatanítók számára készült kézikönyv* c. munkájával.¹¹⁹

Majdnem egyidejűleg a filantropizmus hatására megírt első magyar vezérkönyvekkel, Pestalozzi eszméi is utat találtak a magyar tanítóság közé. Már 1798-ban a protestáns tanítóság körében tanítói egyesületek alakultak Pestalozzi eszméinek alkalmazására a gyakorlatban, de mivel a tanítói kar és iskolák önállóságra törekedtek, munkájukat az egyház betiltotta.¹²⁰

Ha a tanítói egyesületeket az egyház be is tiltotta, Pestalozzi eszméinek terjedését nem gátolhatta meg. Pestalozzi, a modern pedagógia egyik megalapozója,¹²¹ a szemléltetést tekintette minden ismeret alapjának, amit önállóan és alaposabban dolgozott fel, mint Komensky.¹²² Iverdoni intézetében kifejtett nevelői munkásságával felkeltette a haladó pedagógusok érdeklődését. Intézetét sokan látogatták, nevelési elméleteit pedig még többen követték, köztük Schedius Lajos, a pesti egyetem tanára, Brunszvik Teréz, a magyarországi óvodaügy és nőnevelés úttörője, Váradi Szabó János, aki tíz hónapon át ismerkedett Pestalozzi intézetével és 1817-ben megírta *A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról nevezetesen, hogy kellene azokat a szorgalom (industrialis) iskolákkal egybekötni* című könyvét, amelyben kifejti, hogy az iskolában a gyermekek ne csak tanuljanak, hanem dolgozzanak is. Az industrialis iskolák alatt nem szakiskolákat ért, hanem olyan iskolákat, amelyekben a köznép emberré formáltatván polgári élete boldogságának keresésére is alkalmatossá tétetik.¹²³

Pestalozzi népszerűsége a magyar tanítóság között egyre jobban növekedett és 1846. január 12-én Pesten nagyszabású Pestalozzi-ünnepséget szervezett a tanítóság. Ekkor született meg az első magyar nevelési folyóirat *Nevelési Emléklapok* címen. Magán a címlapon egy Pestalozsit dicsőítő Diesterweg-idézet olvasható, amiből az következik, hogy a nagy német pedagógus munkássága is talajra talált a magyarországi pedagógusok soraiban.¹²⁴

Eddig leginkább a tanítók számára írt vezérkönyvekről volt szó, mert nagyobb méretű neveléstudományi művek nemigen jelentek meg magyar nyelven. A neveléstudomány összefoglaló művei a reform-

korszakban kezdenek napvilágot látni a kétéves tanítóképzés bevezetésével. Az első általános, minden iskolára kiterjedő magyar nyelven kiadott neveléstant Szilasy János, a pesti egyetem pedagógia-tanára írta 1827-ben két kötetben. Valamivel később megszólaltak az esztergomi kétéves tanítóképző tanárai is, akik közül Mayer István 1845-ben megírt *Népneveléstanát*, Rendek József *Tan módszer városi és falusi elemi iskolai tanítók és mesterképző intézetek számára*¹²⁶ című munkát kell kiemelni. Nem kell kihagyni az összefoglaló művek közül Gruber György 1844-ben kiadott *Részletes tan módszer* című munkáját sem, amely kiterjed a városi elemi iskolák összes tantárgyainak módszerére.¹²⁶

A Nevelési Emléklapoknál említettük először Diesterweg nevét, pedig írásai már a harmincas évek elején ismeretesek voltak a magyar tanítóság körében.¹²⁷ Diesterweg nem olyan jelentős eredeti gondolkodó, mint amilyen ügyes népszerűsítője mások pedagógiai eszméinek, mindenekelőtt Pestalozziéinak.¹²⁸ Nevelési eszménye az igazsággal, jósággal és szépséggel összhangban levő ember kinevelése. Az oktatásban a gyermek összetevékenységét emeli ki és elítéli a tanításban a formalizmust. Ellenezte a vallásfelekezeti iskolákat és azoknak egyházi ellenőrzését. Emiatt vált kegyvesztetté.

Haladó szellemű írásai, pedagógiai munkássága nem volt népszerű az osztrák—magyar reakció és a katolikus egyház szemében. Műveinek olvasását be is tiltották. Mindez még inkább erősítette a haladó pedagógusokban a gyűlöletet a reakció ellen, és fokozottabban tanulmányozták műveit és egyre többen követték tanítását.

Diesterweg eszméi alapján két irányban hatottak a magyarországi pedagógusok munkájára: a tankönyvírásban és a tanítóegyleti mozgalomban. A tankönyvírásban a szerzők felhasználták Diesterweg tankönyveit, alkalmazták módszereit és haladó nézeteit, tartalmilag pedig úgy alakították azokat, hogy megfeleljenek a társadalmi fejlődés és az iskolák követelményeinek.

A tanítókörök, amint azt az előbbiekből láttuk, már a XVIII. század végén a tanítók továbbképzésére és az újabb nevelési eszmék megismerésére törekedtek. Haladó törekvéseikkel sokszor szembekerültek az iskolai felsőbb hatóságokkal és egyes helyeken be is tiltották munkájukat, de a mozgalom tovább terjedt. Munkájukban, mivel a tanítóképzés nem haladt együtt a társadalmi fejlődéssel, maguk a tanítók érezték felkészületlenségüket és a továbbképzés szükségességét. A reformkorban a társadalmi erők ütemesebb fejlődése nagyobb igényeket támasztott a tanítókkal szemben, amit a rendezett tanítóképzés hiányában a tanítók nem elégíthettek ki másként, mint-hogy fokozták a tanítóegyleti mozgalmat. Itt érezhető Diesterweg hatása, aki Németországban is nagy befolyással volt a haladó tanítómozgalomra. Leginkább a protestáns tanítók között jöttek létre ezek az egyletek, de a harmincas években a társadalmi életben bekövetkezett változások, a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása, a Nemzeti Kaszinó, majd az ipari védegyletek megszervezése ösztönözték a tanítóegyletek alakítását.¹²⁹ Ezekben az években már katolikus tanítóegyletekkel is találkozunk.

A tanítóegyletek munkaterveiben, a tanítók elméleti és gyakorlati továbbképzése mellett, amit a német pedagógiai szaklapok, *Dies-terweg* és más neves német pedagógusok munkáinak tanulmányozásával igyekeztek elérni, megtalálható az elemi iskolák helyzetének, a tanítók képzettségének, az iskoláztatás kérdéseinek elemzése, hogy teljes képet kapjanak az elemi iskoláról.

Emnek a mozgalomnak a legjobb támogatói voltak a külföldi tanulmányutat megtett pedagógusok a forradalom bukásáig. A forradalmat követő Bach-korszakban a tanítóegyletek munkája elé elháríthatatlan akadályokat gördített az önkényuralom.

Az önkényuralom korszaka nem állította le teljesen a tankönyv- és vezérkönyvirást. 1855-től az elemi oktatás újabb rendezésétől kezdve számos szerző jelenteti meg önálló alkotását külföldi tanulmányai és tapasztalatai alapján. Az újabb műveken újabb és újabb külföldi pedagógus hatása érezhető. Ezeknek a szerzőknek írásait itt külön nem ismertetjük, mert a legkiemelkedőbbek közülük a tanulmány további részeiben, akár mint pedagógiai írók, akár mint iskolaszervezők, újból jelentkeznek.

1868-ig megjelenik néhány hosszabb-rövidebb életű pedagógiai folyóirat különböző felekezeti érdekekkel, például katolikus pedagógiai sajtó, protestáns, izraelita. 1858-ban indult meg a már említett vajdasági szerb nyelvű pedagógiai közlöny *Školski list* címen Đorđe Natošević szerkesztésében. 1866-ban a lap szerkesztését Nikola Vukičević veszi át és mellékletként hozzátácsolja az első gyermekújságot *Prijatelj mladeži srpske* címmel.¹³⁰

Szabadka népoktatásügye első részének befejezéseként szükségesnek tartottuk vázlatosan bemutatni azokat a haladó pedagógiai eszméket, amelyek felhasználásával a haladó tanítóság elindította országszerte harcát az új elemi iskola megszervezéséért, a vezérkönyvek, tankönyvek és összefoglaló pedagógiai munkák megírásával pedig annak korszerű, a megváltozott társadalmi élet igényeinek megfelelő tartalmi kialakulásáért. Nem foglalkozhattunk a sok jónévű haladó külföldi pedagógus hatásával külön-külön, nem is szükséges, mert a legnagyobbakat, Salzmann-t, Pestalozzi-t, Diesterweg-et és az ő munkáik alapján írt nevelési, módszertani munkák legjelesebbjeit röviden bemutattuk és így betekintést adtunk a magyarországi pedagógiai irodalom kialakulásába a polgári iskolarendszer megalapozásáig.

Meggyőződésünk, hogy az új eszmék, vezérkönyvek és pedagógiai művek valamilyen formában Szabadkára is eljutottak. Jegyzőkönyvek, levéltári feljegyzések erről nem beszélnek, de egy-egy magánkönyvtárban megtalált pedagógiai munka, mint pl. Mennyei József *Általános tanítás és tanodai neveléstan* 1869-ben kiadott munkája, Losonczy H. István *Hármas Kis Tükör* című közismert munkája a ferencesek könyvtárában, jogot ad feltevésünkre.

A NÉPOKTATÁSÜGY TÖRVÉNYBE FOGLALÁSA

A magyar közoktatásügy polgári átalakítását az 1868-ban megszavazott népoktatási törvény alapozta meg. E törvény meghozata-

lával tette meg a kiegyezéssel felújított magyar állam első lépését az önálló magyar művelődéspolitikai kialakítására, amiről az állami élet hiányában addig szó sem lehetett.

A kiegyezés nyomán felgyorsuló gazdasági fejlődés, a kapitalista átalakulás gyökeres változásokhoz vezetett a sajátos fejlődésű magyar társadalomban és szükségessé tette a közoktatás átalakítását, a polgári igényeknek megfelelő korszerűsítését. Feudális jellegű közoktatással nem lehet a kapitalista fejlődést előrevinni. A megváltozott termelési mód sokkal nagyobb felkészültséget, jártasságot követel az embertől, a legfőbb termelőerőtől, mint amit a feudális jellegű iskola biztosíthat számára.

Nem a kiegyezés korában vetődött fel először az államilag irányított egységes iskoláztatás gondolata a magyar közéletben. Gyökerei visszanyúlnak a reformkorszakba, amikor a sok haladó gondolatot tartalmazó javaslat mellett maguk a leghozzáértőbbek, a haladásért és a polgári átalakulásért küzdő nevelők vették bonckés alá a közoktatás problémáit és azokat az 1848. július 20-án megnyitott, öt napig tartó első kongresszusukon az óvodáktól az egyetemig megvitták. Tartalmas munkájában a kongresszus függetleníteni óhajtotta a nevelést az egyháztól és határozatilag kimondta, hogy az elmaradott és feudális megterhelésekkel küszködő közoktatást csak állami irányítással lehet kiemelni nehéz helyzetéből. Iskolákat csak az állam állíthat a teljes tanszabadság biztosításával. Sokat foglalkozott a kongresszus az elhanyagolt nőnevelés kérdésével is és végül »összegezte a polgári átalakulás lehetőségei között sürgetően szükséges tennivalókat, s felvillantotta a továbbhaladás irányait is.«¹³¹

1848. július 24-én az első tanügyi kongresszus befejezése előtt terjesztette az országgyűlés elé Eötvös József, a független magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a népoktatás átalakítására vonatkozó, 19 pontból álló törvényjavaslatát. Törvényjavaslatában Eötvös is az állami iskolákat helyezte előtérbe, ugyanakkor a hitfelekezeteknek is megengedte az iskolaállítás jogát, és magától értetődőnek tartotta, hogy a tanügy irányításában egyedül az állam illetékes. Az állami iskolák eltartásáról az állam hatalmi szervei gondoskodnak, tanterveiket az állam hagyja jóvá és gyakorolja a felügyeletet munkájuk felett. Az egyházi iskolák eltartásáról az egyház gondoskodik, tanterveiket az egyházi hatóságok hozzák meg, munkájukat pedig az állam ellenőrzi. Eötvös iskolapolitikai koncepciója szerint a tanügy irányításában kizárólag az állam illetékes, míg a kongresszus körvonalazta koncepcióban az állam csak az alapítási és szervezeti kérdésekben rendelkezik, tartalmi kérdéseit engedje át a pedagógusoknak. Itt tértek el egymástól Eötvös és a kongresszus, így a kongresszus határozatai nem tükröződnek a törvényjavaslatból.

Eötvös, a liberális miniszter, korának egyik legképzettebb embere, a polgári átalakulás meggyőződéses vezéralakja, törvényjavaslatában olyan forradalmi hangot ütött meg, noha nem volt forradalmár, mint az állami iskola, a tankötelezettség, az ingyenes oktatás törvényes erőre emelése, a hittantanítás külön elbírálása. Természetes, hogy ezzel a követelményével maga ellen ingerelte társadalmi

rendjét, a főnemességet, különösen a főpapságot, és törvényjavaslata a széles néprétegek problémáit oktatásügyükkel együtt magától távol tartó felsőházban szenvedett hajótörést. Autonomiális jogait féltve a főpapok levetették az országgyűlés napirendjéről az Európán átsüvítő polgári forradalomban napvilágot látott és egy évszázados rab-ságából való felszabadulásáért küzdő nép törekvéseihez méltó okmányt.

A törvényjavaslatból tehát nem lett törvény, a forradalom is elbukott, a felvetett eszmék, elgondolások azonban nem merültek a feledés homályába.

A kapitalizmus nyomására összeroppant abszolutizmus felszámolásával — a kiegyezéssel — befejeződtek a magyar társadalom polgári átalakulásáért vívott küzdelmek. Létrejött a polgári állam, amelynek legfőbb feladatává vált, hogy jövőbe tekintő törvényekkel biztosítsa a polgári társadalom fejlődését. Az államiság létrejötté nyújtott újból lehetőséget, hogy keretei között valóra váljék a magyar művelődéspolitikai számos megoldatlan kérdése.

1867-ben ismét Eötvös vette át a megalakult felelős magyar kormány vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárcáját és az adott lehetőségeket felismerve a népoktatás átalakítására vonatkozó új törvényjavaslatának benyújtásával elindította a harcot az önálló magyar művelődéspolitikai megteremtéséért.

Művelődéspolitikai koncepciója alapjának a népművelés kérdésének megoldását tekintette. Először a népművelési munkában kell tisztázni az állam jogait és kötelességeit, hogy ez alapul szolgálhasson a további teendőkben. »A művelődésről, a nevelésről való gondoskodás alapvetően az állam kötelessége« — vallja Eötvös.¹³² Ezek szerint az államnak kell megteremtenie a művelődés és nevelés feltételeit, a művelődés terjesztéséből azonban nem zárhatja ki a felekezeti, társulati, az egyéni kezdeményezéseket.

Más hang ez már, mint amit 1848-ban megütött.

Népoktatási reformját a társadalom bevonásával akarja elkészíteni. Szerinte a társadalmi aktivitás komoly segítséget nyújtott a kormánynak a népnevelés kérdésének megoldásában. Hogy a társadalom felkarolja a népnevelés ügyét, meg kell ismerkednie annak problémáival. Ez pedig úgy érhető el, ha részt vesz a szabad népnevelési egyesületek munkájában, melyeknek szervezését Eötvös már 1867-ben megkezdte. Sokkal nagyobb volt a nép közömbössége a népnevelésügy iránt, mint ahogy azt Eötvös gondolta. Hiányzott belőle a forradalmi lendület, amely 1848-ban magával ragadta szabadságának kivívásáért és szellemi felszabadulásáért. Alig alakult meg néhány szabad népnevelési egyesület az ország területén.

A néptanítók színvonalának emelésére 1868. február 6-án elindította a Néptanítók Lapja című pedagógiai hetilapot, amely 1874-ig magyar, német, szlovák, horvát, szerb, román és ruszin nyelven jelent meg, nem is megvetendő példányszámban.¹³³ Az új pedagógiai hetilap tájékoztatta olvasóit a hazai és külföldi iskolaügyi mozgalmakról, közölte a közoktatásügyi törvényeket, rendeleteket, ismertette a pedagógiai és tankönyvirodalom termékeit, végezetül pedig eljutott olyan

helyekre is, ahova addig semmiféle szakmunka el nem jutott. Hosszú évtizedeken át kifejtett tartalmas munkájával kísérte ez a korszerű pedagógiai lap a tanulni vágyó tanító érdeklődését és sokban hozzájárult a modern pedagógusréteg kialakulásához.

Nem feledkezett meg Eötvös a népoktatási törvény előkészítésében a megfelelő tankönyvek, vezérenkönyvek és kellő taneszközök előkészítéséről sem. Külön bizottságot alakított ennek a munkának a beindítására. Végül a modern tanítóképzés megszervezése végett tehetséges fiatalokat küldött államköltségen külföldre, hogy az ott elsajátított pedagógiai tapasztalataikat mint tanítóképezdei tanárok hazájukban kamatoztassák. Őszintén küzdött Eötvös a nép szellemi felemeléséért. 1868-ban azonban már csak saját erejére támaszkodhatott és magánosan vette fel a harcot a reakciós erőkkel. Népoktatási törvényjavaslatának második változatát 1868. június 23-án nyújtotta be az országháznak. Ez alkalommal tartott beszédében újból hangsúlyozta, mint már annyiszor, hogy a magyar közoktatás alapját a népoktatásban kell keresni és ezért kell a reformokat itt kezdeni.

Bár a törvényjavaslat kompromisszumokban nem szűkölködött, mégis sokat veszített eredetiségéből, mire az országgyűlés elé került. Először a Népoktatási Bizottság ülésein vitatták meg a javaslatot. Ezeken az üléseken a vallásfelekezetek képviselői is részt vettek, akikkel Eötvös 1848-ban nem tartotta érdemesnek javaslatát megtárgyalni. Főleg a katolikus egyház képviselői tűntek ki hangadásukkal. Jól ismerték Eötvös liberális vallási beállítottságát, nemzetiségi politikai felfogását és mindent elkövettek, hogy a bizottság a javaslatot az egyház és az uralkodó osztály nacionalista érdekeinek megfelelően formálja át. Ebből az álláspontból kifolyólag módosította a bizottság az eredeti javaslat anyanyelvi oktatásra vonatkozó intézkedéseit, mert úgy találta, hogy az többet enged meg a nemzetiségeknek a kelenél.

Eötvös nagyon jól tudta, hogy az anyanyelvi oktatás kérdése szorosan összefügg a nemzetiségi törvénnyel, amelyet párhuzamosan tárgyaltak a népoktatási törvénnyel. Jól ismerte az ide vonatkozó előző intézkedéseket, amelyekből tisztán látta a liberális nemesség magyarosító politikáját. Annak tudatában, hogy az 1848: II. t.c. 9. §-a a magyar nyelvet tette meg az ország határain belüli iskolák oktatási nyelvvé és ez milyen ellenállást váltott ki a nemzetiségek között, javaslatában a nacionalizmustól mentes Eötvös nemzetiségi politikai felfogásának megfelelően fogalmazta meg 1868-ban az anyanyelvi oktatásra vonatkozó intézkedéseket. Előterjesztése 47. §-át így fogalmazta meg: »Minden növendék, amennyire lehet, anyanyelvén nyerje az oktatást. E célra a gyermekek három évről kimutatható többségének a nyelve lesz ugyan az oktatási nyelv, azonban a kisebbségből is, ha van harminc egy nyelvet beszélő gyermek, annak számára egy segédtanító állítandó, ki anyanyelvükön fogja őket tanítani.« Itt Eötvös valójában a nemzetiségi területek községi iskoláira gondolt, mert az egyházi iskolákban legtöbb helyen anyanyelven folyt az oktatás. A liberális miniszter nemzetiségi politikai felfogása innen is, de különösen e paragrafus megindoklásából csendül ki szépen: »Hazánkban

több, egymással egyenjogú nemzetiség lakván, az oktatás nyelvét már csak a támadható surlódások megakadályozása miatt is, törvényben kell meghatározni, s itt két szempont vezetett: 1-szor, hogy a lehetőségig minden gyermek anyanyelvén oktattassék, és 2-szor, hogy azok, kik a községben nyelvükre nézve minoritásban vannak, a lehetőségig biztosítva legyenek a majoritás általi elnyomatás ellen. — Ezért kell harminc más nyelvű gyermek számára külön segédtanító.* A parlament bizottsága által átdolgozott eredeti javaslat 57. §-ként került be a törvénybe a következő szöveggel:

»Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, ahol a többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választathatnak.«¹³⁴ Ez a változat kevésbé vette figyelembe a vegyes lakosságú területek kisebbségeinek anyanyelvi jogait.

A Népoktatási Bizottság tehát bizonyos módosításokkal elfogadta az eredeti törvényjavaslat anyanyelvi oktatásra vonatkozó pontjait. Hátramaradt még az idegen nyelv kérdése a nemzetiségi felsőbb népiskolákban.

Eötvös eredeti javaslatában nem írt elő idegen nyelvet a magyar nyelvű felsőbb népiskolákban, csak a tanítóképzőkben a németet. A nemzetiségi felsőbb népiskolákban viszont idegen nyelvként mindenütt előírta az államnyelvet. Más idegen nyelvet a nemzetiségi tanítóképzőkben sem írt elő.

Ebben a lépésében Eötvöst nem a magyarosítási szándék vezette, hanem az, hogy az ország legelterjedtebb nyelvét a nemzetiségek is megismerjék. Másképpen gondolkodott a magyar politikusok többsége. A magyar nyelv tanítását a nemzetiségi iskolákban az elnemzetlenítésre használták fel, amint azt a később meghozott törvényekben nyomatékosan hangsúlyozták is.

A Népoktatási Bizottság segítségül hívta ennek a kérdésnek a megvitatására az anyanyelvi oktatással és a nemzetiségi kérdés megoldásával foglalkozó ismert nemzetiségi közéleti egyéneket, pedagógusokat. Sok hasznos indítvány hangzott el ezeken a megbeszéléseken. Nikola Vučković, a zombori szerb tanítóképző haladó felfogásáról közismert tanára elismerte az állam jogát az iskolák felállítására és azt javasolta, hogy az állam által felállítandó tanítóképzőket az ország soknemzetiségű jellege szerint szervezzék meg. Így akarta elérni az egyházi tanítóképzők kiegyenlítését az államiakkal. Javasolta továbbá, hogy a szerb felsőbb népiskolákban az anyanyelv és az államnyelv mellett vezessék be a német nyelv tanítását is.

A bizottság meghallgatta ezeket a javaslatokat, tekintetbe azonban nem vette őket. Úgy döntött, hogy a nemzetiségi felsőbb népiskolákban az államnyelv jelenti az idegen nyelvet, a tanítóképzőkben pedig az anyanyelv és államnyelv mellett a németet is tanítani kell.

Az átdolgozott eredeti javaslatot a parlamentben a nemzetiségi képviselők is elfogadták, noha az idegen nyelv és a történelem, földrajz »általános és hazai« meghatározása ellen szót emeltek.

Babes román nemzetiségű képviselő az idegen nyelvvel kapcsolatos vitájában arra utalt, hogy a második nyelvről döntsön maga a nép. Meggyőződése szerint a nép úgy is az államnyelvet mint a legelterjedtebb nyelvet fogja választani, ugyanakkor a nemzetiségi területeken működő magyar nyelvű iskolákban a magyarok már csupán gyakorlati szempontból is valamelyik nemzetiségi, pontosabban környezetük nyelvét fogják választani. Ezekkel elkerülhető lenne a ráerőszakolás ténye, ami megnyugvást keltene a nemzetiségekben.

A történelem és földrajz »általános és hazai« meghatározása helyett a szerb és román képviselők az általános és nemzeti meghatározást javasolták. Svetozar Miletić hangsúlyozta, hogy a szerb nemzetiségi iskolákban a nemzeti történelem alatt ne csak a magyarországi szerbek történetét tanítsák, hanem kezdjék azt a szlávok őshazájától.¹³⁵

Az országgyűlés a bizottság javaslatán nem változtatott, hanem azt úgy fogadta el a képviselőházban és a felsőházban is, és 1868. december 5-én a népoktatási törvényt szentesítették.¹³⁶

Ha tele fogyatékokkal és kompromisszumos megoldásokkal is, végre megszületett a nagy horderejű törvény, a polgári társadalom iskolarendszerének megalapozója. Vele kezdődött meg az intézményes oktatás törvényes rendezése és az önálló magyar kulturális politika kialakulása. A népoktatás törvényes rendezésével az általános tankötelezettség a 6. évtől a 12., illetve 15. életév betöltéséig való bevezetésével megelőzte a fejlettebb nyugati államok közül Angliát, ahol hasonló törvényt — *Elementary Education Act* — 1870-ben hoztak, amely ugyan még nem írta elő a tankötelezettséget; Olaszországot, ahol a tankötelezettséget 1871-ben vezették be, és Franciaországot, ahol 1882-ben hoztak hasonló törvényt.¹³⁷

A népoktatási törvény szabályozta a népoktatási intézmények típusait: elemi népiskola, felsőbb népiskola, ismétlő iskola, polgári iskola, tanítóképző. Az általános tankötelezettség bevezetésével intézkedett a népoktatás ingyenességéről, amit csak a szegénységi bizonyítvánnyal rendelkezők élvezhettek. Gondoskodott az iskolák fenntartásáról, a népiskolai hatóságok megszervezéséről és a tanítási nyelvről.

A népoktatási törvény megalkotója a legembenibb érzelmekkel indította útjára jövőbe tekintő alkotását és őszintén kívánta a nép műveltségi felemelkedését. Nem rajta múlt, hogy elképzelései nem valósultak meg mindenben.

NÉPISKOLÁINK ÚJJÁSZERVEZÉSE A NÉPOKTATÁSI TÖRVÉNY ALAPJÁN

Szabadka közoktatásának polgári átalakulását döntően befolyásolta a város gazdasági életének gyors fejlődése a kiegyezés után

szabadon fejlődő tőkés termelésben és a népoktatás tartalmi megváltoztatásával megalapozott országos tanügyi politika.

A tőkés termelésre való átállás feltárta ennek a kiegyezésig főleg mezőgazdasági termelésre támaszkodó városnak újabb gazdasági erőforrásait, a tanügy az oktatás tartalmi megváltoztatásával pedig igyekezett odahatni, hogy a legfőbb termelőerő, az ember nagyobb felkészültséggel, hozzáértéssel ésszerűen használja ki mindennapi élete megkönnyítésére az adott gazdasági lehetőségeket.

A gyorsan fejlődő gazdasági élet megteremtette a kulturális felemelkedéshez szükséges anyagi feltételeket, amit a város vezetősége az iskolák és egyéb művelődési intézmények felállításával igyekezett elérni. Hogy a város az iskolaállítás terén az I. világháborúig sokat tett, abból is látszik, hogy 1868-ig a városban nem építettek új épületeket az elemi iskolák részére, 1912-ig viszont az óvodákon kívül 82 új, illetve korszerűen átalakított iskolaépület felépítését eszközölték.¹³⁸

AZ ELEMI ISKOLÁK HÁLÓZATÁNAK KIÉPÍTÉSE

Alig csendesedett el a parlament a népoktatási törvény körül vitáktól, a minisztérium máris hozzálátott az új törvény foganatosításához. Meghozta az előirányzott iskolák tanterveit, engedélyezte a kész és megfelelő tankönyveket, a szervezéshez pedig első lépésként a népiskolai oktatás szervezetét és az abban szükséges hatóságokat alapította meg. Tankerületekre osztotta az országot, minden tankerület élére népiskolai tanfelügyelőt állított. A tanfelügyelő mellé megszervezte a megyei iskolatanácsot, a községekben pedig az iskolaszékeket. A községi jellegű iskolák helyi hatósága az iskolaszék, a felekezeti iskoláknál a felekezeti iskolaszék, a zsidó iskoláknál az iskolai bizottság, az állami iskoláknál pedig a gondnokság.

Szabadkán, ahova az iskolák átszervezésére vonatkozó miniszteri rendelet 1869. április 1-én érkezett meg, a népiskolák jellegének meghatározása után külön iskolaszéket választottak a községi, külön a felekezeti és külön az állami iskolák irányítására.

A 491/1869. számú miniszteri rendelet utasította a város törvényhatósági bizottságát, hogy a megyei iskolatanácsba válasszon négy tagot, akik a város közoktatásügyeit képviselik, határozza meg elemi népiskoláinak jellegét, alakítsa meg a megfelelő iskolaszéket. Április 28-án a tanács közgyűlésén megválasztották a négy megyei iskolatanács tagot, és utasították a közoktatási bizottságot, hogy készítsen javaslatot az elemi iskolák jellegének meghatározására.

Ez a város iskoláinak újjászervezésére vonatkozó törvényhatósági intézkedés erős ellenállásra talált a helyi katolikus papság körében és a befolyása alatt álló közoktatási bizottságban. A papság főpásztora, Haynald kalocsai érsek elveit követte a népoktatási törvény foganatosításában. Haynald a népoktatási törvényjavaslat megszavazását a parlament felsőházában leghatározottabban visszautasította. Amikor azt ennek ellenére is megszavazták, egyházmegyéjében igyekezett meggátolni végrehajtását, nem is eredménytelenül. Segít-

ségére voltak ebben részben a községek is, mivel fejletlen gazdasági állapotuknál fogva nem szívesen vállalták az iskolák eltartásával járó tetemes kiadásokat és azokat szívesen engedték át az államnak vagy az egyháznak. Az állam maga még nem volt abban a helyzetben, hogy az ország összes népiskoláinak eltartását magára vállalja. Nem is állt ez szándékában. Iskolaállítási terveit ekkor még majdnem csak a tanítóképzők és a velük járó gyakorló elemi iskolákra korlátozta.

Igy a kalocsai egyházmegye 110 helységében csak nyolc községben nyíltak meg községi iskolák és egy helyen állami.

Szabadkán a helyi katolikus papság befolyása az elemi népiskolák jellegének megállapítására vonatkozó javaslat kidolgozásával megbízott közoktatási bizottságot két részre osztotta: többségre és kisebbségre. A többséget sikerült meggyőzni a községi iskolák káros következményeiről, és ezek a felekezeti jellegű iskolák mellett álltak ki. Kisebbségben maradtak a »szabadkai liberálisok«, ahogy a városban kibontakozó politikai pártéletben a polgári reformok legkövetkezetesebb képviselőit nevezte az egyik helybeli katolikus pap.¹³⁹ Az iskolák jellegére vonatkozó javaslatot kétszer tárgyalták és a második ülésen hozta meg a városi tanács közgyűlése a döntést.

A felekezeti iskola hívei legfőbb érvként a vallási érzet veszélyeztetését emelték ki vitájukban a községi iskola részéről. Érvelésüket a kisebbség komoly, meggyőző ellenérvekkel döntötte meg: »A kisebbség elismeri, hogy nincs magasabb érdeke az államnak, mint a polgárok vallási érzete, csak hogy e magas érdeket a felekezeti iskolák által éppen biztosítva nem látja. Mert tekintsük századok óta fennálló hitfelekezeti iskoláinkat, mely hatásukat tapasztaljuk a vallási érzület ápolására? Látjuk a vallásos érzületnek lefelé úgy, mint felfelé aggasztó apadását. Tekintsük századok óta fennálló hitfelekezeti iskoláink hatását a népművelésre, s mit látunk? Köznépünk szánandó tudatlanságát... De még igazat adhatnánk a felekezetestesség pártolójának, ha a népiskolák csupán vallási intézetek volnának, ha az embernek mint honpolgárnak csak egyedül vallásra volna szüksége, ha nem tudnánk a történet számos példáiból, hogy veszendő a nép minden vallásossága mellett is tudomány és műveltség nélkül. Márpedig a községi iskola a tudás és műveltség érdekeit is hasonlíthatatlanul biztosabb alapokra fekteti, mint a felekezeti iskola... Mert miben áll a felekezeti iskola lényege? Abban, hogy a tudás legegyszerűbb tárgyait is, melyek tiszta emberi ésszel felfoghatók, a hit elemeivel igyekszik visszavinni a hitre, melynek legmagasabb ágazatai emberi ésszel fel nem foghatók, hanem amelyek előtt a szív alázattal hajlik meg.« A vitában a községi iskoláért harcoló kisebbség kifejté, hogy a felekezeti iskolák ellenkeznek a kor demokrata irányával és meg vannak győződve arról, hogy pártolók sem óhajtják a gyermekek a korszellem helyes irányával ellenes nevelését. Vitáját a kisebbség a következő gondolattal fejezi be: »Megfosztják a felekezeti iskolák a községet mint önálló hatóságot egyik legnagyobb jogától, hogy befolyást gyakorolhasson egyik legfőbb érdekét képező ügyére — közművelődésre —, egyszerű adózójává tévén a községet a felekezeteknek anélkül, hogy számon kérhetné tőlük adójának hova fordítását.«¹⁴⁰

Kimerítő és tartalmas érveivel a községi iskolákért harcoló kisebbség magával ragadta a városi tanács többségét.

Időközben a minisztérium megszervezte a megyei tanfelügyelőséget, amelynek élére Miloš Dimitrijevićet nevezte ki, székhelyül pedig Újvidéket jelölte ki.¹⁴¹

Az iskolák átszervezésére kiküldött bizottság a népoktatási törvény megfelelő pontjainak tekintetbe vételével elkészítette javaslatát. Javaslatában kitért az addig dívott iskolarendszer ziláltságára és nemzetietlen mivoltára. A város külterületi iskoláiban, melyekben csak egy-egy tanító tanít, a törvény előírányozta hatosztályú iskolát véleménye szerint nem lehet bevezetni. Erre az itt működő tanítók, akik között a legtöbb altanítói végzettségű, maguk sincsenek felkészülve, ugyanakkor az iskola felszerelése is annyira hiányos, hogy még egyes tantermekben kellő számú pad sincs, pl. a VIII. körű iskolában.¹⁴² Ezért a külterületi iskolákban a négyosztályú elemi iskola felállítását javasolja a következő órateranggal:

Tantárgyak	osztályok				egyres tárgyak összes órái
	I.	II.	III.	IV.	
	együtt		együtt		
Hít- és erkölcsan	1	1	1	1	2
Beszéd- és értelemyakorlat	2	2	—	—	4
Olvasás és írás	2	2	1	1	6
Anyanyelvten		—	1½	1½	3
Számten	1	2	2	2	7
Földrajz	—	—	együtt 2		2
összesen	5½	6½	6	6	24

Valamivel kedvezőbb a helyzet a beltéri iskolákban, ahol már 1845 óta négyosztályú főelemi fiúiskola működik, ebben a tanévben egy párhuzamos harmadik osztállyal. Minden osztálynak külön tanítója van főelemi végzettséggel. Ez ugyan alapjában elegendő garancia a népoktatási törvény szellemében való beindításra, ha az iskola megfelelő felszereléssel rendelkezne. A hatosztályú elemi iskolát ugyan ebben a tanévben elkezdni itt sem lehet, mivel a hatodik osztályt tanulóihiány miatt nem lehet megnyitni, de amint az előírányozott óratervekből kitűnik, azt az elkövetkező tanévre sem javasolja. Az öt tanítóval rendelkező főelemi fiúiskolát ötosztályú iskolává javasolja átszervezni úgy, hogy az I. osztályt az első osztály kezdőiből, a II. osztályt az első osztály haladóiból, a III. osztályt az eddigi II. osztályból, a IV. osztályt az eddigi III. osztályból — párhuzamos osztállyal, az V. osztályt az eddigi IV. osztályból kell megalakítani a bemutatott órateranggal:

Tantárgyak	osztályok					A heti órák száma
	I.	II.	III.	IV.	V.	
	együtt					
Hit- és erkölcstan	2	2	2	2	2	8
Beszéd- és értelemgyakorlat	4	4	—	—	—	8
Olvasás — írás	8	6	6	5	3	28
Anyanyelvtan	—	3	4	5	3	15
Szám- és mértan	6	5	5	5	4	25
Földrajz	—	—	2	2	2	6
Természettudomány	—	—	—	—	2	2
Természettan	—	—	—	—	3	3
Rajzolás	—	—	3	3	3	9
Összesen	19	19	22	22	22	104

A két tanítóval ellátott leányiskolában a bizottság a négyéves tanfolyamot javasolja úgy, hogy a két tanító két-két osztályt vezessen ebben az évben a következő óraalappal:

Tantárgyak	osztályok				Heti órák száma
	I.	II.	III.	IV.	
	együtt		együtt		
Hit- és erkölcstan	2	2	2	2	4
Beszéd- és értelemgyakorlat	2	2	—	—	4
Olvasás — írás	5	3	3	2	13
Anyanyelvtan	—	2	2	4	8
Számtan	3	3	3	2	11
Földrajz	—	—	2	2	4
Összesen	11	11	11	11	44

A városi tanács a bizottság javaslatát elfogadta és megválasztotta a város soknemzetiségű összetételének megfelelő 30 tagú iskolaszékét, a községi iskolák helyi hatóságát. Ezen a tanácsülésen vetette fel az iskolákat átszervező bizottság a tanítók továbbképzésének gondolatát, és javasolta a minisztérium által jóváhagyott vezérkönyvek beszerzését a tanítók részére, úgyszintén a tanulók számára az előírt tankönyvek beszerzését.¹⁴³

Megkezdődött tehát az újjászervezés és az előírásoknak megfelelően az 1870—71. tanévben már ebben a szervezésben kezdték meg munkájukat a város elemi népiskolái. Sokat kell még a városnak tennie és minden erejét latba kell vetnie, hogy elemi népiskoláinak újjászervezése megfeleljen a népoktatási törvény alapgondolatainak. Meg kell változtatni a lakosság viszonyulását az iskolához. Közelebb kell vinni az iskolát a néphez és ott megnyitni, ahol arra szükség mutat-

kozik; korszerű berendezésével, tanszereivel és jól képzett tanítóival pedig felébreszteni a gyerekek és azokon át a szülők érdeklődését az iskola iránt. Ezt kell a városnak tenni, hogy évszázados elmaradottságából népét kiemelje és a kapitalista termelési viszonyok között feltárandó gazdasági erőforrásainak kiaknázására szellemileg is felkészítse.

1868-tól 1918-ig Szabadka nemcsak lakossága, hanem népiskolái és néptanítói számánál fogva is az egykori Magyarország harmadik városává fejlődött. Csak Budapesten és Szegeden működött több népiskola és több néptanító.

Nem ilyen hízogó a helyzet az 1867—68. tanévben, amikor a tízezer tanköteles gyermek közül 2718 látogatja a város elemi iskoláinak 25 tantermét ugyanannyi tanítójával.¹⁴⁴ Nincsenek adatok ebből az évből a szerb és zsidó iskolába járó tanulók létszámáról, mely — a régebbi adatok alapján — a szerbeknél száz, a zsidóknál pedig hatvan körül mozoghatott.

Ezzel a néhány százalmasan rozoga tantermeivel és a pedagógiai tudományokban nem éppen jártas tanítóval indult a város abban a nemes versenyben, amelyben népiskoláinak és néptanítóinak megnövekedett számával az I. világháborút megelőző években már az elsők közé jutott.

Újjászervezett népiskoláit városiakra és tanyaiakra osztotta. 1870—71-ben a város különböző részeiben megnyitott tantermekkel a városi iskolákból tíz iskolakerületet alakítottak. Ott, ahol lehetett, külön fiú- és külön leányosztályokat nyitottak, és az év végén az iskolaigazgató már 40 tanteremről számol be jelentésében. Egy tanteremmel növekedett a tanyai iskolák tantermeinek száma is.¹⁴⁵ Az iskolákat valójában ott nyitották meg, ahol arra az 1870-ben végzett összeírás alapján meg volt a kellő számú tanköteles gyermek, mégis az a helyzet alakult ki, hogy a városban az előző évekhez viszonyítva kevesebb tanuló iratkozott be az iskolába, összesen 1892.

Valójában sokat tett a város az iskolák újjászervezésének első lépéseként. Megkészserezte a városi iskolák tantermeinek számát, tizenegy új tanítói állást töltött be, a leányosztályok vezetését tanító-nőkre bízta, növelte a tanítók fizetését, mégsem tett meg mindent, hogy az iskolának már kezdetben tekintélyt szerezzen. Rábízta az iskolaügyek irányítását az iskolaszékre, amit ugyan a törvény előírt, de felügyeleti jogát mint iskolafenntartó nem gyakorolta kellő eréllyel. Nem fordított elég figyelmet a tanköteles gyermekek pontos összeírására, amit csak a tízévenként megtartott városi lakosság összeírása alapján vezettek, az erre vonatkozó miniszteri rendeleteket már nem tartotta be. Hosszú éveken át nem alkalmazta az iskolamulasztással járó törvényes szankciókat, s így a századfordulóig nemigen volt az iskolai törzskönyvek bevezetése után sem pontos betekintése az iskolakötelezettekéről. Innen ered az, hogy a beiskolázottak száma sokáig nem növekedett arányban a megnyitott iskolák számával.

Iskolaállításában a város úgy haladt, ahogy azt gazdasági ereje megengedte. Gazdasági erőforrásai csak a múlt század kilencvenes

éveiben biztosítottak kellő alapot iskolaépületek emelésére. Addig az iskolákat, illetve a megnyitott tantermeket legtöbbször iskolai célokra alkalmatlan bérelt magánházakban, jobb esetben megvásárolt és átalakított épületekben helyezték el. Ezeknek az alkalmatlan épületeknek a házbére, átalakítása sokba került a városnak. Amint egy polgármesteri jelentésből kitérünk, »a város igen drágán fizeti meg a bérbe vett és iskolául felhasznált épületeket, melyek nagy része sem egészségügyi, sem célszerűségi szempontból nem felel meg a követelményeknek, csaknem tarthatatlannokká válik...« »E részbeni igénytelen nézetemet abban vagyok bátor kifejezni — folytatja a polgármester —, hogy végre is házi pénztárunk kímélései rejlenek abban, ha hogy időszakonként egy-egy célszerű iskolai épületet emeltetnénk.«¹⁴⁶ Nem talált meghallgatásra a polgármester javaslata, a város továbbra is a magánépületeket alkalmazta iskolai célokra.

1870-től 1890-ig a város a belterületi iskolák számát nem szaporította, bár egyre égetőbb szükség mutatkozott arra, mivel a lakosság száma 56 323-ról (az 1870-ben végzett összeírás szerint) 1890-ben 79 526-ra emelkedett. Természetes, hogy a lakosság számának növekedésével növekedett a tankötelesek száma is, és a meglevő iskolák szűkeknek bizonyultak. Csak a tanyákon növelte a város az iskolák számát és így 1890-ben a városban 40 tanterem volt ugyanannyi tanítóval, a tanyákon pedig 18 tanító vezetett ugyanannyi iskolát.

1890-ben a város gazdasági helyzete már megengedhette, hogy az iskolákra is több gondot fordíthassanak. Ekkor határozta el a tanács az új iskolaépületek felállítását a városban és a tanyákon. Sokban hozzájárult az iskolahálózat rohamos kiépítéséhez a városban kialakult élénk politikai pártélet is. Az 1890. február 14-én megtartott városi tanácsülés fordulópontot jelentett a város tanügyi életében. Ekkor született meg a város történetében az első határozat az elemi iskolák számára célszerű, új iskolaépületek felépítésére. 1743 óta folyik a városban intézményes elemi oktatás, új, célszerű iskolaépületet az elemi iskolák azonban sohasem kaptak.

Hét iskolaépület felépítéséről döntött a tanács e nevezetes ülésen. Ezek közül ötnek a felépítését a tervek elfogadása után meg is kezdenék — ez az öt: a Vörös Ökör (ma Ivan Goran Kovačić), a Kakas (ma a süketnéma gyermekek intézete), a rókusi (ma Ivan Milutinović), a Szt. György-i (ma Sonja Marinković) és a Galamb (ma Matko Vuković) —, míg a bajai úti és a homoki iskolák felépítését későbbre hagyják. A tervek szerint a Vörös Ökör, vagy — ahogy már akkor is nevezték — Központi iskola kb. 1120—1200 tanuló befogadására készül 14 tanteremmel, megfelelő gyűlésteremmel, igazgatói, jegyzői, könyvtári, írástári szobával, tornateremmel és két szolgalakással. Hasonló a Kakas iskola terve is: 13 tanterem, egy rajzterem az ipariskolai tanulók részére, tanítószoba, téli tornaterem és két szolgalakás. A többiek közül a Rókusi és a Szt. György-i hat-hat tanteremmel, tanítói szobákkal, téli tornatermekkel és szolgalakásokkal, a Galamb iskolában pedig négy tantermet, tanítói szobát, téli tornahelyiséget és szolgalakást terveztek.¹⁴⁷

A tervrajzok és a költségek jóváhagyása után¹⁴⁸ megkezdődött az építkezés és az épületek átadásának idejét 1892. szeptember 1-ben határozták meg. A tanítás ezekben az épületekben az 1893—94. tanévben kezdődött.

A város területén az iskolaépítkezés tovább tart, befejezik a bajai úti és homoki iskolákat, kibővítik a rókusi és a Galamb iskolát, és rendbe hozták a város tulajdonában levő használható iskolaépületeket, majd pedig rendezték az V. körü, Köteles utcai, a mlakai és jaszibarai iskolákat.

E nagyméretű építkezés 1901-ben fejeződött be. A város belterületének elemi iskolaterületi kérdéseit a 11 iskolaépület 72 tantermével meg is oldotta. Újabb elemi iskolák építésére a város belterületén csak a II. világháború után, a hatvanas években kerül sor.

Az a 18 tanyai iskola elégtette ki 1890-ben az egyre jobban terebélyesedő tanyavilág szükségleteit. Itt is kötelezett az 1868. évi népoktatási törvény, a mezőgazdasági termelés korszerűsítése és nem utolsósorban a népiskola utáni érdeklődés. Folytatni kellett a megkezdett munkát, de nem az eddig bevett szokás szerint, hanem a korszerű iskolaépületek felépítésével. 1890-től 1907-ig a tanyai iskolák számát legtöbb helyen korszerű épületek felépítésével 32-re emelték. 1907-ben a város szerződést kötött az állammal azzal, hogy a felépített 32 tanyai iskolát államkezelésbe engedi át oly feltétellel, hogy az államkincstár felépíti a még szükséges 40 tanyai iskolát. Tudatában a nagy anyagi kiadásoknak, melyek már eddig is sok gondot okoztak pénzügyeiben, a város kiutat keresett, hogy megszabaduljon az újabb kiadásoktól és hasonlóan azokhoz a községekhez, melyek nem vállalták szívesen az iskolafenntartással járó terheket, tanyai iskoláit átengedte az államnak. Az állam viszont a nemzetiségi területeken, mint amilyen Szabadka is, magyarosítási szempontból könnyebben vállalta az iskolák államosítását.

1908. szeptember 1-vel lépett életbe ez a szerződés, és az állam kötelezte magát, hogy négy év alatt felépíti a 40 tanyai iskolát. Kötelezettségének az elkövetkező években jelentkező gazdasági depresszió következtében nem tehetett eleget. Az előírányozott tanyai iskolákból 1912-ig 35 épült fel. Az állami iskolák szabványos tervek alapján épültek, és így elütöttek a város megbízásából eredő különféle, de a célnak megfelelő tervek szerint felépített iskolaépületektől.

Tanyai iskoláink megszervezését két szakaszra oszthatjuk: 1832-től 1906-ig és 1906-tól 1912-ig. Az első szakaszban 25 tanyai iskola nyílt meg: a palicsi, a kővágói, a bibicháti, a felső-ludasi, az alsó-ludasi I., alsó-ludasi II., a suplyáki, a kliszai, a verusicsi—Cvijin sori, a nagyfényi, a györgyéni—Miladinović sori, a györgyéni—Dulić sori, a sebesics—boszniai, a kistavankúti, a mérgesi, az alsó-tavankúti, a közép-tavankúti, a felső-tavankúti, a csikériai, a tompai I., a tompai II., a zsíroskúti, a radanováci, a kelebíai—rácsori és a Bajai szőlők közötti.

1906 és 1912 között felépült: a békovai iskola a Malagurski-földön, a vámtелеki iskola a Šoksić-földön, a kelebíai iskola a vasúti

pálya nyugati oldalán, a mélykúti iskola a szélmalom mellett, a veru-
šići iskola a Sudarević-soron, a szegedi—reinitzfalvai úti, a radano-
váci—Čiro-sori, a bukváci iskola az útkaparóház mellett, a Majsai
szőlőki iskola a hízlalók mellett, a vásártéri iskola a Zombori út mel-
lett, a Halasi szőlőkben levő iskola a Chlotild gyár mellett, az alsó-
csikériai iskola a kereszt mellett, a sebesicsi iskola a bajai út mel-
lett, a ludaspusztai iskola Noszán, a tompai iskola a 101. órház mel-
lett, a nagyfényi iskola a Vukov-soron, a györgyeni iskola a Mukić-
soron, a györgyeni iskola a Kopilović-soron, a sebesicsi iskolai a Ku-
lunčić-soron, a tavankúti iskola a Vuković-soron, a tavankúti iskola
a Pertić-soron, a hajdújárás Pataki Illés földjén, a tompai iskola a
Betyár soron, a Szegedi szőlők I. iskola, a majsai úti I. iskola, a mér-
gespusztai iskola, a felső-csikériai, a verusicsi iskola a Turanov-föl-
dön, a verusicsi II. iskola a Puzić-földön, a verusics III. iskola a Babić-
kov-földön, a kelebiai iskola a vasút keleti oldalán, a verusicspusztai
iskola a kisverusicsi állomásnál, a tompapusztai iskola a templom mel-
lett, a ludaspusztai iskola a Pertić-földön, a verusicspusztai iskola a
nagyfényi állomásnál, a baromvásártéri iskola a Bácska A. C. pályája
mellett, a mélykúti iskola a br. Podmaniczky-földön, a tavankúti
iskola a kunbajai állomás mellett és a zobnaticai iskola a Kukuriki
mellett.¹⁴⁹

Ma már túlhaladta az idő a tanyai iskolák ilyen rendszerét, és
az épületek nagy része nem szolgál iskolai célokra.

Szabadka a kapitalizmus első, megalapozó szakaszában, 1890-ig
nem tudott nagyobb befektetéseket eszközölni az iskolák építésébe.
Erre csak az azt követő gazdasági konjunktúrában kerülhetett sor. Ek-
kor viszont húsz év alatt, részben saját, részben az állammal szövet-
kezve, csak a népoktatási törvényben előírt iskolák részére 82 épü-
letet épített a bel- és külterületeken, a mindennapi elemi iskolákban
pedig 161 tanítói állást töltött be. Nem maradt sem a város belte-
rületén, sem a tanyavilágban olyan jelentősebb terület, ahol ne mű-
ködött volna iskola, s így a kiépített iskolai térfogat a tankötelesek
befogadására elegendőnek bizonyult.

KÖZSÉGI NÉPISKOLÁINK SZERVEZETE ÉS HATÓSÁGAI

Népiskoláink szervezetéről a népoktatási törvény megszavazásáig
nem kellett külön beszélni. Minden idevonatkozó rendelet pontosan
meghatározta a nagyvárosban a négy- vagy háromtanítós, a mező-
városokban a kéttanítós és a falvakban az egytanítós elemi iskolát.
A népoktatási törvény a tankötelezettség törvényesítésével nem tesz
különbséget a városi és falusi oktatás között és kimondja a hatosztályú
mindennapi elemi és a háromosztályú ismétlőiskola kötelező látogatá-
sát a 6—15. életévet betöltő életkorig. Hogy a gyakorlatban ez nem
minden esetben történt így, azért a saját érdekeit védelmező osztály-
társadalom a felelős.

A kötelező elemi népoktatást a népoktatási törvény két részre
osztotta (48. §): hatosztályú mindennapi iskolára a 6—12. életévüket
és a háromosztályú ismétlőiskolára a 12—15. életévüket betöltött

gyermekerek részére. A heti órák száma a mindennapi iskolában legalább 20, legfeljebb 25 lehet, beleértve a hit- és erkölcstant, de nem értve ide a testgyakorlatot és a mezőgazdasági vagy kertészeti gyakorlatokat. Az ismétlőiskolában hetenként télen 5, nyáron 2 óra kötelező (52. §). Azok a tanulók, akik tovább folytatják tanulmányaikat, a 4. osztály befejezése után felsőbb iskolákba iratkozhatnak, de két évig kötelesek oda járni.

Elvben a népoktatás a hatosztályú mindennapi kötelező népiskolán alapult, a nép széles rétegét azonban legfeljebb csak a négy elemi osztály érdekelte. Különben is a négy elemi osztályra épült fel a polgári és a középiskola is. Ebből pedig az a visszás helyzet alakult ki országszerte, hogy a hatosztályú mindennapi elemi iskola alapjában négyosztályúra sorvadt. Hozzájárult ehhez ugyan még az iskola- és a tanítóhiány, a tankötelezettség betartásának elnéző kezelése és az iskolahálózat kibővítéséhez, korszerűsítéséhez hiányzó anyagi alap. Nehezen tört utat magának a nagy magyar tanügyi parlagban a hatosztályú mindennapi elemi iskola, még az állami tanítóképző szerves részét képező gyakorlóiskolákban is. Szabadkán az 1871-ben megnyitott állami tanítóképezde gyakorlóiskolája harminc évig négyosztályúként működött, és csak 1901-ben fejlesztették hatosztályúvá.¹⁵⁰ Gyakrabban szervezik meg a hatosztályú mindennapi elemi iskolát a falvakban, mint a polgári és a középiskolával rendelkező városokban. Hasonló a helyzet az ismétlőiskolákkal is.

A századfordulón elszaporodott polgári leány- és fiúiskolák a városokban és nagyobb községekben sok tanköteles gyermeket írtak be a négy elemi elvégzése után. Sokan ezek közül már a felsőbb iskolák I. osztályaiból kimaradtak, lemorzsolódtak, az elemi iskola felsőbb osztályaiba azonban kevesen tértek vissza, bár a népoktatási törvény szerint még iskolakötelesek voltak.

Már említettük az elemi népiskolák átszervezését. Szabadkán csak a beltéri iskolát szervezték ötosztályúvá 1869-ben a népoktatási törvény életbelépése után. A város ideiglenesnek látszó intézkedése a körülmények folytán állandó jelleget öltött. A tízezer tanköteles gyermeket számláló városban az elemi népiskola előírt V. és VI. osztályait tanulók hiányában alig lehetett megnyitni. A városi iskolákban még az 1883—84. tanévben is csak a beltéri iskolában nyithatták meg az V. osztályt 20 tanulóval.¹⁵¹ Az 1901—2. tanévben a város 5 községi iskolájában vezettek V. és VI. osztályt összevont formában. Három iskolában külön tanító vezette az V. és VI. osztályt, kettőben pedig a III. és IV. osztályhoz kapcsolták azokat egy-egy tanító vezetésé alatt. Az ötödik osztályokba 151, a hatodik osztályokba pedig 44 tanuló iratkozott be ebben a tanévben.¹⁵²

Legfőbb okait a szabadkai népiskolák V. és VI. osztályai hiányának a tanulmányi körülményekben, a beiratkozás rendetlenségében, a városban megnyílt polgári iskolákban és gimnáziumokban kell keresni.

Századunk elejéig a városban és tanyavilágában nem volt elegendő iskolaépület. A tankötelezettséget, bármilyen enyhén kezelte is

azt a város éppen az iskolai férőhely hiányából kifolyólag, a felettes hatóságok követelésére időről időre meg kellett szigorítani. Ez pedig azzal járt, hogy az iskolákba egyre több tanuló iratkozott be. Különösen az I. osztályokban növekedett a tanulók létszáma. Így egy-egy tanítóra 120—130 tanuló jutott. Ekkora létszámmal még a legügyesebb tanító sem tudta a kívánt eredményt elérni. Nem fejezhette be időre az előírt tananyagot, s így a rendszeresen iskolába járó gyermekeknek is két év kellett az I. osztály eredményes elvégzésére. A beteges vagy rendszertelenül iskolába járó gyermekek ennek következtében még a századforduló idején is négy évig is elüldögéltek az első osztályban. Emiatt, mire a II., III., esetleg a IV. osztályba eljutottak volna, nagy részüknél elmúlt a mindennapi iskolakötelezettség kora, anélkül, hogy az V. és VI. osztályról hallottak volna. Ugyanakkor a szülők sok esetben 8, 9, sőt 10 éves korukban íratták be gyermeküket az iskolába. A későn beiratkozott gyermekek semmiféleképpen sem juthattak az elemi iskola felsőbb osztályaiba, sok esetben még a másodikba sem.

A városban működő gimnázium, majd a megnyitott polgári iskolák egyre nagyobb számú tanköteles gyermekeket öleltek fel. 1901-ben 1427 tanköteles gyermek iratkozott a felsőbb iskolákba és így továbbtanulással tesznek eleget tankötelezettségüknek.¹⁵³

Az iskolaszervezés egyik legnagyobb akadálya az iskola- és tanítóhiány. Országos jelenség ez. Még a leggazdagabb városok sem rendelkeztek elegendő iskolai férőhellyel és kellő számú tanítóval. A kedvezőtlen iskolaviszonyok a népoktatási törvény életbelépésével megteremtették a még ma is jól ismert osztatlan iskolarendszert, amely az egész országban elterjedt. 1911-ben, amikor már az iskolák száma is érezhetően megnövekedett, a tanítóképzőkből pedig tömegesen kerültek ki az okleveles tanítók, az ország 16 455 elemi népiskolája közül 10 357, vagyis az elemi iskolák 63⁰/₁₀₀-a osztatlan iskola volt.¹⁵⁴

Az osztatlan iskolában egy tanító vezet valamennyi osztályt; ha csak néhány osztályt vonnak össze egy-egy tanító vezetésével, az a részben osztott iskola; ha pedig minden osztálynak külön tanítója van, az a teljesen osztott iskola.

Szabadkán, ahol az iskolai férőhely bővülése csak az I. világháborút megelőző években oldotta meg némileg a tanköteles gyermekek befogadásának kérdését, a múlt század végéig csak a beltéri fiúiskola volt osztott. Itt minden osztályt külön tanító vezetett. 1884-ben a városi iskolák 69 osztályában 40 tanító dolgozott osztott és részben osztott tagozatokon. A 16 tanyai iskola közül valamennyi osztatlan iskolaként működött.¹⁵⁵

A kilencvenes években megkezdett iskolaépítés a városban kedvezően hatott a részben osztott iskolák kiküszöbölésére. A tanyavilágban távolról sem oldódott meg ez a probléma, nem is ez volt a cél, mégis bizonyos javulás itt is érezhető. A községi elemi iskolák ebben az évben 37 iskolaépületben dolgoztak a következő beosztással:

I.	II.	III.	IV.	V—VI.	I—II.	III—IV.	I—IV.	III—VI.
városi iskolák osztályai					tanyai iskolák osztályai			
25	18	13	8	3	4	2	24	2

A városi községi népiskolákban tehát a három V—VI. osztályon kívül minden osztályt külön vezettek, míg a 32 tanyai iskola közül 24 osztatlan, 8 pedig részben osztott.¹⁵⁶ Változásra ezen a téren főleg a tanyai iskolákban került sor az újabb iskolaépületek felépítésével és a tanyavilág lélekszámának növekedésével az I. világháború körül. Ekkorra kialakultak a tanyai központok és emelkedett a tankötelezettek száma. Egyes ilyen tanyai központokban szűkeknek bizonyultak a tanyai központi iskolák, és egy tanító már nem volt képes vezetni a nagyszámú gyermekcsereget. Néhány iskolát ki kellett bővíteni és minden tanyai központi iskolában a tanítók számát kettőre, sőt a tompai iskolában háromra emelni.¹⁵⁷ Ezzel viszont megnőtt a tanyavilágban is a részben osztott iskolák száma, ami kihatással volt a tanulmányi eredményekre. A tankötelezettség erősebb végrehajtásával növekedett a beiskolázottak száma, ami viszont maga után vonta a városban is a tanítók számának növelését.

Külön kell megemlíteni a mindennapi elemi iskolák között az egészségügyi szempontból megszervezett trachomás iskoláját. A szembetegség elterjedése készítette az iskolai hatóságokat a trachomában megbetegedett gyermekek különválasztására. Két városi tanintézetben, a mlakai és a jaszibarai iskolában összpontosították 1907-ben a trachomában szenvedő gyermekeket, ahol állandó orvosi felügyelet mellett végezték iskolájukat. A trachomás elemi iskolája semmiben sem különbözött a többi elemi iskolától. A szembetegség csökkenésével a jaszibarai iskolából a beteg tanulókat a mlakai iskolába irányították, ahol még a két világháború között is fennállt a trachomás iskola a szembetegség teljes kiküszöböléséig.

A népoktatási törvény 48. §-a két tanfolyamra osztotta a kötelező elemi népiskolát. A hat évig tartó mindennapi és a hároméves ismétlőiskolára. A 12 évnél idősebb gyermekek s általában azok, akik a mindennapi iskola tanfolyamát befejezték, kötelesek voltak ismétlőiskolába járni. A törvény ugyancsak az általános jellegű ismétlőiskolák látogatását irányozta elő, de a tőkés termelés hatására megindult mezőgazdasági föllendülés a század vége felé már az ismétlőiskolától is többet követel. Létrejöttek tehát az ún. szakosított ismétlőiskolák, amelyek közül ebben az ismert mezőgazdasági központban a mezőgazdaság felé irányuló ismétlőiskolákat kezdték bevezetni.

Sokáig nem tudta a város népszerűsíteni az általános ismétlőiskolákat. Szervezésük még a század végén is csak kezdeti állapotban volt. A belterületi iskolákban az 1902—3. tanévben csak négy ilyen

általános irányú elemi iskola működött. Pedig a népoktatási törvény helyesen határozta meg célukat, azzal, hogy a mindennapi iskolában szerzett ismereteket felfrissítsék, kiegészítsék és gyakorlatilag alkalmazzák. Az ismétlő- vagy továbbképző iskolák kiegészítő részét képezték a mindennapi iskoláknak.

Szabadkán az ismétlőiskolákat a városi elemi iskolákban nem lehetett tömegesíteni. De hogy a város eleget tegyen a törvényes követelményeknek, a tanyai iskolákban szervezi meg őket. Minden tanyai iskolában a mindennapi iskola mellett működött az általános ismétlőiskola. 1902—3-ban a 29 tanyai iskolában ugyanannyi általános ismétlőiskolát mutat ki a statisztika. Nem szól a kimutatás az ismétlőiskolákat látogató tanulók létszámáról, noha a felügyelő elemi iskolai igazgató ez évi jelentésében a tanyai iskolákban 2068 tanuló köteles látogatni őket. Ezt a számot a rendszeresen látogatók száma minden bizonnyal távolról sem érte el. Hiszen ha a 6—12. éves gyermekek nagy részét felhasználták a mezőgazdasági munkálatokban, akkor a 12—15 éveseket még inkább.

Bár a város az általános ismétlőiskolákat megszervezte, azoknak munkáját nem nagyon értékelte. Felmérve a város gazdasági életében a mezőgazdaság súlyát, már a hetvenes években kísérleteket tett egy önálló mezőgazdasági szakiskola megnyitására, hogy megfelelő szakképzettségű gazdászokat neveljen kiterjedt határa korszerű megművelésére, állatállományának nemesítésére és — a szokványos búza- és kukoricatermelés mellett — a jobban jövedelmező ipari növények meghonosítására. Ha Szabadkán volt iskola, melyet a város anyagilag a társadalmi igényeket megfelelően felkarolt, akkor az a mezőgazdasági szakiskola lett volna. Ezekben az években nem tudta megnyitni és újabb kérelmezésére csak 1898-ban kapott engedélyt annak megnyitására.¹⁵⁸ Palicson nyitották meg ezt az új szakiskolát földművesiskola néven akkor, amikor a vallás- és közoktatásügyi minisztérium az 1896-ban kibocsátott, 60 704. számú rendeletével elindította a gazdasági továbbképző népiskolák megszervezését.¹⁵⁹ Megnyitva a palicsi földművesiskolát, ahol csak korlátolt számban helyezhettek el tanulókat, a város aktívan szorgalmazta a gazdasági továbbképző népiskolák megnyitását. A városi tanács több közgyűlésén foglalkozott ezeknek az iskoláknak a város belterületi iskoláiban való megnyitásával. Törekvései inkább a tanyai iskolákban jártak eredménnyel. Maga a tanyavilág népe is úgy viszonyult ezekhez az iskolákhoz, hogy azok számára valójában sok újat hozna, és gyermekeit szívesebben küldte ide, mint az általános ismétlőiskolába. Hamarosan meg is mutatkozott az eredmény, mert 1912-ben a város belterületén 6, a külterületeken pedig 72 tanító kapott alkalmazást mindennapi elfoglaltsága mellett a gazdasági továbbképző népiskolákban. A gazdasági népiskola célját a minisztérium úgy határozta meg, hogy a kötelező felső népiskola továbbképző tagozata ne csupán az általános irányú műveltséget fejlessze, hanem bizonyos szakműveltséggel előkészítsen a gyermekekre váró életpálya minél tökéletesebb betöltésére. Az elemi oktatás felső tagozata tehát legyen szakirányú. Mivel pedig az ország lakosságának túlnyomó része földművelő, és éppen a földműveslakos-

ság iskolázása túlnyomó részben az elemi népoktatás körében maradt, az alsó fokú szakiskolák közül a mezőgazdasági irányúaknak van nagy jelentőségük. Ezek az iskolák három évfolyamosak. A tanév 8—10 hónapig tart és az oktatás ingyenes. A szorgalmi idő a téli időszakban (november 1-től március 31-ig) heti félnap, összesen 7 órával, nyári időszakban heti 1 félnap, négy órával a mindennapi elemi iskola szünnapján. A tanítás rendszerint a népiskola helyiségeiben folyik, télen inkább elméleti, nyáron pedig gyakorlati téren. 1902-ben, mivel ezek az iskolák nagyobb megértésre találtak a széles néprétegekben, a minisztérium újabb rendeletével szabályozta és a helyi viszonyokhoz alkalmazta azokat, az itt dolgozó népiskolai tanítókat pedig külön a gazdasági tárgynak megfelelő tanfolyamokon képezte ki.

Nagyban elősegítették a gazdasági továbbképző iskolák gyakorlati munkáját az iskolafenntartók által biztosított iskolatermek, főleg a falusi és tanyai iskolában. Minden szabadkai külterületi iskola meghatározott nagyságú kerttel rendelkezett, amit a belterületi iskoláknál már nehezebben lehetett biztosítani. Ezek a kötelező továbbképző gazdasági ismétlőiskolák sokban hozzájárultak a korszerű gazdálkodás fellendítéséhez.

Községi népiskoláink terebélyes hálózatát a népoktatási törvényben előírt népiskolai hatósági szervek irányították. A népoktatási törvény újjászervezte a népoktatásügy eddig ismert hatósági szerveit. Megyék szerint tankerületekre osztotta fel az országot. Minden tankerület élére tanfelügyelőt állított és megszervezte a megyei iskolai tanácsot. A megyei iskolai tanács — élén a tanfelügyelővel — gondoskodott a megye népműveléséről.

A tanfelügyelők rendszerint nem voltak szakemberek. Legtöbbször a közigazgatás más területein kevésbé alkalmazható pártfogoltak, majd a század végétől főleg jogászok kerültek a tanfelügyelőségek élére. A pedagógusok, amennyiben beengedték őket a tanfelügyelőségre, legfeljebb segéd-tanfelügyelők lehettek és vezető állásba ritkán kerültek. A szaktudás tehát a legtöbb tanfelügyelőségen háttérbe szorult.

Bács-Bodrog vármegye tanfelügyelőségének székhelye Zomborban volt. 1898-ban a közoktatásügyi minisztérium Szabadka, Baja, Újvidék szabad királyi városok részére külön tanfelügyelőséget szervezett, és székhelyéül Szabadkát jelölte ki. A szabadkai tanfelügyelőség élére pedagógus került, aki mint kiváló szakember tíz éven át a zombori megyei tanfelügyelőség segéd-tanfelügyelőjeként működött.¹⁶⁰ Alig háromévi működés után a szabadkai tanfelügyelőség megszűnt.

A népiskolák helyi hatóságait az eddigi iskolai bizottmányok helyett — a népoktatási törvény értelmében — az iskolaszékek képviselték. Az iskolaszékek gondoskodtak a tanítók megválasztásáról, javadalmazásuk biztosításáról, az iskola anyagi ügyeinek kezeléséről, a tankötelezettség és szorgalmi idő ellenőrzéséről, vagyis az iskola egész életéről, kivéve a tanulmányi ügyeket, melyek a tanfelügyelőség hatáskörébe tartoztak. A szabadkai iskolaszéket 1869-ben választották meg.

Előbb 30 tagból állott, később 42-re emelkedett tagjainak száma. Tagjait a városi tanács közgyűlésén választották meg a város kiemelkedő polgárai közül. A törvény értelmében az igazgató tanító hivatalból tagja az iskolaszéknek. A tantestület pedig külön választja meg saját képviselőit, 5 tanító után egyet, 15 után kettőt, 30 után hármat. Az iskolaszék elnöke Szabadkán a polgármester.

Szabadka iskolaügyeinek elmaradottságából, majd a városban kialakult pártpolitikai élet fonákságaiból kifolyólag az iskolaszék — habár az iskolák és tanítók számának növelésében eredményesen tevékenykedett — állandó célpontja volt a különböző bírálóknak. Munkájában voltak mulasztások, melyek lényegesen kihatottak a város közoktatási politikájára. Ezeknek egyike a nemzetiségek tanítási nyelvének megoldatlansága, a fokozott magyarosítás, ugyanakkor javára kell írni, hogy a város gazdasági fellendülésével igyekezett megoldani az iskolai férőhely kérdését, nem kis eredménnyel.

Külön gondot okozott az iskolaszéknek, vele együtt a városnak, a népiskolák igazgatói állása, amelyet a népoktatási törvény külön nem rendezett, hanem azt az iskolaszékre bízta. Az iskolaszék mint tantestület nem végezhetett az igazgatói teendőket, és a városi tanács közgyűlésének beleegyezésével újból megszervezték a népiskolai igazgatói állást,¹⁶¹ amelyet a belügy- és a közoktatásügyi minisztérium is jóváhagyott.

1872. január 25-én a városi tanács közgyűlése megválasztotta a város területén levő népiskolák igazgatóját, akút a belügyminiszter az 1872-ben kiadott 5416. számú leirata alapján kötelez a »népiskolai igazgató teendői és hatásköre« címen kiadott utasítás betartására. Az utasítás szerint az iskolaszék a város területén levő népiskolák igazgatását a népiskolai igazgató által gyakorolja. Igazgató csak szakkképzett egyén lehet, aki az iskolák pedagógiai, közigazgatási irányítását végzi. A városi iskolákat kéthetenként, a tanyákat pedig havonta köteles jelentéstétel mellett meglátogatni.

Szabadkai viszonylatban, ahol a népiskolák száma már ekkor jóval meghaladta az ötvenet, elhelyezésük pedig a városban és a tanyákon nagy területet ölelt fel, az igazgatói munka előírások elvégzése nagy megterhelést jelentett. Egy ember azt egyedül képtelen volt szabályosan elvégezni. 1885-ben az iskolaszék javaslatára a városi tanács segédmunkaerőt engedélyezett a népiskolai igazgató mellé egy helyettes tanító személyében, aki az adminisztrációs munkát végezte és — ha szükség volt rá — helyettesítette a megbetegedett tanítót a városi iskolákban.¹⁶² Az igazgató így csak pedagógiai kérdésekkel foglalkozott, valójában többet tehetett az oktatás minőségi feljavításával.

Ahogy az iskolák és a tanítók száma növekedett és a fejlődő pedagógiai igények fokozódtak, a szabadkai népiskolai igazgató munkája is növekedett. A kilencvenes években megsokasodott városi iskolák és a megnövekedett tanyai iskolák száma a tanintézetek igazgatásának átszervezéséhez vezetett. Az igazgatói munkát meg kellett osztani és a város területén újabb igazgatóságokat kellett szervezni. 1894-ben

a város 13 iskolaterületét négy igazgatóságra osztották fel, élükön egy-egy igazgató tanítóval.¹⁶³ Míg a népiskolák igazgatója fel volt mentve az osztályvezetés alól, az igazgató tanító osztályt vezetett és emellett végezte az igazgatói teendőket, amiért külön díjazták.

Három évvel később, 1897-ben újabb négy igazgató tanítói állást szervezett a város bel- és külterületi iskolák irányítására.¹⁶⁴ Ekkor merült fel a városban a népiskola felügyelő igazgatói állása megszervezésének kérdése. Az új állás megszervezését az 1898-ban megalakult szabadkai tanfelügyelőség egy időre háttérbe szorította, 1901-ben azonban megszervezték. A felügyelő igazgató hatáskörét a közoktatásügyi minisztérium határozta meg azzal, hogy ellenőrzi az igazgató tanítók munkáját. Ezért is szűnt meg lényegében a szabadkai tanfelügyelőség, mert a felügyelő igazgató alapjában hasonló munkát végzett.

Lényegesebb változás sem a népiskolák, sem a népiskolai hatóságok szervezésében az I. világháború befejezéséig nem történt városunkban.

NEVELÉSI KÖRÜLMÉNYEK KÖZSÉGI NÉPISKOLÁINKBAN A POLGÁRI ISKOLARENDSZERBEN

A népművelés felmérésének, a tudatlanság felszámolásának alapfeltétele a kötelező népoktatás, a korszerűen felszerelt népiskola, a jól képzett és anyagilag biztosított tanító.

Községi népiskoláinkban még a népoktatási törvény bevezetése után sem voltak meg minden esetben ezek az alapfeltételek. Újabb iskolákat ugyan nyitott a város, századunk elején pedig kiépítette kiterjedt népiskolai hálózatát és megnövelte a népiskolai tanítók számát. Nem hajtotta azonban végre a tankötelezettséget, amivel késleltette az írástudatlanság felszámolását, és nem rendezte kellőképpen a tanítók anyagi ellátottságát.

Az általános tankötelezettség első, legfontosabb előfeltétele a gyermek szociális ellátottsága. Erről pedig a város nem gondoskodott, nem is akart, mert az adott társadalmi rendszerben ez nem is volt célja. Ezrekre ment azoknak az alig felcseperedett gyermekeknek a száma a városban, akik maguk kényszerültek megkeresni mindennapi szükségleteiket szociális ellátatlanságukban és munkát vállaltak. Legtöbbször a mezőgazdaságban, főleg a kiterjedt tanyavilágban szegődtek el már 6—7 éves korukban liba- vagy disznópásztornak, a valamivel idősebbek kisbéresnek, a pusztákon pedig bojtárnak. Nincs olyan hatalom, amely ezeket a gyermekeket iskolába kényszeríthette volna. Maga a város sem akart itt erőskezü politikát alkalmazni, mert érdekei ezt másképpen diktálták. Izmosodó gazdasági élete, különösen a tőkés termelésre áttért mezőgazdasága egyre nagyobb munkaerőt igényelt, amit pedig úgy lehetett biztosítani, ha az iskolaköteles gyermekeket is munkába állítják. Itt kell keresni a város lagymatagságának okait a tankötelezettség végrehajtásában, nem pedig a tantermek hiányában, ahogy azt századunk elejéig, a gazdasági élet megszilárdu-

lásáig hangoztatni szokták. A város a népoktatási törvény életbelépésével megnyitott ugyan néhány iskolát, de ezzel több mint húsz évig levette a napirendről a népiskolák megnyitásával járó gondokat. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a nagyszámú, beiskolázatlan és a gazdasági életben dolgozó iskolaköteles munkájával sokban hozzájárult a szilárdabb gazdasági viszonyok között oly gyorsan kiépített iskolahálózat anyagi alapjának biztosításához.

Innen ered az, hogy a múlt század nyolcvanas éveiben még nincs a helyi iskolaszéknek betekintése a tankötelesek számába. 1881-ben is csak a tankötelesek felét, 6213 gyermeket írtak össze, és ezek közül sem iratkozott be mindegyik a kötelező elemi iskolába. Az összeírt iskolakötelesek közül 4865-nek kellett volna beiratkozni a mindennapi és 1348-nak az ismétlőiskolába. A mindennapi iskolába csak 3810 gyermek iratkozott be, 1055 lemaradt. Az ismétlőiskolás tanulókról a kimutatás tovább nem mond semmit. Maga az összeírás is hiányos, mert a városban legalább 12 000 iskolaköteles gyerek van. Hogy az össze nem írtak hol vannak, arról senki sem beszél. Ezek után nem kell csodálkozni, ha ebben az évben az általános összeírások a város 61 555 lakója közül csak 13 263 írni és olvasni tudó egyént mutatnak ki; ez a lakosság 21,5⁰/₀-a.¹⁶⁵ Ez a kép az ország harmadik városának művelődéséről még lesújtóbb, mint amit a közoktatásügyi miniszter 1870-ben jelentésében a parlament elé tárt.

Igaz, hogy országos viszonylatban sem különb a helyzet. A tanköteles gyermekeknek csak 48⁰/₀-a jár iskolába, ezek közül is legtöbben télen látogatják rendszeresen az előadásokat. A lakosságnak pedig csak 16⁰/₀-a tud írni és olvasni.¹⁶⁶ Szabadka ugyan meghaladta az országos átlagot, de ez nem vigasz számára.

Az iskolák számának növekedésével, az iskolaszék szervezettebb hozzáállásával, de semmi esetre sem a tanulók szociális ellátásának megoldásával, hanem a büntetések fokozottabb alkalmazásával az iskolába járók száma századunk elején javuló tendenciát mutat. Az 1902—3. tanévben a 14 109 iskolaköteles közül 9717, azaz a tankötelesek 68,87⁰/₀-a¹⁶⁷ jár iskolába. Javult valamennyire az írástudatlanok száma is: 1900-ban a 82 122 lakos közül 35 187, vagyis a lakosság 58,64⁰/₀-a írástudatlan.

Bár a város az I. világháború előtt 82 elemi népiskolájával és 161 népiskolai tanítójával azt vallotta, hogy sem a város belterületén, sem a tanyavilágban nem maradt jelentősebb terület iskola nélkül, 1912-ben a 17 840 tanköteles gyermek közül még mindig csak 12 953 járt iskolába, ami az iskolakötelesek 72⁰/₀-át¹⁶⁸ teszi ki. A világháború befejezéséig ez az állapot már nem javulhat, hanem csak romolhat. Így az írástudatlanság felszámolására sem került sor, s a lakosság 38,87⁰/₀-a nem tanult meg írni és olvasni.

A tankötelezettséget országszerte lelkiismeretlenül kezelte a polgári társadalom. A Népszava 1913. szeptember 13-i száma arról ír, hogy az országban egymillió gyermek semmiféle oktatásban nem részesül. Kunfi Zsigmond a tankötelezettség lelkiismeretlen végrehajtásának okát a következőkben látta: »... a tankötelezettség végrehajtása valószínű forradalmi rendszabály volna nemzetj termelésünkre, elsősorban

a mezőgazdaságra. Azt a rohamos munkabér-emelkedést, amelyet egymilliónál több munkásnak a munkapiacról való vissza- és az iskolába bevonulása előidézne, nem bírná ki az amúgy is eladósodott, roskadozó földbirtok... Az iskolába nem járó gyermekek hadserege az ő létezésének egyik igen erős támasztéka. Az iskolába mégis jártaknak tudatlansága, tanulatlansága a másik nem kevésbé megbízható oszlopa.

Világosan látni itt az idegszálakat, amelyek a népoktatás intézményeit bekapcsolják a gazdasági és politikai élet nagy organizmusába, és az iskolát, melynek a nevelés és tanítás színhelyének kellene lennie, olyanná formálja, hogy inkább a kizsákmányolás és elnyomás fegyverének látszik, semmint... a demokrácia katedráljának.¹⁶⁹

Amint láttuk, a város gazdasági életének megszilárdításáért elhanyagolta a népoktatást és megengedte, hogy népiskoláink eredménytelenségét a sajtó okkal bírálja. Bírálhatta is, mert olyan körülmények között, amilyenek között a városi és tanyai iskolák működtek, jobb eredményt még a legképzettebb és legtalpraesettebb tanítók sem érhetek el. Nem alaptalan a szabadkai főgimnáziumnak 1890-ben a közoktatásiügyi minisztériumhoz benyújtott panasza, amelyben azt sérelmezi, hogy az 1886—7. tanévtől az 1888—9. tanévig a gimnáziumba iratkozott tanulók 89⁰/₀-át kellett az első osztályban osztályismétlésre utalni. Sokkal gyengébb a helybeli elemi népiskolákból jövő tanulók felkészültsége, mint a falusi iskolákból jövőké. Minden téren gyengék, még olvasni sem tudnak, egyvonalú írkába meg egyszerűen nem tudnak írni. Földrajzból még a térkép szimbolikus jeleit sem ismerik.¹⁷⁰ Súlyos állítás ez, de ha vizsgálat alá vesszük az elemi iskolaépületeket, bútortzatukat és tanszerellátottságukat, el kell ismernünk, hogy az állítás nem alaptalan.

Nem lehet egy 4×3×3 méter nagyságú, tanteremnek nevezett sötét, elegendő ülőhely, iskolai tábla, tankönyv és tanszerek nélküli szobában eredményes munkát kifejtteni, különösen ha még a földgömböt is a néhány kilométerre levő iskolából kölcsönzik, mint például Ludason, ahol 132 fiú és 119 leány járt iskolába. Nem különb a helyzet a városi iskolák többségében sem. A beltéri leányiskolában a tantermek olyan szűkek, hogy lehetetlen annyi padot elhelyezni, amennyi a leánykák befogadására szükségeltetik — olvashatjuk az igazgatói jelentésben —, így a gyermekek kénytelenek a padok között állni, sőt ha írniok vagy számolniok kell, azt az ablak deszkáin, vagy éppen az asztal alatti zsámolyon térdén ülve kénytelenek végezni. A termek sötétek. A szolga távoli lakása miatt nincs megoldva a fűtés. A szolga csak begyújt, tovább a leánykák fűtenek, ami nem helyes. A falak nedvesek, dohosak, az egyik falat egy vékony fal választja el a lóistállótól, a bűz kibírhatatlan. Hogy a dolog nehezebb legyen, az iskola egy udvarban van a kocsmával, ami erkölcsileg hat a tanításra.¹⁷¹

Kivéve a beltéri fiúiskolát, ahol minden osztálynak saját tanterme van, a helyzet mindenütt az előbb leírtakhoz hasonló. Több városi iskolának nincs udvara, ahol a gyermekek az órák szünetében játszodozhatnak. Sok helyen még illemhelyek sincsenek, ivóvízről meg ne is beszéljünk. A legtöbb iskola iskolai célokra alkalmatlan magánházakban van, ahol még átépítés esetén is baj van a férőhellyel.

Felszerelésükben a községi népiskolák meg sem közelítették a városban 1871-ben megnyitott állami tanítóképezde gyakorló elemi iskolájának felszerelését. Ebben az állami iskolában a tanítás első napjától megvan minden bútorzat, a taneszközök közül pedig a korszerű pedagógia minden igényét kielégítő falitáblákkal, növénytani, vegytani, fizikai gyűjteményekkel, térképekkel, földgömbbel, tellúriummal, planetáriummal rendelkeznek a tanulók szertáraikban. Működik az iskolai könyvtár is a megnyitás évétől, és a minisztérium az iskola évi költségvetésében évente meghatározott összeget hagy jóvá további fejlesztésére.

Szervezett iskolai könyvtárat a községi népiskolákban még századunk elején sem látunk. Annyit azonban tudunk, hogy megszervezésére bizonyos előkészületeket tettek, nem nagy eredménnyel.

Az oktatás és nevelés eredményességét a modern iskolaépületek felépítéséig a túlszűfolttság és a rendszertelen beiratkozás nehezítette meg a községi népiskolákban. A népoktatási törvény 34. §-a kimondta, hogy egy tanító 80 gyermeknél többet nem taníthat rendesen, ugyanakkor intézkedett a tantermek nagyságáról is, amelyek 60 gyermek befogadására építendőek. Mivel a város a múlt század kilencvenes éveig nem épített iskolaépületet az elemi iskolák részére, sem az egyik, sem a másik követelménynek nem tett eleget. A tanítók továbbra is több tanulót tanítottak a megengedett létszámnál és a tantermek is zsúfoltak maradtak. Különösen zsúfoltak voltak az első osztályok, ahol 1881-ben 100—130 gyermek jutott egy tanítóra.¹⁷² Az iskolák szaporodásával ez az arány a század elején valamivel csökkent, de az 1901—2. tanévben még mindig 62 első osztályos jutott átlagban az itt dolgozó tanítókra.¹⁷³ A II. osztálytól felfelé már lényegesen kevesebb tanuló esett egy tanítóra a nagy lemorzsolódás miatt.

A nagy lemorzsolódásnak pedig egyik legfőbb oka a rendszertelen beiratkozás. A beiratkozások szeptember 1-én kezdődnek és ahelyett, hogy három nap alatt befejeződnének, januárig is eltartanak. Csak a beltéri fiúiskolában fejeződik be a beiratkozás aránylag időre, ahol néhány nap alatt beiratkozik a gyerekek zöme. A többi iskolában szeptember közepéig hatos és tízes csoportokban jönnek a gyerekek naponta. A beiratkozottaknak ezek képezik az első csoportját, akikről a tanító nyilvántartást vezet, míg a be nem iratkozottak névsorát átadja az iskolaszéknek. Ez a városi tanács engedelmével ezeket a tanulókat — a pandúrok vagy a köri biztosok segítségével — behajtja az iskolába. Mire ez végbe megy, elmúlik szeptember második fele is, és a hónap végére iskolába jár a második csoport is. A beiratkozás azonban még nem ért véget, mert októberben is jelentkeznek jó néhányan, ami legtöbbször az egész hónapot igénybe veszi. A városi iskolákban tehát valahol november elseje körül megkezdődhet a rendes tanítás, míg a tanyavilágban csak jóval később. Nagyjából tehát vége van a beiratkozásnak, de még mindig maradtak gyerekek valamilyen oknál fogva iskolán kívül, akik sokszor decemberben vagy éppen januárban nyitják rá a tanítóra az iskola ajtaját beiratkozás végett.

A tanítónak ezt el kell fogadni. A beiratkozókat, bármikor jönnek is, fogadnia kell, s a törvény értelmében nem tilthatja ki őket az iskolából. Őt azért állították az iskolába — a nép felfogása szerint —,

hogy tanítson és örüljön, hogy van kit taníttatni. Lehetetlen, hogy az iskola, a tanító ilyen körülmények között feladata magaslatán álljon.¹⁷⁴

Ha a tanulók szociális ellátása biztosított lett volna, ez a rendszertelen beiratkozás minden hatósági beavatkozás nélkül megoldódott volna. Szabadkán is, mint az ország más területein, József-naptól (március 19) vagy Szent György-naptól (április 24) szegődtek el a gyerekek mindenszentekig (november 1) vagy éppen karácsonyig (december 25). Ez pedig a mezőgazdaságban a kukoricaültetéstől a vetés betakarításáig a legszorgosabb munkaidőszak.

Hogyan végezheti a tanító ilyen rendszertelen beiratkozások mellett előírt munkáját? Nem könnyű a munkája, hiszen a tanterv szerint el kell végezni az előírt tananyagot. Legnehezebb azonban az első osztályos tanító munkája, ahol rendszerint mindig legtöbb a tanuló. A minisztériumi tanterv a népiskola első osztályára az írva-olvasás tanítását tűzte ki oly módon, hogy ez évben a gyermekeknek a kézséggel való olvasást meg kell tanulniok. Ez pedig abból állt, hogy a gyermek a hangokat, habár lassan is, de folyékonyan tudja összekapcsolni, azaz fennakadás nélkül az eleje tett írást vagy nyomtatást el tudja olvasni. Szeptemberben beiratkozott az osztályba 30–40 gyermek, a tanítást el lehetett kezdeni, vagyis az óraterv miatt már meg kell kezdeni. Ezzel a csoporttal el is kezdi a munkát és elvégzi az írvaolvasáshoz szükséges előkészületeket, és hozzáfog az írvaolvasás tanításához, betartva az itt előírt 12 fokozatot. Időközben, október végén megérkeztek az újabb diákok anélkül, hogy ezeket az előkészületi gyakorlatokat hallották volna. Mi legyen velük? Ha a tanító ezekkel is elvégzi külön az előírt gyakorlatokat, lemarad az első csoporttal. Az ügyes tanító ezt úgy oldja meg, hogy az első csoporttal tovább megy, a másodikkal pedig lassan elvégzi az előkészítési gyakorlatokat. Így alakul ki az első osztályban az év végére az olvasók, haladók, sőt a nagyon későn iratkozottak közül a kezdők csoportja. Innen származik az, hogy az első osztályt a legtöbb gyerek két-három, sőt négy év alatt végzi el. Tehát ebben az osztályban van a legtöbb osztályismétlés, lemorzsolódás. Még 1902-ben is, amikor jobbak voltak a munkafeltételek az előző évekénél, a 3287 első osztályba járó gyerek közül csak 2013 léphetett felsőbb osztályba.¹⁷⁵

Századunk elején az iskolaigazgatás korszerűbb megszervezésével, a modern pedagógiai igényeket kielégítő iskolaépületek felépítésével, azoknak kényelmesebb berendezésével és valamivel jobb tantervezésével valamit javultak az oktatás és nevelés körülményei közszépi népiskoláinkban, de az állami népiskola gazdag felszerelését és eredményeit sem ekkor, sem később nem érték el.

A közoktatásügyi minisztérium még a törvény bevezetése előtt gondoskodott a tankönyvekről, melyeket a kor ismert nevelői írtak. A tankönyvek nagy részét a minisztérium engedélyével ki is adták. Szabadkán az iskolák átszervezésével megbízott városi bizottság 1869-ben ezekből a tankönyvekből a beszéd-értelmi gyakorlatoktól a rajztanításig 23 közismert szerző munkáját javasolta azzal, hogy ezek mindegyikéből 27—27 példányt a város saját költségén vásároljon meg a tanítók számára. A tankönyveket az iskolaszék a városban működő könyvkereskedővel meg is hozatta, és a tanítók megvásárolhatták ta-

nítványaiknak. Nehezen ment azonban a tankönyvellátás az iskolában. Nagyon sok tanulónak még évek múlva sem volt a katekizmuson, biblián és olvasókönyvön kívül más tankönyve egyrészt anyagi okokból, másrészt pedig azért, mert a városban és a tanyavilágban eluralkodott a vélemény, hogy a gyerekeknek elég, ha megtanul írni és olvasni, a többi majd ráragad. Még a tehetősebb szülők sem vásároltak meg minden tankönyvet gyermekeiknek. Katekizmusa, bibliája minden gyermeknek volt, mert a papság az oktatásra és nevelésre gyakorolt nagy befolyásával egyszerűen rákényszerítette azokat a tanulókra. Habár a város is vásárolt tankönyveket a tanítóknak, annyira már nem jutott neki, hogy az 1870-ben megnövekedett számú tanítóságot is ellássa ingyen tankönyvekkel. Lehet, hogy ez az oka, de valószínűleg hozzájárult egyes tanítók hanyagsága is, hogy még 1871-ben sem rendelkeztek minden tankönyvvvel.¹⁷⁶ Azokat a tantárgyakat, amelyekből a tanítónak nem volt tankönyve, elméletileg tanította. Láttuk is már az ilyen munka eredményeit.

A népiskolai tankönyvekről tehát a minisztérium gondoskodott. A mellette működő tankönyvbizottság utasításokat dolgozott ki, pályázatokat hirdetett a tankönyvek megírására, és döntött a beérkezett kéziratok sorsáról. Ekkor már a magyar tankönyvírás leküzdötte kezdeti nehézségeit, és a szerzők már önálló munkára törekedtek, bár a külföldi hatás alól még sokáig nem szabadultak fel. Még a legismertebb nevelők és tankönyvírók sem voltak mentesek a külföldi hatástól, mint például Gönczy Pál, Nagy László, Veres László, Gáspár János, Bárany Ignác, Ballagi Károly vagy éppen a jó öreg Táncsics, aki jóval előbb fejtette ki nézeteit a tankönyvírás terén az említettekénél. A korabeli tankönyvek egyik jegyzékében csak egy tankönyve található meg, amelyet a polgári társadalom iskolarendszerében is használatra javasoltak. Ez a történelem tanítására megírt tankönyv *Önálló tankönyvek: Magyarok története* címen Stancsics Mihály aláírásával. Tudtunkkal Táncsics Stancsicsnak írta magát és a könyvét 1847-ben negyedszer adták ki Pesten. A legtöbb szerző megjárta a fejlettebb közoktatású országokat és ott szerzett tapasztalatai alapján fogott hozzá a munkához. Egyben őket tekinthetjük az új pedagógiai áramlatok, eszmék meghonosítóinak is a magyar közoktatásban.

Néhányat be is mutatnánk munkáikon keresztül.

Táncsics ugyan az idősebb nemzedékhez tartozik és tankönyveit is 48 előtt írta, de mint országgyűlési képviselő a kiegyezés után is hallatta szavát a parlamentben. Bírálatokat mondott, javaslatokat nyújtott be az országgyűlésnek a közoktatás átszervezésére. Gyökeres változásokat követelt a közoktatásban. Rámutatott a klerikális szellemtől átítatott feudális nevelés és iskolarendszer hibáira és követelte, hogy válasszák szét a tanügyet és a vallásügyet, biztosítsák az oktatás tudományosságát, ingyenességét, a tankötelezettséget, emeljék a tanulmányi színvonalat, rendezzék a tanítók fizetését. Táncsics bírálata és javaslatai részben már a kezdeti magyar munkásmozgalom művelődéspolitikai nézeteit tükrözik.

Táncsics a negyvenes évek legsikeresebb és legtermékenyebb tankönyvszerzője.¹⁷⁷ Világosan látta, hogy a jó tankönyv egyik legfonto-

sabb tényezője az eredményes oktatásnak-nevelésnek. Éppen ezért sok tankönyvet írt. Alig van az elemi iskolai tantervben olyan terület, amellyel ne foglalkozott volna. Bejárta a nyugati államok nagy részét és valójában nyitott szemmel vizsgálta az ottani élet minden változtatát és az iskolák munkáját. Sokat foglalkozott az anyanyelvtanítással. Meg is írt néhány nyelvtani könyvet, azonkívül földrajz, történelem, természetrajz tanításához szükséges tankönyvet. Írásaiban követelte a tanító helyzetének megjavítását, tekintélyének elismerését, amihez képzettségével magának kell legjobban hozzájárulnia. A tanító kötelessége, hogy önműveléssel, olvasással műveltségét emelje, ugyanakkor, ha faluban dolgozik, értsen a mezőgazdasághoz és iskolakertje legyen mintaszerű. Vezérkönyveket ugyan nem írt, de minden írásában különféle utasításokkal látja el a tanítót és munkára serkenti.

Széles látókörével és sokoldalú alkotóképességével az említett tankönyvírók és nevelők közül Gönczy Pál a legtermékenyebb. Már a reformkorszakban hallatott magáról. Megjárta Svájcot, a német államokat, Felső-Ausztriát és tanulmányozta iskolarendszerüket. Sokat foglalkozott Pestalozzi, Diesterweg alkotásaival, és a külföldön szerzett tapasztalatokat kamatoztatta hazája nevelésügyében. Munkájának zöme a népiskolákra terjedt ki, de foglalkozott a középiskolák kérdésével is. A köznép nevelésének célját abban látta, hogy a nép fiai jó polgárokká, s nekik való műveltséggel és saját és övéi javát előmozdítani tudó emberekké váljanak, s legyenek belőlük sorsukkal megelégedett emberek. Ezt pedig úgy lehet elérni, ha a népiskola a megszokott tantárgyakon kívül elhelyezése szerint földműveléssel, kertészettel vagy iparral foglalkozna. A tanítók kiképzését is ilyen módon kell megszervezni és ki kell képezni őket a népiskolák körüli foglalkozási ágakban való jártasságra. Elképzeléseit mint miniszteri tanácsos igyekezett a népiskolai, tanítóképezdei tantervek, rendszabályok segítségével végre is hajtani. Tankönyvei, vezérkönyvei is ebben a szellemben készültek. Írt ábécés olvasókönyvet, ahhoz vezérkönyvet, olvasó falitáblát, meghonosította az írvaolvasás módszert a Graser-féle rendszerrel. Ábécéjében a gépies olvasási gyakorlatok dominálnak és jól vannak rendezve. Az olvasni való szövegek között vannak idegen szövegek is, amelyek megfelelnek a gyermek pszichofizikai fejlettségének. Kedvenc foglalkozása a földrajz és természetrajz tanítása. Tanítványai számára maga készített földgömböt; az ő érdeme, hogy az ország iskoláit ellátták földgömbökkel. Azonkívül készített térképet, tellúriumot, planetáriumot és megírta a használatukra való utasításokat. Nagy figyelmet fordított a növénytan tanítására, hogy azzal is elősegítse a gyümölcs-termesztést. Vezérkönyvet írt a növénytan tanítására és tanulására Lüben munkája alapján. A növénytan tanításának kiindulópontját a szemléltetésben látta, s maga is mindig egy csomó növényvel lépett a tanterembe a növénytani óra megtartására. Megkövetelte ezt a gyerekektől is. A szemléltetést négy fokozatra osztotta, amit a tanulók az ő utasításai alapján végeztek. Magyarra fordította Rasch természetrajzi tábláit, Geisler természetrajzi térképeit. Nem került el figyelmét a számtan és a mértan tanítása sem, amelyeknek módszerét utasításaival fejlesztette.

Nagy tudásával, még nagyobb munkabíráásával sokat tett a polgári iskolarendszer fejlesztéséért, tankönyveit, vezérkönyveit pedig hosszú évtizedeken át használták a népiskolákban.

A népiskolák legtöbbet használt tankönyvei az olvasókönyvek voltak. Ezeknek szerzői szintén megjárták a külföldi tanulmányutakat és munkáikban alkalmazták ott szerzett tapasztalataikat. Olvasókönyveik összeállításában, bár önállóságra törekedtek, érezhető az ismert külföldi pedagógusok hatása. Nézzük meg éppen a mi iskoláinkban is használt Gáspár—Kovács-féle olvasókönyvet. A II. osztályban használt olvasókönyv kerete: leírások, festések, mesék, regék, elbeszélések, beszédek, olvasóelem, példabeszédek, közmondások, dalok, énekek, gyermekvilág, vallásos hangok, imák stb. Ugyanez a kerete a III. osztályos tankönyvnek is azzal a különbséggel, hogy a *Történelmiek és jellemvonások* című szakasszal bővül. Az V. és VI. osztályos olvasókönyv szerkezete: a) elbeszélések, mesék, regék, példázatok és leírások; b) érzelmi képek és jellemvonások; c) föld- és néprajzi leírások; d) természetrajzi és természettani képek; e) a háztartás, ipar és fogalom köréből; f) oktatások, példabeszédek, közmondások; g) dalok, énekek; h) talányok.

A korabeli kritika ezt a tankönyvet igen szépen fogadta, de aláhúzza, hogy az olvasókönyv forrásai ismét idegenek, mint Rochow, Diesterweg, Auerbach és mások, bár maguk a szerzők is sok jeles olvasmányt szerkesztettek. Felveti a kritika azt a kérdést, hogy az ily idegen átültetésekkel elérik-e a szerzők céljukat, a nemzeties érzelmek kifejtését.

A nyelvtanítás kérdéseivel Nagy László és Bárány Ignác foglalkoztak legeredményesebben. Az előbbi azt állította, hogy az anyanyelvi tanítást gyakorlati irányúvá kell tenni és a nyelvtan tanítását a gondolkozó tehetség képzésével kell összekötni. Az utóbbi is ezen az úton haladt, és a nyelvgyakorlatokat az I. és II. osztályban a beszéd- és értelemgyakorlatokkal kezdte, ahol a gyermekek megismerkednek a nyelvtan alapjával, a III. osztályban a nyelvtan már külön tantárgyként jelentkezik, s folytatódik a IV., V. és VI. osztályban. Tankönyveiket is így állították össze.

Az anyanyelv tanítása az elemi iskola alsó osztályaiban a tanítás központját jelentette és itt is foglalkoztak vele legtöbbet. Az anyanyelvképzés azonban nem szorítkozik pusztán az alsó osztályokra, helyet kap a felső osztályokban is, de nem központi szereppel. A felső osztályokban a történelem tanításának van központi szerepe, amihez bizonyos formában kapcsolódik a többi tantárgy is.

A népoktatási törvény rendezte a történelem tanítását és önálló tantárgyként bevezette a népiskola V. és VI. osztályaiban. Az V. osztályban a tanító az olvasókönyvekbe foglalt történeti olvasmányok és a földrajztanításból szerzett előismeretek után megkezdte a történelem anyagának oktatását a magyar nemzet történelméből válogatott életrajzi képek elbeszélésén és elbeszéltetésén. A VI. osztályban pedig bevezetésként az ókori népek történetét ismerteti nagy általánosságban, majd rátér Magyarország összefüggő történetére úgy, hogy nemzeti történetével érinti az országban élt és élő népek történetét, úgyszintén

a világtörténelemben kiváló szerepet játszó nemzetek történetét is.¹⁷⁸ A tankönyveket ennek megfelelően kellett megírni.

Nehéz helyzetben voltak a történelemtankönyvek szerzői. Míg a többi tankönyvnél több-kevesebb eredménnyel érvényesültek az idegenből átvett szövegek, a történelemben azt nem lehetett alkalmazni. Itt hazait, eredetit kellett adni és elvileg állást kellett foglalni a kiegyezéssel megváltozott politikai viszonyok közepette. Ezzel pedig a fejletlen magyar történelemtudomány maga sem volt tisztában. Abból kiindulva, hogy a magyar történelem elmúlt századai a kiegyezés felé mutatnak-e, vagy a múlt minden haladó törekvése, a nemzeti fejlődésért vívott minden küzdelme egyben tiltakozás a kiegyezés ellen, a kiegyezés utáni történelemírás arra törekedett, hogy a kiegyezéssel beállt helyzetet igazolja.

A kiegyezés után megírt népiskolai történelemtankönyveket — hasonlóan az e korban napvilágot látott összefoglaló történelmi munkákhoz — a megalkuvó, alkalmazkodó szellem jellemzi. A század vége felé ugyan jelentkeznek átfogó művek, melyek felfogásukban eltérnek a hivatalos polgári történetírás pontatlanságától, megbízhatatlanságától és vallótlanságától, hatásuk a népművelésbe azonban nem juthatott el.

Községi népiskoláink nevelési körülményei a népoktatási törvény bevezetése utáni évtizedekben, pontosabban századunk elejéig, alapjában azonosak az ország tervszerűen elhanyagolt népművelésügyével. Ide vezethető vissza a város lakosságának az a nagyfokú műveltségi lemaradása, amelynek következményei még ma is érezhetők.

A SZABADKAI ÁLLAMI TANÍTÓNŐKÉPZŐ GYAKORLÓISKOLÁJA

A XIX. század megreformált és önálló szakiskolává fejlesztett tanítóképzője feladatát, a tanítók korszerű kiképzését csak a gyakorló népiskola segítségével valósíthatta meg. A tanítói pályára készülő ifjúság a képzőben szerzett elméleti tudását a gyakorlóiskolában sajátította el. A gyakorlóiskola tehát kiegészítette a képző munkáját és annak részévé vált. Éppen ezért intézkedett a népoktatási törvény úgy, hogy a gyakorlóiskola a képző igazgatása alatt és azzal egy épületben végezze kettős feladatát: a) valósítsa meg saját tanulóival a minisztérium által előírt tantervet, b) vezesse be a tanítóképző tanulóit a gyakorlati tanítás ismereteibe és a népiskola vezetésébe.

A törvény nemcsak rendelkezett, hanem cselekvésre is készítette a kormányt. Húsz állami tanítóképző felállítását irányozta elő, amit a kormánynak kötelezően végre kellett hajtania. Ezeket az állami tanítóképzőket a gyakorlóiskolákkal együtt kezdték felépíteni. Azokban a helységekben, ahol a kormány előírta az állami tanítóképző felállítását, de új épületet valami okból kifolyólag nem építhetett, a gyakorlóiskolát a megnyitott állami tanítóképző épületében kellett elhelyezni. Ilyen a helyzet Szabadkán, ahol az állami tanító-nőképző és gyakorlóiskolája 1871. november 25-én megnyílt, de csak 1898-ban költözött újonnan felépített, a modern pedagógia minden igényét kielégítő impozáns épületébe.¹⁷⁹ Gyakorlóiskolájával addig, bárhol is helyezkedett el, mindig egy épületben dolgozott.

Az állami tanítóképzők és gyakorlóiskolák eltartásáról az állam gondoskodott. Ebből kifolyólag ezek az iskolák épületeik, felszerelésük, taneszközeik ellátottsága szempontjából, végül tantestületeik összetételével felette álltak a községi és felekezeti iskoláknak. Ez is volt a célja a kormánynak, mert ezeket az iskolákat főleg nemzeti-ségi területeken helyezték el és alapfeladatuk mellett, hogy növendékeiket korszerűen kiképzett tanítókká neveljék, külön feladattal: a magyarosítással is megbízták. Ezért kapott lényegében a soknemzetiségű Szabadka is állami tanítónőképzőt és gyakorlóiskolát.

A jól felszerelt állami tanítóképzők és gyakorlóiskolák sokban hozzájárultak a múlt század második felében a magyar polgári pedagógia fejlődéséhez. Ezekben az iskolákban kezdték a hazai viszonyokra alkalmazni a külföldön már elfogadott haladó pedagógiai elveket, az oktatásban a modern didaktikai eljárásokat. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a gyakorlóiskolák voltak az első kísérleti iskolák is, ahol a pedagógusok tudatosan törekedtek a nevelési folyamat állandó tökéletesítésére, megújítására, a nevelési eredmények javítására. A gyakorlóiskola tehát nemcsak a kipróbált, elfogadott jó módszereket adta át a jövő tanítóinak, hanem igyekezett bevezetni őket a pedagógiai kutatásokba és serkentette alkotó szellemüket.

Ebből a sokrétű és nagyfokú pedagógiai jártasságot igénylő munkából a szabadkai gyakorlóiskola is alaposan kivette részét.

Négyosztályú osztatlan iskolaként nyílt meg a gyakorlóiskola, Szabadka első állami népiskolája. Mivel az ország népiskoláinak legnagyobb része osztatlan iskolaként dolgozott, a gyakorlóiskoláknak a képzős növendékeket gyakorlati munkájuk elvégzésére kellett előkészíteniük. Ennek az osztatlan típusú iskolának megfelelően építettek fel a tanyai és falusi elemi iskolák nagy részét és sok városszéli iskolát egy, esetleg két tanteremmel. Az egytantermes iskolában rendszerint egy tanító egyidejűleg foglalkozott minden osztállyal; ezt nevezték osztatlan iskolának. A kéttantermes iskolában már két tanító tanította a gyermekeket felosztva az ún. részben osztott iskolában. Teljesen osztott iskolát, ahol minden osztály külön tanteremmel és tanítóval rendelkezik, századunk elejéig majdnem csak a városokban lehet találni.

Még 1911-ben is a kormány hivatalos jelentéséből az látszik, hogy az ország 16 455 elemi iskolájának 63 százaléka, azaz 10 357 osztatlan.¹⁸⁰

Felszerelésében a szabadkai gyakorlóiskola már működése első éveiben a város többi népiskolája fölé emelkedett. Igaz, hogy első bútorzatát a helybeli iparosok készítették, az iskolai bútortípus fejlődésével azonban egyre korszerűbb és a pedagógiai igényeket kielégítő bútorzattal látja el a minisztérium. Az iskolának megvolt minden előírt bútordarabja; ezeket 1898-ig többször cserélték és újabbakkal pótolták. Ebben az évben épült fel a tanítónőképző új épülete, ahol a gyakorlóiskola egy 16×7 méteres, a modern pedagógia elvei szerint felépített és felszerelt tanteremben kapott helyet. Itt használták először a városban a Gönczy—Feiwel-féle kétüléses, a gyermek nagyságához méretezett padokat, és azokat úgy helyezték el, hogy elől,

a kisebb méretezésű padokban ültek a kis elsősök, mögöttük pedig nagyság szerint a többi osztály. Bár a város ekkor már sokat költött reprezentatív népiskolái felszerelésére, de sem a Központi, sem a Kakas iskolában nem alkalmazta a gyermekek nagyságához méretezett padokat. Az iskola tanszereit külön üvegezett szekrényekben helyezték el, a ritkábban használandókat pedig a szertárban.

Egy 1875-ből származó leltár azt bizonyítja, hogy a gyakorlóiskola tanszerekben sem szenvedett hiányt. Minden tanuló rendelkezett minden előírt tankönyvvel és diákfelszereléssel. Az eredményes oktatást a tankönyveken kívül a 22 olvasó falitábla írott és nyomtatott betűkkel, 72 falitábla a természetrajz köréből, 8 falitábla a fizika területéről, 16 különféle irányú szemléltető falitábla és négy térkép segítette elő.¹⁸¹ Ami esetleg hiányzott, azt a tanítónőképző felszereléséből pótolták. Az iskola taneszközökkel való felszerelésére a költségvetés meghatározott százalékát használta fel az iskolatanács, tekintetbe véve az igazgató és gyakorlóiskolai tanítónő javaslatát. De származhatott az ajándékozásból, vagy a tanulók munkájából. A minisztérium minden évben megajándékozta az iskolát különféle tanszerekkel, a kiadók házak pedig különféle kiadványaikkal, vezér- és kézikönyvekkel, tanítói mutatóvényszámokkal termékeik újabb kiadásaiból. Végül maguk a tanulók is sokban hozzájárultak a taneszközök gyarapításához: tanítójuk vagy az idősebb képzősök vezetésével herbáriumokat, talaj- és vetőmaggyűjteményeket készítettek.

Ha összehasonlítjuk a gyakorlóiskola és a legjobban felszerelt beltéri fiúiskola tanszertárát, ahol »a törvényszabta taneszközök nem nélkülözhetnek«,¹⁸² az előny a gyakorlóiskola javára dől el.

Külön helyet foglalt el a gyakorlóiskola szellemi életének fejlődésében a gyermekkönyvtár, amelyet a tanítónőképző ifjúsági könyvtára keretében már a múlt század nyolcvanas éveinek elején megszerveztek. 311 könyvvel nyitották meg a gyermekkönyvtárat. Gyarapítására pedig az 1877. évi 30535. sz. miniszteri rendelet a növendékek beíratási díját s az igazolatlan mulasztások büntetőpénzének egy részét kötötte le.¹⁸³ Mivel a gyakorlóiskolába az igazolatlan mulasztásokból vajmi kevés pénz folyt be, a gyermekkönyvtár növeléséhez a tanítónőképző is hozzájárult. A könyvtár évi gyarapodása 30—35 könyvből állt.¹⁸⁴

Az ifjúsági és gyermekkönyvtárakat a kapitalista társadalom hozta létre. A megnövekedett termelésben olyan termelőkre volt szüksége, akik rendelkeztek az ismeretek minimumával. Ezt a minimumot alapjában az elemi iskola nyújtotta, kiegészítve azt jól ismert világnézeti, elsősorban vallásos neveléssel, és munkája támogatására a könyv segítségét vette igénybe. A legszélesebb néprétegek, melyekből a termelők zöme kerül ki, csak elemi iskolai műveltséggel rendelkeznek, ami viszont nem elégíti ki az állandóan fejlődő termelés ismeretszükségletét. Hogy ezeknek a szükséges ismereteknek a tömegek birtokosaivá váljanak, az iskoláskorom túli önművelés igényeit kell bennük kifejleszteni. Ezt már az elemi iskolának kell megalapoznia az olvasási igények megszokásának kialakításával.

Ezek az ifjúsági és gyermekkönyvtárak tehát az uralkodó osztályok, a szellemi élet, majd a művelt polgárság nevelését szolgálták, annak az oktatási intézménynek a céljai szerint, amelyhez kapcsolódtak, egy természetszerűen szűk körben, magas színvonalon terjesztve az idők folyamán specializálódó ismereteket.¹⁸⁵

A gyakorlóiskola könyvtára is átélte fejlődésében, minőségi változásában azokat a kezdeti nehézségeket, amelyeken a hozzá hasonlók is átestek. Megszervezőjének Hahn Róza gyakorlóiskolai tanítónőt tekintjük, aki az iskolát 1871—1903-ig, vagyis harminckett éven át megszakítás nélkül vezette és sokrétű tanítói tevékenységével a gyakorlóiskola tekintélyét felemelte, könyvtárát pedig nagy pedagógiai felkészültségével olyanná tette, amilyennek annak lennie kellett. Maga is tollforgató ember lévén, felismerte a gyermekkönyvtár jelentőségét a nevelésben és megkezdte annak szervezését. Anyagi gondokkal, mint ahogy az legtöbb helyen volt, nem kellett küszködnie. Nehézségei inkább a fejletlen magyar gyermekirodalom hiányosságából eredtek. Szegény volt még a múlt század nyolcvanas éveinek magyar nyelvű gyermekirodalma. »A világirodalom már klasszikussá vált, néhány jól-rosszul lefordított alkotása mellett alig állt rendelkezésre néhány színvonalas hazai termésű mű.« A hazai szerzők közül Kriza János Vadrózsái, Jókai elbeszélései, Petőfi és Arany verseskötetei emelkedtek ki. Ezenkívül a Vasárnapi Könyvtár, a Falusi Könyvtár, Kis Nemzeti Múzeum kiadványai szerepeltek, míg a külföldiek közül Hoffmann, Schmiedt Kristóf, Salzmann, néhány Verne-kötet, Robinson, Münchhausen báró kalandjai, Pestalozzi Lénárt és Gertrudja.

A sorozatok kiadványainak nevelgető, moralizáló elbeszélései nem voltak közkedveltek a gyermekolvasók között. Nehéz volt ebben a szegényes irodalomban a gyermek érdeklődését lekötő jót megtalálni. A fordításokban jelentkeztek a »magyarosító« törekvések, amelyeket a nyolcvanas-kilencvenes években Áldor Imre és Lázár Gyula történelmi jellemrajzaikban a sovinizmus szintjére emeltek. A kilencvenes években hallatszottak olyan hangok is a nemzeti nevelés nagy felbuzdulásában, hogy a külföldi ifjúsági irodalmat el kell utasítani, vagy legalább is át kell dolgozni úgy, hogy pl. Grimm és Andersen meséit magyaros nevekkal, magyaros nyelvvél és fordulatokkal kell a gyermekek kezébe adni.

A gyermekkönyvtárak fejlődésének első szakaszára az egyéni kezdeményezés jellemző, míg az 1896-ban megtartott Második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszuson már felvetődik az olvasás és a könyvtár pedagógiai funkciójának megfogalmazása és jelentkezik a könyvtárak központi szervezésének igénye.

Fordulópontot az ifjúsági és gyermekkönyvtárak továbbfejlődésében az 1902. évi közoktatásügyi miniszteri intézkedés jelentett, amellyel megkezdődött azok központi szervezése. Megalakult a Népiszkolai Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottság, amely a minisztérium által jóváhagyott ifjúsági könyvjegyzék alapján az ország valamennyi állami népiszkolájában és az államsegélyben részesülő községi népiskolákban egységesen szervezi az ifjúsági könyvtárakat.

Ennek a bizottságnak volt a feladata, hogy az ifjúsági könyvtárak hivatalos könyvjegyzékébe csak az általa felülvizsgált, kiértékelte és ajánlásra javasolt könyveket foglalja be és a közoktatásügyi miniszter jóváhagyásával a Hivatalos Közlönyben időről időre közze tegye. Az iskolák csak ennek a jegyzéknek az alapján gyarapíthatják könyvtáraikat. Egy 1908. évi miniszteri rendelet alapján nagy tisztogatásra került sor a népiskolai könyvtárakban. Kiselejtezték a hivatalos könyvjegyzékbe be nem jegyzett műveket. Ugyanakkor az 1908. évi 46. t.c. 50 filléres beiratási díjat állapított meg minden egyes — ettől fel nem mentett — tanuló után az ifjúsági és tanítói könyvtár javára. Ezért kellett a szabadkai állami tanítónőképző költségvetéséből pótolni az ifjúsági könyvtári alapot, mert a gyakorlóiskola kisszámú növendékeinek beiratási díjából alig tellett volna a jegyzékben megjelenő új könyvekre. Előre kell bocsátani, hogy az ifjúsági könyvek igen olcsók voltak.

A gyakorlóiskolában tehát az 1877. évi miniszteri rendelet alapján szervezték meg a népiskolai könyvtárat a nyolcvanas évek elején és ezzel jóval megelőzték a város többi népiskoláját. Hahn tanítónő hozzáértésének és lelkiismeretes munkájának köszönhetően, az 1908. évi nagy könyvtártisztogatás nem okozott nagyobb gondot utódjának, mert a könyvek összetétele nagyjából megfelelt a hivatalos könyvjegyzék követelményeinek és alig kellett néhány könyvet kiselejtezni.

Ekkor már bővelkedett a gyakorlóiskola könyvtára Móra Ferenc, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Krúdy Gyula, Gaál Mózes, a magyar ifjúsági irodalom minőségi és mennyiségi változását jelentő műveivel. Ezek mellett persze ott voltak a külföldi ifjúsági irodalom képviselői is. 1901-ig Hahn tanítónő — az iskola igazgatójával egyetértésben — inkább a leányokat érdeklő művekkel gazdagította a könyvtárat. Ebben az évben vezették be a gyakorlóiskolában az V. és VI. osztályt, és a leányokon kívül fiúkat is beírtak. A könyvtár összetétele tehát ilyen irányban is megváltozott. Egyre több, fiúkat érdeklő mű kapott helyet a könyvtár polcain, de az iskola hiányos könyvjegyzékében May Károly művei nem szerepelnek. Ez is bizonyítéka annak a megállapításnak, hogy a könyvtár jó irányítás mellett fejlődött.

A gyakorlóiskola könyvtára igen népszerű és látogatott sarka volt az intézetnek, mert a népiskola tanulói mellett a képzős növendékek is szívesen időztek ott szabad óráikban. Itt ismerkedtek meg a könyvtár szervezésével, vezetésével s főleg a gyermekirodalommal. Mivel az elemi iskola feladatai közé tartozott az olvasási igények megszokásának kialakítása, a gyakorlóiskolai tanulók tanítónőjük irányítása mellett sokat olvastak, amiről — főleg a nyelvi órákon — be is számoltak.

Nagy fogyatékosága a népiskolai könyvtáraknak, ami ugyan jellemző a dualizmus közoktatásügyi politikájára, hogy a könyvjegyzékekben alig akadtak gyermekszinten megírt, a természettudományokat népszerűsítő könyvek.

Szervezetileg a gyakorlóiskola tehát a tanítónőképzőhöz tartozott és 1901-ig négyosztályú osztatlan iskolaként működött; ekkor hatosztályúra emelték. A népiskolák V. és VI. osztályának megnyitását a

megváltozott gazdasági viszonyok tették szükségessé. A fejlődő kapitalizmus nem elégedett meg a négyosztályú népiskolák nyújtotta ismeretekkel. Ki kellett őket bővíteni. Ezt pedig a hatosztályú mindennapi iskola és az azt követő kötelező ismétlőiskola újjászervezésével lehetett csak elérni.

1906-ban nyitották meg a gyakorlóiskolában a gazdasági ismétlőiskolát azoknak a leánygyermeknek a részére, akik sikeresen elvégezték a mindennapi elemi iskolát és nem folytatták tanulmányaikat a felsőbb iskolákban, illetve nem helyezkedtek el az iparban vagy kereskedelemben.

Az ismétlőiskolát már a népoktatási törvény előírta. Mivel az ismétlőiskolák megszervezése a kilencvenes évekig nem járt eredménnyel, 1896-ban a közoktatásügyi miniszter, egyetértve a földművelésügyi miniszterrel, az ismétlőiskolákat gazdasági irányban újjászervezte.¹⁸⁶ Bizonyosan meggyorsította ezt az intézkedést a gazdasági élet igényei mellett a második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszuson elhangzott, az ismétlőiskolákra vonatkozó vitaanyag, amely határozottan követeli ennek az iskolatípusnak az újjászervezését és beindítását.¹⁸⁷ Mégis hosszú idő kellett beindulásához.

A gazdasági ismétlő népiskolák szervezési szabályzatát és tantervét 1902-ben hozta meg a minisztérium *Szervezet és tanterv* címen. A tanterv meghatározta a gazdasági ismétlőiskola célját és feladatát: »A gazdasági népiskola célja és feladata a 13—15 éves, mindkét nembeli tanulókat eddigi ismereteikben való megerősítésük és továbbképzésük mellett a gazdaság egyes ágaiban oly mértékben begyakorolni, hogy a fiúk mint leendő földművesek, okszerűleg kezelhessék birtokaikat, vagy mint gazdasági munkások keresetképeségüket fokozzák; a lányok pedig mint jövőendő gazdasszonyok és családanyák a munkakörükbe eső gazdasági ágakban és háztartásban megkívántató tudnivalókkal megismerkedjenek s a főbb teendőket elsajátítsák.«

Kétféleképpen szervezhető meg a gazdasági népiskola: a) mind kisebb fokozatú, b) mint önálló gazdasági népiskola. Szabadkán a kisebb fokozatú gazdasági ismétlőiskolákat szervezték meg, s így a gyakorlóiskola mellett is ez a típus működött.

A gazdasági ismétlőiskola három osztályból és egy előkészítő osztályból állt. Előkészítő osztályt azoknak a tanköteleseknek a számára kellett szervezni, akik nem tudnak annyira írni, olvasni és számolni, amennyi szükséges ahhoz, hogy az I. osztály tantárgyait sikeresen hallgathassák, vagyis azok számára, akik nem végezték el eredményesen a mindennapi hatosztályú iskolát. A szorgalmi idő az iskolában legalább nyolc hónap. A tanítás november 1-én kezdődik és március végéig tart; a téli hónapokban hetente egy egész vagy két félnapon 7 órát kell megtartani, a többi hónapban heti egy félnapon pedig 5 órát. A közhelyi tárgyakat a hét valamelyik napján kellett tanítani, míg a hitant áttehették vasárnapra is. A gazdasági ismétlőiskolákban a tanítási nyelv a magyar.

A gazdasági ismétlőiskola tantervét úgy állapították meg, hogy a tanítás súlypontja a gazdasági tárgyak tanítására és a gyakorlati

oktatásra essék. A gyakorlati cél elérése végett minden gazdasági ismétlőiskola részére — a miniszteri tanterv mellett — a helyi viszonyok figyelembevételével helyi tantervet is kellett készíteni, amelyet a tanfelügyelő hagyott jóvá.

A tanterv a tanítás anyagát felosztotta: 1. hit- és erkölcstanra; 2. gazdasági tárgyakra: talajismeret és általános növénytermelés, rétművelés és legelőgondozás, állattenyésztés (baromfi-, méh-, selyemhernyó- és haltenyésztés), tejgazdaság, kertészet, szőlőművelés és bórászat, erdőkezelés, háztartástan, kisgazdaságok berendezése, gazdasági számvitel, gazdasági építkezés, gazdasági törvények és szövetkezeti ügy, háziipar, női kézimunka; 3. közismereti tárgyak: a) olvasás, írás, fogalmazás, b) hazai földrajz, történelem és alkotmánytan, c) számtan, mértan, d) egészségtan, csecsemőápolás, e) természettudományok elemei.

E bőséges tananyagban sehol sincs szó a mezőgazdasági gépek megismeréséről, amelyekkel a század elején már kellene foglalkozni, hiszen az iskola a jövőbe néz, a jövőre készíti elő tanulóit.

A gazdasági iskolák eltartását és tanítóik ellátását az 1907. évi 22. t. c. rendezte. Szabályozta a tanulók létszámát, előírta a gyakorlati tanításhoz szükséges földterületet és a kötelező beruházásokat, rendezte a tanulás kötelezettségét, a tanítók külön képzettségét és státusát.

Nem taníthatott a gazdasági ismétlőiskolában minden népiskolai tanító, csak az, aki elegett tett a törvényes előírásoknak. Ideiglenesen gazdasági népiskolai tanítási jogosítást a királyi tanfelügyelő kiadhattott, de az ilyen tanító, tanítónő két év alatt köteles megszerezni a törvényben előírt képesítést. Természetes, hogy a gazdasági ismétlőiskolában végzett munkáért külön díjazás járt, s hogy azt beleszámították a nyugdíjába.

A törvény a tanító- és tanítónőképzőket — jellegkülönbség nélkül — kötelezte a gazdasági gyakorlati kiképzésre alkalmas szaktanárok és szaktanárnők beállítására.

Gyakorlóiskolánkban a gazdasági ismétlőiskolát fokozatosan nyitották meg. 1906-ban nyílt meg az I. osztály. Előkészítő osztályt nem nyitottak, mert a tanulók — csak leányok — a gyakorlóiskola VI. osztályának befejezése után jelentkeztek. Számuk sohasem volt nagy; például az 1907—8. tanévben az I. osztályban 5 beírt tanuló hallgatta az előadásokat, a II. osztályban 11.¹⁸⁸ Ha figyelembe vesszük, hogy a gyakorlóiskola növendékeinek nagy része folytatta tanulmányait a felsőbb iskolákban, vagy elhelyezkedett az iparban, illetve kereskedelemben, akkor ez a létszám elfogadható.

A gyakorlóiskola mellett működő gazdasági ismétlőiskola munkáját nem lehet elválasztani a tanítóképző gazdasági gyakorlatokra irányuló munkájától. Itt már a harmadéves képzősök, bár a gazdaságtan csak a IV. osztályban kötelező tantárgy, megkezdtek a gazdaszszonykodást és felváltva foglalkoztak a konyhában, ahol az intézet gazdasszonya és a szakácsnő irányítása mellett ismerkedtek a háztar-

tástan alapfogalmaival. Ezt az elsajátított gyakorlati munkát követte a IV. osztályban kötelező elméleti felkészülés a háztartás minden tudnivalójára. Ősszel a télirevalók befőzése, előkészítése, mint például uborkasavanyítás, lekvárfőzés, tarhonyakészítés, a disznóvágási műveletek, szappanfőzés stb. Tavasszal a kert földjének veteményezésre való előkészítése, felosztása, melegágykészítés, vetőmagok előkészítése, virágok kezelése stb. Nem maradt el a lakóház rendben tartása sem, ahol az ablaktisztítástól a nagymosásig minden tennivalóra előkészítették a növendékeket. Külön oktatták őket az egészségügyi teendők előkészítésére, csecsemőápolásra. Végül a gazdasági udvar életével ismerkedtek meg, ahol a baromfiállomány gondozását gyakorolták.

Ugyanezeket a feladatokat végezték a gazdasági ismétlőiskola tanulói is a vezető szaktanárnő és hospitáló képzősök irányítása mellett a téli hónapokban szerda és szombat délután, a nyári hónapokban szerdán délután. A téli hónapokban az elméleti és közismereti tárgyak anyagát dolgozták fel, a nyári hónapokban inkább gyakorlati munkát végeztek.¹⁸⁹ Sokat tartózkodtak az ismétlőiskolai tanulóleányok az iskolai konyhájában is, hogy ellessék a főzés titkait.

Hasznuk volt a gazdasági ismétlőiskola működéséből a képzős tanulóknak is, mert megismerkedhettek szervezésével, vezetésével és tantervével.

1906. március 8-án újabb munkaterülettel bővült a gyakorlóiskola tevékenysége. Ezen a napon kezdte meg működését a gyakorlóiskola mellett felállított leányifjúsági egyesület.¹⁹⁰

Az ifjúsági egyesületek gondolata már 1892-ben hivatalos formát öltött, amikor a közoktatásügyi miniszter rendeletileg hívta fel a kir. tanfelügyelők figyelmét, hogy az iskolaköteles korból kinőtt ifjúság részére, főleg a magyar nyelvtanítás ápolása végett, alakítsanak ifjúsági egyesületeket, elsősorban az állami iskolákkal kapcsolatban. Megszervezésük azonban csak századunk elején kezdődött. 1902-ben és 1903-ban újabb miniszteri rendeletek sürgették felállításukat és az állami népiskolák számára *Utasítás* címen szervezeti szabályzatot adtak ki. A szabályzat 103. szakasza szervezésükről a következőket írja: »Minthogy az elemi népiskolából a 15. életévük betöltése után kilépő ifjaknak úgy hazafias és valláserkölcsi, valamint főleg a nem magyar ajkú lakosság között az iskolában elsajátított magyar beszéd további begyakorlására az ifjúsági egyesületek nagy szolgálatot tesznek, amennyiben a helyi viszonyok lehetővé teszik, az igazgató tanító tanítótársaival vállvetve, ilyen ifjúsági egyesületeket alakít és abban az ifjúság továbbképzését előmozdítja.«

Az utasítás az egyesületek fő célját abban jelölte meg, hogy ápolják az ifjúság értelmi körébe illeszkedő népszerű előadások és felolvasások által főleg a hazafias szellemet és erkölcsi életet, terjesszék a közhasznú ismereteket népszerű módon, tehát egyszerű és világos formában.¹⁹¹

E magasztos hangú célkitűzés mögött egész más rejlett. Mint ahogy az ismétlőiskolával kapcsolatban is határozottan kimondta az utasítás, hogy a tanítási nyelv csak magyar nyelv, itt is a magyar

nyelvismeret továbbfejlesztését tűzte ki a kormányzat, hangsúlyozva annak szükségességét a nemzetiségi területeken. Tehát az egyik cél a magyarosítás mindenáron. A másik célja az ifjúság ilyen egyesületekbe való tömörítésének pedig az, hogy a kormányzat vissza akarta tartani a munkásifjúságot az egyre jobban erősödő és a munkásság között gyorsan terjedő szocialista eszméktől. Világosan látszik ez az ifjúsági egyesületekre vonatkozó 1902. évi 21.015 sz. rendelet egyik mondatából: «Az ifjúsági egyesület köréből minden felekezeti avagy politikai kérdés, még a legcsekélyebb vonatkozásaiban is, szigorúan kizárando.¹⁹² Az ifjúság ne politizáljon, bízza azt a kormányzatra.

Szervezetileg az ifjúsági egyesületeket a tagság, a választmány és a tisztviselők képezték. A választmány és a tisztviselői kar 10—15 tagból áll. Az egyesületi atyák, illetve ha az egyesületnek nőtagjai is vannak, az egyesületi anyák száma 5. Tisztviselők: igazgató, elnök, al-elnök, jegyző, pénztáros és könyvtáros. Az egyesület tagjai lehetnek rendes, pártoló és alapító tagok. Rendes tagok a 15. életévüket betöltött ifjak 21 éves korukig, vagy leányok, pártoló tagok, akik három éven át két koronát, alapító tagok pedig azok, akik egyszersmindenkora húsz koronát fizetnek tagsági díj fejében.

A gyakorlóiskola mellett megszervezett leányifjúsági egyesület az 1903. évi 41.816 sz. miniszteri rendelet alapján kezdte meg működését. Munkájában — a gyakorlóiskola tanítónőjén kívül — az intézet igazgatója, tanári kara, valamint a harmad- és negyedéves növendékek vettek részt. Az intézet igazgatónője és a gyakorlóiskolai tanítónő mint egyesületi anyák a vezetőséggel inkább a szervezési munkálatokból vették ki részüket, a tanárok ismeretterjesztő előadásaikkal kapcsolódtak be az egyesületbe, amely már megalakulásának évében 75 tagot számlált. Az egyesület tagsága rövid idő alatt megnövekedett, úgyhogy működésének első évét már 4 alapító, 64 pártoló és 161 rendes taggal zárta. A tagság főleg azokból a leányokból alakult ki, akik szociális helyzetüknél fogva nem tanulhattak tovább a felsőbb iskolákban, de a tudomány és az újabb ismeretek vonzották őket. Képzős tanulókat nem vettek fel, a tagok azonban szívesen együttműködtek velük vasárnap délutáni összejöveteleiken. Egyesületi munkájuk tartalmát a vezetőség által kidolgozott terv szerint valósították meg november 1-től május utolsó vasárnapjával bezárólag. A téli hónapokban hetente kétszer jöttek össze a gyakorlóiskola tantermében, márciustól május végéig pedig vasárnap délután.

Összejöveteleiket a tanítóképző harmadik és negyedik osztályos növendékei vezették, akik így ismerkedtek meg az egyesületi élet irányításával, tartalmának megtervezésével. Ezeken a délutáni találkozónkon részleteket olvastak fel a szépirodalomból, majd megvitatták azokat, előadásokat hallgattak történelemből, földrajzból, természettudományból, amelyeket szavalatokkal, karénekkal egészítettek ki. Itt készítették el a nagyközönségnek szánt rendezvényeiket. Nyen előadásokat évente ötöt-hatot tartottak. Munkájuk folyamán énekkart, színjátszó csoportot szerveztek, hogy rendezvényeiket színvonalasabbá tegyék. A komoly munkán kívül jutott idő szórakozásra is, amelybe bevonták a képzős leányokat is. Így próbálgatták felszabadítani és egymáshoz közelebb hozni a dolgozó és tanulóifjúságot.

Az ifjúsági egyesület május utolsó vasárnapján tartotta záróünnepélyét a nagyszámú meghívott közönség előtt. Ekkor jutalmazták meg dicsérfő oklevéllel, könyvekkel az egyesületi munkában kitűnt tagokat. Meg kell jegyezni, hogy az egyesület nyilvános rendezvényei népszerűek voltak a városban és anyagilag sokban hozzájárultak az egyesület költségvetéséhez. Rendezvényeiken belépőjegyeket ugyan nem árusítottak, de az önkéntes adományok elfogadását a szétküldött meghívókon jelezték.

Az évek folyamán az egyesület tagsága változott, de annyira sohasem csökkent le, hogy munkáját ne folytathatta volna. Az I. világháború kitörésének évében, 1914. novemberében a leányifjúsági egyesület nem kezdhetette meg megszokott munkáját és többé nem is folytathatta.

Szervezetileg a gyakorlóiskola feladatköre az I. világháború befejezéséig tovább nem bővült.

A gyakorlóiskolát a minisztérium által kinevezett gyakorlóiskolai tanítónő vezette a tanítónőképző igazgatójának irányításával. Egyenjogú tagja volt a tanítónőképző tantestületének és részt vett annak minden munkájában. Heti óraszámja 32. A gazdasági ismétlőiskola munkájában nem kellett részt vennie, mert a tanítónőképző rendelkezett ilyen képesítésű szakemberrel.

A népiskolai törvény nem említi az osztatlan iskolát, de a népiskolai tanterveket már egytanítós, kéttanítós, végül hattanítós iskolákra állították össze. A gyakorlóiskolák tanterve azonos a többi népiskola tantervével. Szabadkán csak annyiban különbözött a helyi népiskoláktól, hogy 1899-ig heti egy órában a nagyszámú és otthon németül beszélő zsidó gyermekek végett beiktatták a német nyelv tanítását.

Hogy hány órát fordított a tanító a tantervben előírt egyes tantárgyak tanítására, a tanterv óratervéből látható.

Az egy tanítóval rendelkező népiskola általános óraterve az 1868. évi 38. és az 1879. évi 18. t. c. értelmében

Tantárgyak	A. tanító						A tanító óraösszege
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
	osztály						
	együtt		együtt		együtt		
Hit- és erkölcs tan	1	1	1	1	1	1	
Beszéd- és értelemgyakorlat s magyar nyelvtanítás	1	4	2	2	2	2	9
Írás és olvasás anya- és magyar nyelven	2	2	2	2	2	2	8
Anyanyelv	—	—	2	2	—	—	2
Szám- és mértan	1	2	2	2	1	1	6

Tantárgyak	A. tanító						A tanító óraösszege
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
	osztály						
Földrajz, történelem és alkotmánytan	—	—	—	—	2	2	2
Természettudomány	—	—	—	—	1	1	1
Éneklés	1	1	1	1	1	1	2
Testnevelés	1	1	1	1	1	1	2
Gazdasági és kertészeti gyakorlatok	—	—	Nyáron szerda és szombat délutánokon				
Az osztály óráinak összege a tanítóval (e mellett magánosan dolgoznak a tanítás ideje alatt)	7	11	11	11	11	11	32

A tanító heti óraszámát a következőképpen kapjuk meg:

- A hittanórák számát nem számítjuk a tanító heti óráinak a számába.
- Az I. és II. osztály óraszámát összeadjuk és ehhez hozzáadjuk a többi osztály egyes tantárgyainak összevont óraszámát, pl. írás és olvasás anya- és magyar nyelven: az I. és II. osztályok heti óraszámuk 4, a többi osztályé együttvéve 8, de ennek csak a felét vesszük, mert egyidejűleg tanítja a két-két osztályban a tantárgyat. Tehát $4 + 4 = 8$.
- Énekből és testnevelésből 3 osztállyal dolgozik a tanító egyidejűleg, így a heti hat órából csak kettőt kell neki megtartania.

Az óraterv az 1879. évi 18. törvénycikkkel bevezetett hivatalos magyarosítás koncepcióját alapozta meg a népiskola tantervében. A tanterv a tanítás központjául az anyanyelvet tette meg, mellyel kapcsolatban meg kell tanítani a magyar nyelvet. A bemutatott óraterv szerint az egytanítós osztatlan iskolában a tanító heti 32 órájából 19 órát foglalkozik az anya- és magyar nyelv tanításával. Ugyanakkor a számtan és mértan csak heti 6 óráját, a természettudományok viszont csak heti egy óráját veszik igénybe.

Az 1879. évi tanterv alapállása tehát az, hogy az anyanyelvvel való kapcsolatban a magyar nyelvet annyira meg kell tanítani a nemzetiségi iskolában, »hogy azon a gyermek akár eredeti gondolatait, akár figyelmeztetés útján szerzett ismereteit tisztán ki tudja fejezni.«¹⁹³ A tanterv e kitételével kezdődött el a hivatalos magyarosítás, a magyar nyelv kötelező tanítása az ország minden népiskolájában.

Bár az 1879. évi tanterv óratervéből világosan látszik, hogy a magyar nyelv tanítása a nemzetiségi iskolákban az anyanyelv rová-

sára megy, a nacionalizmus és sovinizmus útját követő kulturális politikusok ezzel sem elégedtek meg. Bírálták és szemfényvesztésnek nevezték az 1879. évi tantervet. A népoktatók negyedik egyetemes gyűlésén, 1890-ben azt követelték, hogy a magyar nyelvet a nem magyar ajkú iskolákban már az I. osztályban kell tanítani, és minden tantárgy szolgáljon eszközül a magyaros gondolkodás és beszéd gyakorlására; a tanító működését hassa át a magyar szellem. Az 1896-ban megtartott ötödik egyetemes tanítógyűlés állásfoglalása a magyarosítás ügyében minden eddigi elképzelést felülmúlt. Elégedetlenségét fejezi ki az 1879. évi tantervvel szemben és állítja, hogy annak alapján a tanulók nem tanulnak meg magyarul beszélni. Kezdenek hozzá már az óvodákban a nem magyar ajkú gyermekek magyar nyelvi tanításához. Ahol ennek eredményeként a népiskolába lépő gyermekek csakugyan beszélnek magyarul, ott a népiskola minden tárgyát tanítsák magyarul. Határozataiban odáig megy, hogy kimondja, ez legyen az I. osztály egyedüli feladata, és attól akkor sem szabad elállni, ha e miatt a tantervi anyag egyéb részeit elhanyagolják. Csak a III. osztályban kezdenek a gyermekek saját anyanyelvükön tanulni, de itt is csak a délutáni órákban. Külön határozat emeli ki a tanító szerepét: »... a magyar nyelv sikeres tanítása csak a hazafias, magyarul is érző és gondolkodó tanítók által eszközölhető.«¹⁹⁴ A magyar nyelv erőszakos terjesztésének érdekében a nemzetiségi iskolák bezárásáig is elmennek követeléseikben. Szabadkán a bunyevác nyelvet már előbb kitiltották a város népiskolaiból, vagyis az addig működő bunyevác nyelvű iskolákat a kilencvenes évek elején bezárták.

Az előírt tantervet a tanító valósította meg. Hogyan és milyen módszerekkel végezte el feladatát, azt képessége, felkészültsége és rátermettsége határozta meg. Annyi bizonyos, hogy a gyakorlóiskolákba rendszerint a legképzettebb tanítókat nevezte ki a minisztérium, és a kedvezőbb viszonyok között jobb eredményeket is értek el tanulóikkal. Mégsem mondható el azonban, hogy a gyakorlóiskolai tanítók pedagógiai és didaktikai felkészültségükkel minden esetben kielégítették a haladó pedagógia igényeit, hiszen a legtöbben közöttük a régi kétéves tanítóképzőt végezték el és az nem sokban tért el a Felbiger-féle vagy sagani módszertől, »mely bonyolult és formális fogások elsajátítását követelte meg elsősorban a tanítójelöltektől.«¹⁹⁵ A fejletlen magyar pedagógia akkor még nem adhatott többet. Megalapozói ezekben az években járták a fejlettebb külföldi iskolaközpontokat, ahol Pestalozzi, Diesterweg, Dittes és a többi ismert pedagógus munkáiból szerzett tapasztalataikat alkalmazták a hazai viszonyokra. A kibontakozó magyar pedagógia központjává a budai tanítóképző — Budai Pedagógium — vált. Ebben az intézetben fejtették ki tevékenységüket a magyar pedagógia megalapozói. Innen sugárzott ki az ország különböző részeiben működő tanítóképzőkbe a Comenius—Pestalozzi—Diesterweg—Dittes demokratikus népoktatási vonal azzal, hogy ellesúlyozza a Herbart és főleg Ziller hatására a magyar oktatásban is helyet kereső formalizmust.

Az önálló magyar közoktatásügy megalapozói a pestalozziánus és diesterwegi demokratikus hagyományok irányvonalával igyekeztek felszámolni a régi iskolát feudális maradványaival. Törekvéseik nem hoz-

ták meg a várt eredményeket. A demokratikus népoktatás, jóllehet csak a polgári demokratizmus szellemében igyekeztek a népoktatást felszabadítani a benne mutatkozó feudális maradványoktól, az Eötvöst követő kulturális politikusok szemében túl radikális volt. Diesterweg pedagógiájának antifeudális, demokratikus, a társadalmi haladás előtérbe helyezett tartalma és Dittes egyházellenes nézetei az oktatásban ellenszenvet váltottak ki a sajátos fejlődésű magyar társadalom vezető rétegeiben, különösen a közoktatásügyi vezetők között. Céljaiknak jobban megfelelt Herbart konzervatív, reakciós világnézetekre épült, a porosz feudokapitalizmust védelmező pedagógiai rendszere. Átmenetileg így a herbarti tanok kerültek a magyar pedagógiában hatalomra.¹⁹⁶

A herbarti pedagógiát a magyar pedagógusok egy része átvette, a század végén egyesek már korszerűsítették, majd újabb pedagógiai eszméket kezdtek követni.

Századunk elején több magyar pedagógiai munka és szaklap látott napvilágot, az oktatásban azonban továbbra is mutatkoznak a régi iskola feudális maradványai. Még nem jutott el a magyar pedagógia arra a fokra, hogy az ifjúság nevelésében minden téren a polgári haladást támogassa. Ekkor még nem juthattak szóhoz a polgári haladást követő pedagógusok, és nem jelölhették ki az oktatásban azokat a radikális tennivalókat, amelyekkel megteremthették volna az önálló magyar népoktatás haladó polgári szellemű népiskoláját. Az iskola szellemét a kiváltságosok érdekei határozták meg és a század eleji népnevelés legfőbb feladatát a nemzeti és vallásos nevelésben látták.

A régi iskolát feudális maradványaival az egyház védelmezte. A felekezeti iskolákra ólomsúlytal nehezedik rá a papi befolyás,¹⁹⁷ ami az állami népiskolákban is erősödik. A magyar kulturális politikusok még a század elején sem akarják belátni, hogy a magyar nevelésügy csak úgy szabadulhat fel feudális maradványaitól, ha felzárkózik a nyugat-európai haladó polgári nevelési törekvésekhez.

A gyakorlóiskola együtt élt és fejlődött ezekkel a pedagógiai áramlatokkal. Vezetője, Hahn Róza hosszú pályafutása alatt szorosan együttműködött az intézet pedagógia szakos tanáraival, akik között számos kiváló szakember volt. Azonkívül állandó kapcsolatot tartott fenn a Budai Pedagógium haladó tanáraival és iskolájában alkalmazta a nevelésben és oktatásban helyet kapott új nézeteket. Írásaiban, pedagógiai értekezéseiben bátran kiállt a haladó polgári pedagógiai elvek mellett, és pályafutása végéig alapjában a pestalozziánus és diesterwegi irányt követte. A képzős növendékeket, ahogy azt a tanterv meg is követelte, munkatársaival együtt gyakorlatilag bevezette minden újonnan megismert és alkalmazott módszeres eljárásba, amelyet maga is nagy érdeklődéssel kísért a szakirodalomban. Sohasem átgabogatta azonban kimondani véleményét egy-egy újabb didaktikai eljárásról, akár tetszett neki, akár nem. Nem volt híve a túlfűtött nemzetieskedésnek, elítélte a nacionalizmust és sovinizmust és bátran szembeszállt az egyházi zaklatásokkal, melyeknek iskolája, mint a város egyetlen állami népiskolája, állandó célpontja volt.

A gyakorlóiskola megnyitása éveiben — a helyi katolikus papság támadásai miatt — nem élvezte az egyház befolyása alatt álló szülők

bizalmát. Kevesen is adták gyermeküket a buzgó katolikus szülők közül ebbe az iskolába. Csak a bátrabbak és liberális felfogású szülők, közöttük sok zsidó, íraták ide gyermekeiket. Így 1877-ben a 49 beírt tanuló közül 17 zsidó gyermek látogatta a gyakorlóiskolát. Ezt a szülői bizalmatlanságot magának az iskolának kellett eloszlatnia. A rendszeres munka hamar meghozta gyümölcsét. A nyilvános év végi záróvizsgákon bemutatott eredmények eloszlatták a szülők bizalmatlanságát és oda vezettek, hogy néhány évi működés után — a korlátozott hely miatt — nem vehettek fel minden jelentkezőt a gyakorlóiskolába. Vagyis a sok jelentkező közül most már válogatni is lehetett, amit ez a gyakorlóiskola is megtett hasonlóan a többihez. El kell ismerni, hogy az eredmények kialakulásához sokban hozzájárult a gyermekek összetétele. A legtöbb gyermek értelmiségi környezetből került az iskolába, kevesebben az iparosok és kereskedők gyermekei közül. Munkás- és földművesszülők gyermeke alig kapott helyet ebben a tanintézetben.

A tudást a gyakorlóiskola is úgy közvetítette, ahogy azt a hatalmon levő kiváltságosok érdekei megkövetelték, bár sokáig kitartott a diesterwegi irányvonal mellett. Az egyre jobban feltörő nemzeti és erkölcsi nevelést azonban kikerülni nem tudta. Századunk elejének szellemét legjobban a korabeli tankönyvekből láthatjuk.

A múlt század végéig használt tankönyvekről már szoltunk. Most csak századunk elején kiadott néhány tankönyvet mutatunk be. Ezek a tankönyvek koncepciójukban és tartalmukban a nacionalista és valáserkölcsi nevelés szemléletéből indultak ki és a polgári társadalom érdekeit szolgáló világnézeteket hirdették.

Itt van pl. Györfly János: *Olvasókönyv az osztatlan népiskolák III—VI. osztálya és az ismétlőiskolák számára*. Budapest, Lampel könyvkiadó, 1909.

A tankönyv I. része »Vallásos és erkölcsi olvasmányok«-at tárgyal. A második olvasmány címe: *Isten — Nézzük bár a legnagyobbat, vagy vizsgáljuk a legkisebbet — mind célszerű és bámulatos*. A tanulás világos: egy ilyen célszerű és bámulatos világon nem kell és halandó embernek nem is lehet változtatni.

A *gazdagság* című olvasmány arra tanít: »ne panaszkodj szegénységről, mert vannak lelki kincseid.«

A *gondviselés útja* fatalista képet ad. A *Mennyei köszöntés* című olvasmány szerint: a lelkek »odafenn« úgy köszöntik egymást, mint ahogy »ideleln« kell a római katolikus papot köszönteni.

A tankönyv kevés földrajzi és természetrajzi ismeretet is közöl, tudománytalan és együgyű formában.

Szilágyi Gyula a Néptanítók Lapjában ismerteti Mócsy Antal és társai az osztatlan népiskolák III—VI. osztálya számára írt négykötetes *Olvasó- és tankönyvét*.

Az uralkodó osztály áhitatos tisztelete — írja —, a kizsákmányoló gazdasági rendszer Isten által elrendelt változhatatlansága, királyhűség, képtelennél képtelenebb »csodák« elhitése a vallás örve alatt jellemzik ezeket a tankönyveket.

Az emberiség nagy munkásai helyett a szentek misztikus életrajzát, az iskola és a tudás tisztelete helyett a templom és a vallás magasztosságát zengik. Nem tartják szükségesnek még csak említeni sem a szép és egészséges iskolaépület fontosságát, de azt nem engedik el, hogy a gyermek már tízéves korában megtanulja, milyennek is kell lennie a plébános lakásának...

Összehúzták a tananyagot annyira, hogy nem maradt egyéb, mint írás, olvasás, egy kis számtan, kevés földrajz és történet és sok-sok katekizmus... De azért az így megkurtított anyagba felvették az egyházmegyeről, az esperesi kerületről, a VII. és IX. Pius pápáról szóló olvasmányokat.

Kőrösi Csoma, Vámbéry, Watt, Stephenson, Edison nem kaptak helyet olvasókönyveikben, ezek helyett bőségesen hozzák a szentek hosszú lére eresztett életrajzeit. A szentek életrajzaiban, de másfajta olvasmányokban is a természetfölötti, a képtelenség úgy van a népiskola utolsó évfolyamait járó gyermek elé állítva, mint hiteles, történeti tény.

László vizet fakaszt a kősziklából... Szent Polikarp a máglya tüzeiben is sértetlen marad. Xaveri Szent Ferenc halottat támaszt fel... Ezeket... az olvasmányokat nem hittanórákra, de történelmi és olvasóórákra szánták a szerzők...

Keresztényszocializmus és szociáldemokrácia címmel — folytatja Szilágyi — két hosszabb olvasmányt találunk a tankönyvekben. Ezekből idézi: »A szocializmus el akarja venni a dolgozó földműves házáat, jószágát. Olyan államot teremtene, melyben nem lenne érdemes dolgozni, mert a dolgozó rétegek munkájának gyümölcsét dologtalan iszákosok fogyasztanák el. A szociáldemokraták nem pártolják a szövetkezeteket, mert azt akarják, hogy a nép szegény legyen...« Olyan rendet óhajtanak, ahol nincs vallás, nincs király, nincs haza, nincs család, nincs vagyon.

A század eleje nem bővelkedik jó tankönyvekben. Ha itt ott akad is egy jól megszerkesztett tankönyv az állami iskolák részére, szemlélete nem térhet el az említettekétől.¹⁹⁸

Nem alaptalanul említettük, hogy a gyakorlóiskolák voltak az első kísérleti iskolák is.

A szabadkai gyakorlóiskolában többek között lélektani kísérleteket is folytattak és eredményeiket a szaklapokban közzölték. Kísérleteket folytattak a gyermek emlékezőtehetségével kapcsolatban. Először a színlelékezetet boncolgatták és megállapították, hogy az a gyermeknél a leggyengébb. Jobb eredményeket értek el az alaklelékezet megállapításánál a Bernstein-féle ábrák segítségével. Végül a képzettársítás gyorsaságát mérték le. Az eredményes kísérletekből levont következtetések alapján megállapították, hogy a kísérleti lélektan pedagógiai vonatkozása azt követeli, hogy a tanítás az érzékszervek igénybevételével történjék. Így született meg a cselekvés szemléleti módszere.¹⁹⁹

Befejezésül a szabadkai gyakorlóiskoláról nyugodtan elmondhatjuk: feladatát a fennálló társadalmi viszonyok között mint népiskola, mint gyakorlóiskola kitűnően oldotta meg. Szolgáljon bizonyásgul erre

egy pár évvel ezelőtt elhunyt volt községi igazgató tanító tömören megfogalmazott véleménye a gyakorlóiskola munkájáról: »Bizony a mi községi iskoláink közül egy sem vehette fel a versenyt az állami gyakorlóiskolával. Munkájuk minőségében még a legjobbak is lemaradtak mögötte.«

FELEKEZETI JELLEGŰ NÉPISKOLÁINK

Szabadka város vezetősége 1869. évi döntése ellenére sem nyilváníthatta minden népiskoláját községi jellegűvé. A népoktatási törvény értelmében tiszteletben kellett tartania a felekezeti egyházak iskolaalapítási jogait és meglevő iskoláikat csak beleegyezésükkel nyilváníthatta községiékké. Érdekes módon alakult ebből kifolyólag a város területén működő szerb iskolák helyzete. A városi szerb iskola fenntartásához hozzájárult a város is, és azt a községi népiskolák igazgatósága alá helyezte, ugyanakkor a kelebiai szerb iskolát továbbra is meghagyta a szerb hitközség gondozásában. Nem vette át a zsidó hitközség chéder rendszerű népiskoláját sem. 1874-ben telepedtek le a városban a Miasszonyunkról elnevezett iskolanővérek és megnyitották a katolikus zárdai leányintézet népiskoláját.

A városban a községi jellegű népiskolákon kívül működtek tehát felekezeti népiskolák is, amelyekkel külön kell foglalkozni.

A SZERB ISKOLA

A görögkeleti szerb iskolákat a népoktatási törvénnyel egybehangolt és 1872-ben az uralkodó által jóváhagyott *Školska uredba* (Iskolai szabályzat) alapján szervezték át. A szabályzat meghozását élénk, sokszor viharos viták előzték meg a tanítógyűléseken. Ezeken sok olyan újdonságot javasoltak, amelyet a konzervatív beállítottságú főpapság és a vele együtt haladó világi képviselők visszautasítottak a haladást követő néppárti képviselőkkel szemben. Valamennyi képviselő megegyezett abban, hogy a szerb iskolák az egyházi és nemzeti autonómia keretében tartsák meg felekezeti jellegüket, de az oktatással és neveléssel kapcsolatos alapelvek körül komoly vita fejlődött ki az üléseken.

Komoly ellenállást váltott ki a tanítók és haladó képviselők között az ifjúság vallásos nevelésének előtérbe helyezése az elemi iskolákban és tanítóképzőkben. Az egyház arra törekedett, hogy az iskolákban a hittant a papok tanítsák. Ezzel szemben elhangzott olyan vélemény is, hogy a hittan tanítását az alkalmas politikai körülmények között meg kell szüntetni az iskolákban. Sok vita folyt arról, milyen kötelezettségeik vannak a tanítóknak az egyház iránt, s végül kiharcolták, hogy a szabályzat tervezetében nem került be a tanítók ingyenes és kötelező kántori tevékenysége. 1876-ban a tanítók nagy ellenkezésére mégis bevezették a kántori kötelezettséget, ami ellen az I. világháború végéig folyt a harc.

A szabályzat rendezte a tankötelezettség kérdését, megszervezte a hatosztályú népiskolát és ezzel eltűnt a régi főelemi iskola fogalma a szerb iskolákból. A tanköteles gyermekekre vonatkozó intézkedéseiben a szabályzat lényegében csak egy helyen tért el a népoktatási törvénytől, ott, ahol a helyi iskolaszékeket kötelezi a tanulók tanfelszerelésének ingyenes ellátására azzal, hogy a tankönyveket és palatáblákat csak használatra engedi át azoknak. Előírja továbbá a leányok különválasztását a fiúktól az oktatás folyamatában. Ott, ahol két tanító van, külön kell tanítani a leányokat, külön a fiúkat. Be kell tartani ezt az ismétlőiskolákban is.

A szabályzat szerint a következő tantárgyakat kellett tanítani az elemi népiskolákban: 1. hittan, 2. szerb nyelv és egyházi-szláv nyelven való olvasás és értelmezés, 3. földrajz, 4. honismeret a szerb nemzeti történelemmel együtt, 5. számtan és mértan, 6. természetrajz és fizika, 7. honvédelmi ismeretek, 8. egészségtan, 9. gazdaságtan, 10. egyházi és világi ének, 11. szépírás és rajz, 12. torna, 13. női kézimunka. A tanulók heti óraszámja nem haladhatja meg a 25 órát, de ebben nincs benne a torna és a kerti munka. Minden tantárgyat a tanító tanít. A tanítás délelőtt három, délután pedig két órát vesz igénybe naponta azzal, hogy az csütörtökön és vasárnap szünetel. Az előírt tantárgyakhoz 1879-től csatolták a magyar nyelv tanítását.²⁰⁰

Szabadkán az elemi iskolák jellegének megállapításakor közös iskolaszéket szerveztek, amelyben helyet kaptak a szerb iskolák képviselői is. Külön szerb hitközségi iskolaszék csak 1872-ben alakult, amikor a város létrehozta a községi elemi iskolák igazgatóságát s nem vette át a kelebiai szerb iskolát. Erről az iskoláról továbbra is a szerb hitközség gondoskodott. Mivel a városi szerb iskolát már eddig is támogatta a város, a községi iskolák közé sorolta és a közös igazgatóság alá helyezte. A szerb hitközség azonban továbbra is fenntartotta jogait mindkét iskolára.

A városi szerb iskola a népiskolák igazgatóságának átszervezésével a VIII. körüli iskolakerülethez tartozott, ahova igazgatónak rendszerint valamelyik szerb tanítót nevezték ki. Ide tartozott a kelebiai szerb hitközségi iskola igazgatása is.

Szervezésére nézve négyosztályú, mint a város legtöbb népiskolája, azzal a különbséggel, hogy a fiúosztályok részben osztottak (I.—II. és III.—IV.) külön-külön tanteremmel és külön tanítókkal. A leányokat ugyan egy tanító tanítja úgy, hogy külön foglalkozik az I.—II. és külön a III.—IV. osztályokkal. Elhelyezésében és felszerelésében nem különbözik a város többi népiskolájától. Tantermei azonban közel sem annyira zsúfoltak, mint a többi iskolában. Tanulóinak száma az 1882—83. tanévben 55 fiú és 66 leány.²⁰¹ Itt valóban be lehetett tartani a törvény által előírt létszámot, mert egy-egy tanteremben sohasem volt több tanuló a megengedettnél. A tanulók száma később sem változott jelentősen. Az 1905—6. tanévben a városi szerb iskola tanulóinak száma 160-ra emelkedett — 92 fiú és 68 leány

—, de meg kell jegyezni, hogy a szerb nemzetiségű gyermekek mellett más nemzetiségű gyermekek is jártak ide. Ugyanebben a tanévben a kelebíai szerb hitközségi iskola tanulóinak száma 27 volt.²⁰²

Függetlenül attól, hogy a városi szerb iskola közös, a kelebíai pedig hitközségi jellegű volt, a szerbek sokat foglalkoztak népiskoláikkal. A tankötelezettséget valójában végrehajtották. Alig akadt szerb szülő, aki gyermekét ne járatta volna rendszeresen iskolába. A tehetősebb családok alapítványaiikkal támogatták az iskolákat és a szegényebb sorsú gyermekeket, ösztöndíj juttatásával pedig jobb eredmény elérésére serkentették a tanulókat.

Már 1810-ben volt egy ilyen alapítvány. Összegét ugyan nem ismerjük, de tudjuk az alapító nevét: Stevan Milinović nemes. Alapítványának kamataiból 1814-től kezdve évente két középiskolai szerb nemzetiségű tanulót jutalmaztak meg.

1824-ben Julijana Manojlović sz. Nikolić tett alapítványt egy fiúgyermek eltartására. Joakim Radišić 1863-ban tett 100 forintos alapítványának kamataiból 1878-tól kezdve jutalmazták meg az érdemes tanulókat.

Közismert volt a szerb elemi iskolák tanulói között az ún. Sofina dukata (Szófia aranya), amellyel minden évben megjutalmaztak egy kitűnő eredményt elért elemi iskolai leánytanulót.²⁰³

Csak néhányat említettünk meg az alapítványok közül, pedig 200 és 400 forintos alapítványok is voltak. Hasonló alapítványokkal a város többi községi népiskolájában nem találkozunk.

Külön gondot fordítottak ebben az iskolában a zenei nevelésre. Bár a városban 1868 óta működött zeneiskola, a szerb iskolában 1889. november 1-én ünnepélyes keretek között nyitották meg a szerb gyermekek részére a »zeneiskolát«. Valószínűleg nem volt szó önálló zeneiskoláról, hanem jól megszervezett hosszabb lélegzetű zenei tanfolyamról, amelyet az akkor már jónevű szerb dalárda szervezett a szerb hitközség támogatásával. Ebben a zeneiskolában a tanulók szabadon választhattak a hegedű-, zongora-, harmónium- és énektanulás között. A jelentés nem beszél arról, hogy ebben a zeneiskolában kik tanítottak és milyen tanterv szerint. Arról sem beszél, hogy az iskola meddig működött. Annyi bizonyos, hogy az 1905. évi jelentés már nem említi a zeneiskolát és az ilyen irányú zenei oktatást. Kezdetben a tanulók nagy számban jelentkeztek a zeneiskolába, később számuk csökken.²⁰⁴ A tanintézet oéja valószínűleg a szerb nemzeti dalkultúra ápolása és a már magának jó nevet kivívott dalárda tagjainak utánpótlása volt.

A múlt század utolsó évtizedeiben egyre jobban erősödő magyarosítási folyamat ebben az iskolában is éreztette hatását, a tanítás nyelve azonban 1879 után is az anyanyelv maradt és a törvény értelmében bevezették a magyar nyelv kötelező tanítását. A nyelvi törvény végrehajtását a megyei tanfelügyelőség éber figyelemmel kísérte és az iskolát a megyei királyi tanfelügyelő is gyakran látogatta.²⁰⁵

Nincsenek adataink a szabadkai szerb ismétlőiskolákról, amelyek a szerb ifjúság nevelésében oly nagy szerepet játszottak.

Munkájukban a szabadkai szerb iskolák erősen magukon viselték a zombori szerb tanítóképző pedagógiai fejlődését, amely alapjában megegyezett a magyar tanítóképzők pedagógiai fejlődésével. Natošević és Vukčević, a zombori tanítóképző kiemelkedő pedagógusai átvitték tanítványaikra a korszerű és haladó pedagógiai nézeteket. Pestalozzi, Diesterweg, Dittes és a többi haladó pedagógus tanai helyet kaptak ebben a tanítóképzőben is és azon át jutottak el a tanítókig, akik azokat több-kevesebb eredménnyel munkájukban alkalmazták. Akadtak azért a szerb tanítóság között is Herbart-követők, majd századunk elejétől az újabb, modernebb pedagógiai áramlatok is helyet kaptak tevékenységükben.

Eredményeiket tekintve a szabadkai szerb iskolák megállták helyüket, aminek bizonyítéka, hogy az innen kikerült és továbbtanuló gyermekek legnagyobb része be is fejezte a középiskolát.

Jelentősebb változás ez I. világháború végéig nem történt ezekben az iskolákban.

A ZSIDÓ HITKÖZSÉGI ISKOLA

Az 1867-ben meghozott emancipációs törvény jelentős változást hozott a magyar területeken élő zsidó társadalom továbbfejlődésében. Röviddel a törvény meghozatala után a kultuszminiszter összehívta a magyar zsidó kongresszust abból a célból, hogy »a hazában létező izraelita hitfelekezet mint önálló vallásos társulat éppen olyan szabad és autonóm testületet képezzen, mint a keresztény autonóm egyházak«. ²⁰⁶ A kongresszus hosszan elhúzódó tanácskozása három részre osztotta a zsidóságot: a kongresszusi hitközségekre, az ortodoxiakra és a »status quo ante« alapon álló hitközségekre. Leghaladóbbak a kongresszusi hitközségekhez tartozók voltak, akik gyorsan bekapcsolódtak az ország gazdasági és kulturális életébe és a polgári fejlődés útját követték. Életfelfogásukban gyorsan hozzáidomultak a polgári életformához, és ha nem is hagyták el vallásukat, azzal kevesebbet foglalkoztak, mint a másik két csoport. Gyermekeiket már a közös iskolákba iratták, elkerülve a chéder rendszerű zsidó iskolát, majd a középiskola befejezése után az egyetemekre adták. Ezzel megindult az európai műveltségű zsidó értelmiségi réteg kialakulása, amelynek már idegen volt a chéder és a talmudot magyarázó jesíva.

Ez a változás a szabadkai zsidók körében a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben válik érezhetővé, azzal, hogy nagyobb gondot kezdenek fordítani meglévő iskolájuk korszerűsítésére. A zsidó iskolában nem történik egyidejűleg a népoktatási törvény alkalmazása a város többi népiskoláival. Először, ahogy azt már említettük, csak a III. és IV. fiúosztály számára állítottak be egy tanerőt 1873-ban. Az I—II. fiúosztályt csak öt évvel később szervezték meg. Végül is csak 1884-ben került sor a korszerű zsidó iskola megszervezésére a népoktatási törvény értelmében. Ehhez azonban szükséges volt a leszámolás a zsidó hitközségben az ortodox hitközségi tagokkal és az, hogy helyükbe olyanokat állítsanak, akik a haladás eszméit követik. Az előkészületek már 1878-ban megkezdődtek, de hat év kellett ahhoz,

hogy a hitközséget új alapokra helyezzék. 1884-ben választották meg az új zsidó hitközséget, megszervezték a 15 tagból álló hitközségi iskolaszéket, amelynek élére olyan egyén került, aki az iskolaügyeket jól ismerte, mivel fiatalkorában maga is tanítóskodott. Mindenekelőtt a zsidó iskola tanítójának státusát kellett rendezni. Már említettük, hogy a régi zsidó hitközség a véglegesítés elkerülése végett minden év végén felmondott és azután, ha megfelelt munkájában, újból alkalmazta. 1873-tól már csak háromévenként mondott fel ugyanilyen okokból. De ha a tanító munkája megfelelt, akkor már felmondása előtt megsúgták neki, hogy újra alkalmazzák. A második tanító azonban ezt a felmondást nem fogadta el. Ügye a kultuszminister elé került, aki véget vetett ennek az állapotnak, és elrendelte a szabadkai zsidó hitközségnek a tanítók véglegesítését a törvényben előírányzott szabályok szerint.²⁰⁷

Az új hitközségi iskolaszék megválasztásáig a zsidó iskola tanítóinak nagyon sokat kellett küzdeniök a korszerű pedagógiai elvek bevezetéséért. A konzervatív iskolaszék minden újítástól félt és gátolta a tanítót munkájában. 1884-től az iskolaszék a tanító mellé állt, elkészült a miniszteri utasítás szerint a részletes tanterv, a törvényes óra-beosztás, beszerezték a szükséges iskolai felszereléseket, ifjúsági könyvtárat létesítettek és meghonosították a rendes évi záróvizsgákat.²⁰⁸

A zsidó hitközségi iskola általános óraterve az 1898—99. tanévben:²⁰⁹

Heti óraszám

	I. v.	II. v.	III. f.	IV. f.	III. l.	IV. l.
Hit- és erkölcsstan	1	2	1	1	1	1
Héber olvasás	4	}	0,5	0,5	1	1
Imafordítás	—		0,5	0,5	—	—
Bibliafordítás	—	3	1,5	1,5	—	—
Magyar írás és olvasás	5	5	2	2	2	1,5
Magyar nyelvtan	—	2,5	2	2	2	2
Beszéd és ért. gyakorlat	3	2,5	—	—	—	—
Számтан	5	3	2	2	2	2
Földrajz	—	—	1	1	1	1
Német írás és olvasás	—	2	1	1	1	1,5
Ének	1	1	0,5	0,5	0,5	0,5
Rajz	—	—	0,5	0,5	0,5	0,5
Szépírás	—	1	0,5	0,5	0,5	0,5
Testgyakorlat	1	1	1	1	1	1
Kézimunka	2	2	—	—	1,5	1,5

Az I. és II. osztályok vegyes osztályok voltak, a III. osztálytól kezdve a leányok külön váltak a fiúktól külön tanítóval.

A bemutatott óratervből könnyen megállapítható, hogy a tanítás központja a magyar nyelv tanítása volt, ami az összes órák közül 35,5 órát vett igénybe. A magyar nyelvet követi a hittan 23 órával, míg a természettudományi tárgyak még a XIX. század utolsó éveiben sincsenek képviselve a tantárgyak között. Előirányozták a német nyelv tanítását is a zsidó iskolában, noha azt a népoktatási törvény nem irányozta elő az elemi iskolákban. Ez azért van, mert a zsidók közül még mindig sokan németül beszéltek odahaza és így az iskola ezzel az óraszámmal elsajáttatja a gyermekekkel az írást és olvasást is ezen a nyelven.

A zsidó hitközségi iskola tankönyvei — a hittantanítás tankönyvein kívül — megegyeztek a többi népiskolában bemutatott tankönyvekkel. A hittantanításra alkalmazott tankönyveket pedig zsidó szerzők, főleg tudós rabbik írták.

1891-ben megszervezték a szabadkai zsidó hitközség elemi iskolájában a leányosztályokat és vezetésükre két tanítónőt alkalmaztak. 1904-ben az iskolát újból átszervezték és vegyes osztályokat alakítottak, aminek az lett a következménye, hogy minden tanító egy vegyes osztályt vezetett.

A zsidó hitközségi iskolaszék sokat foglalkozott az iskolaépület kérdésével. Nagyon mostoha körülmények között dolgozott az iskola mindaddig, míg 1892-ben közadakozásból fel nem építették az új iskolaépületet a mai zsidó templom portáján. A korszerű hittantermes új iskolaépület felépítésére és felszerelésére gyűjtést szerveztek. Voltak olyan adakozók is, mint például Geiger Adolf, akik 10 000 forinttal járultak hozzá az építkezéshez.²¹⁰

Az iskola munkáját 1895-ig az iskolaszék elnöke irányította. Ekkor szervezték meg az igazgatóságot külön iskolaigazgató tanítóval az élén, aki az oktatás és nevelés pedagógiai irányítását és a közigazgatási ügyeket végezte. Tanítónak csak tanítóképzőt végzett egyént alkalmaztak. A zsidó tanítóképzéssel kapcsolatban meg kell említeni, hogy az előző kétéves zsidó tanítóképző már 1857-ben megnyílt.²¹¹ Vagyis a zsidó tanítók saját felekezeti tanítóképezdéikben készülhettek fel hivatásukra, vagy látogathatták az állami tanítóképezdéket is 1868-tól.

Hogy az iskolaszék milyen gondot fordított tanítóinak munkájára, felmérhető abból is, hogy az iskolaszék elnöke az 1898—99. tanévben 100 alkalommal látogatta meg az egyes osztályokat. Ezenkívül komolyan foglalkozott az iskolaszék a szegény gyermekek helyzetével, amelyet a hitközséggel egyetemben oldottak meg. Az iskolában tandíjat kellett fizetni. Ezért sok szegény zsidó szülő gyermekeit nem ide, hanem a közös iskolákba íratta be. Hogy ezt elkerüljék, legalábbis csökkentse a közös iskolákba járó zsidó gyermekek számát, a szegényebb sorsú gyermekeket felmentették a tandíj fizetése alól. Az izraelita nőegylettel együtt pedig anyagi támogatásban részesítették az arra rászorulókat. Több alkalommal gyűjtést szerveztek, vagy a rendezvények tiszta jövedelmét fordították erre a célra.

Az új iskola felépítésével, majd a tandíj rendezésével növekedni kezdett a zsidó iskola tanulóinak száma; az 1898—99. tanévben már 225 gyermek tanult.²¹²

Keveset támogatta a város a zsidó hitközségi iskolát. Egy 1868-ban hozott tanácsdöntés alapján évi 100 forinttal és a téli tüzelő juttatásával segítette. Többször fordult a hitközség azzal a kéréssel a városhoz, hogy vegye fel az iskolát a községi népiskolák sorába, de kérése nem talált meghallgatásra. Még 1905-ben is kísérletet tett a hitközség erre, hogy megszabaduljon az egyre növekvő kiadásoktól. Ekkor közbelépett Barta Antal tb. tiszti főorvos, és a zsidó hitközség eltért ettől a gondolattól. Így az iskola továbbra is felekezeti maradt.

A ZÁRDAI LEÁNYNÉPISKOLA

Szabadka helyi papsága az összefogott haladó társadalmi erővel szemben nem tudta kivívni a népiskolák katolikus jellegét. Erősebbnek bizonyultak a haladó társadalmi erők, amelyek a közös iskolákban látták az ifjúság korszerű oktatásának és nevelésének jövőjét. Ezt diktálták különben a megváltozott társadalmi viszonyok, életkörülmények, melyekről a konzervatív beállítottságú papság nem akart tudomást venni. Iskolaalapítási jogairól azonban nem mondott le.

Iskolaszervezésében a város figyelme nemcsak az elemi iskolákra terjedt ki, hanem a népoktatási törvényben előírányzott felsőbb népoktatási intézetek megnyitására is. Már 1869-ben lépést tett a város a megyei tanfelügyelőségen át, hogy a tervezett két állami tanfőnőképző közül az egyiket a minisztérium Szabadkán nyissa meg. Foglalkozott továbbá a leánypolgári iskola megnyitásának gondolatával is. Az állami tanfőnőképző ügye valamivel gyorsabban haladt, és a város haladó értelmiségi rétege benne látta az elhanyagolt nevelés magasabb fokon való megoldását.

A város serény tevékenysége az iskolák megnyitása körül a helyi katolikus papságot tetterre készítette.

Lux János csantavéri esperes plébános, egyházkerületi tanfelügyelő jól ismerte Szabadka közművelődési állapotát. Tanfelügyelői minőségében sokat foglalkozott az oktatás kérdéseivel. Jelentéseiben többször rámutatott a hiányos tanítás kárára, az iskolák elhanyagolt állapotára és a leánygyermek iskoláztatásának nagyfokú mellőzésére.

Amikor a népoktatási törvény a tankötelezettséget mindkét nemre egyenlő joggal bevezette, Lux megtalálta az utat egy katolikus iskola megnyitására a városban. Abból indult ki, hogy a népoktatási törvény újabb iskolák megnyitására kötelezi a várost, amit az korlátozott anyagi lehetőségei miatt nem bír teljesíteni és nem tudja beiskolázni a tanköteles gyermekek nagy számát. Ismerve a leánynevelés mellőzését, könnyen megállapította, hogy a szülők fiúgyermeküket szívesebben íratják be a kötelező mindennapi iskolába, mint leányikat. Ezért egyelőre a leánygyermek iskoláztatását kell támogatni.

Erre pedig nagyon alkalmasak a zárdai leányiskolák a tanító apácarendek vezetésével. Ki kell tehát eszközölni a várostól az apácák letelepedésének engedélyét.

1871. október 1-én Lux beadvánnyal fordult a városhoz. Ebben kiemelte egy apácazárda keretében megnyitandó leánynevelő intézet szükségességét és kérte annak engedélyezését. Terveiről értesítette főpásztorát, Haynald kalocsai érseket, akinek támogatását meg is nyerte.²¹³

Lux beadványa nagy felháborodást váltott ki a város politikai köreiben. Három éven át folyt a harc az apácák betelepítése ellen, aminek Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszter vetett véget. Trefort a várost engedékenységre készítette és a Miasszonyunkról elnevezett iskolanővérek 1874-ben letelepedtek a városban. Hogy a kalocsai érsek milyen biztos volt dolgában, látszik a zárda alapítólevelének meghozatalából. Az érsekségnek tudomása volt a város haladó erőinek kifejtett ellenállásáról. Ennek ellenére az alapítólevelet már 1873 októberében kiadta, még mielőtt Trefort miniszter pontot tett e harc végére.

Az alapítólevél a zárdában felállítandó iskolát »római katolikus népiskolának és vele összekapcsolt árvaintézetnek« nevezi. Haynald érsek kieszközölte az iskola nyilvánossági jogát, amiről Trefort miniszter táviratilag értesítette. »Megnyugtató és végett tudósítom Nagyméltóságodat, hogy Frankl István tanfelügyelőt egyidejűleg értesítettem, miszerint a szabadkai nőzárdában megnyitandó tanintézet nyilvánossági joggal felruházottnak tekintessék« — hangzott a távirat.²¹⁴

Ma már nehezen lehet megállapítani, hogy az 1874-ben letelepedett apácák mikor kezdték meg a tanítást. Valószínű, hogy abban az évben az nem kezdődött meg, mert a mai Jovan Jovanović Zmaj Általános Iskola helyén megvásárolt épületet, amelyben csak három tanteremnek megfelelő szoba volt, adaptálni kellett iskolai célokra. Egy évvel később újabb ház- és telekvásárlással bővültek az apácák helyiségei; a tanítás csak ekkor kezdődhetett meg.

Lux elképzelései szerint a zárdaiskolát úgy kell megszervezni és felszerelni, hogy az elhomályosítsa a város elhanyagolt népiskoláit, ami nem is volt megoldhatatlan, és az állami tanítóképző gyakorlóiskoláját. Tervei nem jártak ilyen eredménnyel. Legalábbis nem annyira, hogy a zárdai leányiskola az állami gyakorlóiskola fölé kerüljön.

Erről pedig egy, a kalocsai érsekséghez intézett és az iskola fogyatékságait felsoroló magánlevélből lehet meggyőződni. A Szt. Teréz-templom egyik káplánja a következőket írja tíz évvel az apácák letelepülése után Kalocsára az igazgató kanonoknak: »Ismeretes Nagyságod előtt, hogy a szabadkai zárdaiskolának 1874-beni felállítása után a főegyházmegyei hatósággal ez ügyben ellenkező Szabadka városi hatóság sietett már 1875-ben polgári leányiskola felállításával a vallásos nevelést előmozdító apácaiskolának versenytársat szerezni nem a vallásos nevelés előmozdításában, hanem a növendékek elhódításában. Nagyságodnak mint Igazgatónak e téren boldogult előde ezen célt felismerően, mindenáron azon volt, hogy a zárdaiskolát az

itteni polgári iskolával legalábbis versenyképessé tegye, nehogy a szülők a vallási nevelés érdekében a havonként fizetett tandíjban hozott áldozat mellett még az előkészületben elmaradást is kénytelenek legyenek tapasztalni. És most magunk között már kénytelenek vagyunk bevallani, hogy túlszárnyaltattunk, és ami legfájdalmasabban esik az ügyben, az, hogy túlszárnyaltatásunk nem az ő haladásuk, hanem a mi visszaesésünk. E tekintetben első lépés volt a zárdaiskolában a polgári elnevezésének felsőbb leányiskola címmel való kicserélése és vele természetesen a tantervnek is lejjebb szállítása. Az egyenrangúság mindazonáltal, ha nem erőltetéssel is, fenntartatott egész a lefolyt iskolaévig, midőn a legfelsőbb osztály névleg tanulóihiány, valójában azonban egy tanítónő megtakarítása végett bezártott és a VII. osztály növendékei a VI. osztállyal, az V. osztály a IV. osztállyal egy teremben tanítottak...

Azért midőn ezek után a zárdaiskola tananyagát a polgári iskolaéval összehasonlították, mi szembetűnő hátrányban voltunk. Most előttünk áll vagy a hiányt pótolni egy tanítónő szaporításával, vagy versenyképtelenségünket nyíltan bevallani.²¹⁵

E levélből világosan látszik, hogy az iskolával szemben táplált elképzelések nem valósulhattak meg. Nem is voltak meg arra a feltételek 1896-ig, míg fel nem épült az emeletes épület, ahol ugyan tanterem már volt elegendő, de a felszerelés még nagyon hiányos maradt.

Szervezetileg a zárdaiskola nyolcosztályúnak indult úgy, hogy a törvény előírta hatosztályú mindennapi kötelező iskolához hozzácsatolták a kétéves felsőbb leányiskolát. Tantermek és tanulók hiányában 1875-ben csak négy osztály működött 90 tanulóval. Egy évvel később megnyílt az ötödik osztály is, amelyet az apácák szobáiban helyeztek el. A tanteremhiányt csak a zárdaépület felépítésével oldották meg.

Anyagiakban sem bővelkedett a zárdaiskola, bár mint leánynevelő intézet tetemes alapítványokkal rendelkezett. 1878-ban a zárdatámogató I. Szabadkai Nőegylet megkísérelte, hogy a szűkös helyviszonyok között dolgozó zárda bennlakásos intézetté alakuljon át és a szegényebb sorsú leánygyermekek otthont találjanak itt. Valamivel később ez a terv megvalósult és az iskola mellett kialakult a zárdai bennlakásos intézet. Tíz forintos havi ellátási díjért a vidékiek és a szegényebb sorsú gyermekek elhelyezést nyerhettek az intézetben. Sok szegényebb sorsú gyermek kedvezményt kapott a havi ellátási díj fizetésében, többen pedig teljes ingyenességet élveztek.

1898-ban átszervezték a zárdaiskolát. Megszüntették a kétéves felsőbb leányiskolát, a mindennapi kötelező népiskola V. és VI. osztályait, és megnyitották a négyosztályú polgári leányiskolát, ahova a tanulók a mindennapi kötelező népiskola IV. osztályának befejezése után iratkozhattak be. Ekkor vált valójában leánynevelő intézetté a zárdaiskola.

Városi támogatásban a zárdaiskola nem részesült, hanem különböző alapítványokból és a kalocsai érsekség támogatásából tartotta fenn magát.

Közigazgatásilag a kalocsai egyházmegye főhatósága alá tartozott, amely az iskolák irányításában nem térhetett el a népoktatási törvény előírásaitól. Az egyházmegyei főhatóság az iskola vezetésével a Miasszonyunkról elnevezett iskolanővéreket bízta meg, akiknek mindenben eleget kellett tenniük a tanítókra vonatkozó törvényes előírásoknak. Megfelelő képzettség nélkül sem a mindennapi kötelező, sem a polgári leányiskolában nem taníthattak. Ebből kifolyólag a kalocsai érsekség megszervezte Kalocsán a katolikus tanítónőképzőt, a polgári iskolai tanítónőképzőt, és az innen kikerült végzett, tanítással foglalkozó iskolanővéreket helyezte az általa felállított zárdaiskolákba. Világi személy a zárdaiskolákban nem taníthatott.

Századunk elején a zárdai leánynevelő intézet megnyitotta kapuit a más vallású leánygyermekek előtt is.

A zárdai leánynevelő intézetek a vallásos nevelés melegágyai voltak, azok is maradtak fennállásuk egész ideje alatt, munkájukkal mégis valamelyest hozzájárultak az elhanyagolt nőnevelés felemeléséhez.

Felekezeti népiskoláink bemutatásával eljutottunk a szabadkai népiskolák hálózatának olyan kiépítéséig az I. világháborút megelőző években, amely a korabeli városi tanács véleménye szerint e nagy kiterjedésű város minden területi egységét felölelte. A polgári társadalomban a város valójában sokat tett az iskolaépítés terén, de mégsem annyit, hogy az egyre növekvő tanköteleseket a meglévő népiskolák fel tudták volna ölelni. Tovább kellett tehát folytatni a megkezdett munkát a két világháború között. Ebben a korban azonban kevés népiskola épült fel a városban, amit ma szocialista társadalmunk igyekszik pótolni.

J E G Y Z E T E K

1. Sötér István: *Eötvös József*. Budapest, 1953. 390.
2. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi jk. 1868. febr. 13. 1426/3.
3. Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története*. Szabadka, 1882. II. 393.
4. Uo. 382.
5. Uo. 534.
6. Uo. 251.
7. A mezővárosi rang a szabadkaiaknak kis híján 30 000 forintjukba került az ajándékokon kívül.
8. A szabad királyi városi privilégiumok elnyeréséhez csak a város határának örökös tulajdonjogát megváltó váltságdíj fejében 266 666,40 forintot fizetett be a város az állampénztárba az ajándékokon kívül.
9. Dr. Dudás Gyula: *Az oktatásügy története Bács-Bodrogh vármegyében*. Zombor, 1902. 68.
10. Iványi István: I. m. 361.
11. Dr. D. Kirilović: *Srpske osnovne škole u Vojvodini u 18. veku*. Sremski Karlovci, 1929. 5.
12. Iványi István: I. m. 436.
13. Uo. 465.
14. Uo. 367. és 427.
15. Uo. 253.
16. Uo. 382.
17. Uo. 365.
18. *Magyarország története 1526—1790*. Budapest, 1962. 523.
19. Az akadémiák valójában főiskolák voltak. Ezekbe a főiskolákba a befejezett latin főgimnázium és az azt követő kétéves filozófiai tanfolyam elvégzése után iratkozhattak be a hallgatók. Ilyen akadémia pl. a jogi, a bányászati stb.
20. Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Budapest, 1899. I. 94.
21. Korniss Gyula: *A magyar művelődés eszményei*. Budapest, 1927. L. 6.
22. Dr. Kiss Áron: *A magyar népiskolai tanítás története*. Budapest, 1883. 19.
23. Dr. D. Kirilović: I. m. 33.
24. Dr. Friml Aladár: *Az 1777-i Ratio educationis*. Budapest, 1913.
25. Uo. 65.
26. Ravasz János: *A magyar nevelés története a feudalizmus és kapitalizmus korában*. Budapest, 1961. 46.
27. Szakál János: *A magyar tanítóképzés története*. Budapest, 1934.
28. Dr. Dudás Gyula: I. m. 34.
29. Dr. Friml Aladár: I. m. 48.
30. Szabadka a pécsi tankerületi főigazgatóság alá tartozott 1806-ig.
31. Szabadkai Történelmi Levéltár: A városi magisztrátus jk. 1778. júl. 2.
32. Avram Mrazović a pécsi tankerülethez tartozó Tolna, Baranya és Bács megye görögkeleti nemzeti iskoláinak tanfelügyelője 1777-től 1811-ig.
33. Szabadkai Történelmi Levéltár: A városi magisztrátus jk. 1778. júl. 2.
34. Uo. Mitterbacher levele 1778. szept. 30., a városi magisztrátus jk. 1778. okt. 12. 170—171. o. 6. pont, a városi magisztrátus jk. 1778. nov. 14. 187—189.
35. Johan Basedow (1723—1790) német pedagógus, a filantropizmus megalapozója.
36. Dr. Kiss Áron: I. m. 251.
37. Iványi István: I. m. 374.
38. *Magyarország története 1526—1790*. Budapest, 1962. 538.
39. Szabadkai Történelmi Levéltár: A városi magisztrátus jk. 1787. jún. 16.
40. Uo. 1800. évi 3. D. 112—7. A. 9—9. C. 71., 77—10., B. 32.
41. Iványi István: I. m. 253.
42. Uo. 375.
43. Pállinkás József: *Vajdasági tanítóképzés 1868-ig*. Skolski život, Subotica, 1965. 4—5. sz. 72.
44. A gimnáziumot ezekben az években valójában kevés tanuló látogatta, aminek az igazi okát az aulikus városi tanács nem vette tudomásul. Az 1784. június 14-én kiadott németesítési rendelet a gimnáziumban dolgozó ferences barátokat is érintette. Ellenállásukat az erőszakos németesítéssel szemben lemondásukkal, a diákok és szülők között kifejtett ellenpropagandájukkal juttatták kifejezésre. Hatásukra megcsappant a tanulók száma abban a középiskolában, amelyben aránylag addig többen tanultak, mint a város elemi iskoláiban együttvéve.
45. Tormási Gábor: *A szabadkai rkat. főtemplom története*. Szabadka, 1883. 193.

46. Dr. D. Kirilović: I. m. 5.
47. Uo. 8.
48. Uo. 301.
49. Uo. 28—79.
50. Szabadkai Történelmi Levéltár. Prot. pol. 1781. jún. 25.
51. Uo. 1783. fons 3. B. 68.
52. A szerződést 1786. máj. 2-án kötötte meg a város Avram Mrazovićtyal.
53. Hock Rudolf: *A többnyelvűség múltja és jelene Vajdaság területén. Létünk, 1972.* 3. szám, 45.
54. *Magyarország története 1526—1790.* Budapest, 1962. 656.
55. Dr. Dudás Gyula: I.m. 52.
56. Uo. 53.
57. Uo. 53.
58. Ravasz János: I.m. 58.
59. Mészáros István: *A magyar nevelés története 1790—1849.* Budapest, 1968. 66—69.
60. Iványi István: I.m. 389.
61. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1821. évi pol. jk. 151.
62. Uo. Városi tanács 1826. évi pol. jk. 1793. sz.
63. Iványi István: I.m. 383.
64. Uo. 382—383.
65. A szerb kétéves tanítóképző Zomborban már 1816-tól működött.
66. Szakál János: I.m.
67. Mészáros István: I.m. 162—169.
68. Iványi István: I.m. 538.
69. Arató Endre: *A nemzeti kérdés Magyarországon 1790—1845.* Budapest, 1960. I. 188.
70. A tanév okt. 1-től aug. 31-ig tartott.
71. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1845. évi pol. jk. 3198 9. sz. és az 1847. évi jk. 412. sz.
72. Ambulatorius vagy ambuláns elnevezés alatt a vándortanítók által vezetett elemi iskolát értjük.
73. Iványi István: I. m. II. 390.
74. Dr. Kiss Áron: I. m. 60.
75. *Magyarország története.* Budapest, 1972. IV. 21.
76. Vallás- és közoktatásügyi minisztérium jelentése. 1872. 21.
77. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1854. évi jk. 495., 1205., 1862. sz.
78. Iványi István: I. m. II. 393—394.
79. Dr. Đorđe Bajić: *Pregled razvoja škola i obrazovanja u Vojvodini. Školski prostor u SAP Vojvodini.* Novi Sad, 1972, 17.
80. Dr. Dudás Gyula: I. m. 54—55.
81. Milan M. Mraović: *Uroš Nestorović. Spomenica Učiteljske škole u Somboru 1778—1953.* 58—62.
82. Milena Lozanov: *Đorđe Natošević. Spomenica Učiteljske škole u Somboru 1778—1953.* 62—68.
83. Iványi István: I. m. I. 350.
84. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1847. évi prot. jk. 156. 322., 413., 415., 416., 850. 2457. sz.
85. Uo. Városi tanács 1861. évi jk. 342. sz.
86. Konstantin K. Kostić: *Iz prošlosti Učiteljske škole u Somboru. Godišnjak Istoričkog društva u Somboru.* Sombor, 1936—37. 93.
87. Uo. 90.
88. Uo. 101.
89. A zsidó reformáció a biblia klasszikus német nyelvre való lefordításával kezdődött, 1783-ban Németországban. Feladatául a zsidó szellemi élet megújítását és az európai haladásba való bekapcsolódást tűzte ki.
90. A biblia német nyelvre való lefordításával a reformerek a zsidók között általánosan elterjedt jiddis idioma helyett a német nyelv használatára törekedtek.
91. 1791-ben a francia nemzetgyűlés jogalkban kiegyenlítette a zsidókat a franciákkal és zsidó vallású franciáknak ismerte el őket.
92. II. József 1781-ben és 1782-ben kiadott rendeletével indította útjára a birodalomban élő zsidók helyzetének rendezését.
93. Simon Dubnov: *A zsidóság története az ókortól napjainkig.* Budapest, Negyedik kiadás. 350.
94. Uo. 352.
95. Szakál János: I. m. 54.
96. Dr. Kiss Áron: I. m. 217.
97. Szabolcsi Miksa: *A zsidók egyetemes története.* Budapest, 1907. II. 573.

98. Uo. 575.
99. Talmud (héber=tanulás): a misnának és kommentárjának (gemara) gyűjtőneve; a zsidó hagyományok, hitviták, bibliamagyarázatok hivatalos könyve héber és arameus nyelven.
100. Tóra (héber=tan, törvény): az ószövetség első részének, Mózes öt könyvének neve.
101. Szabolcsi Miksa: I. m. 527.
102. Simon Dubnov: I. m. 256.
103. Kornis Gyula: I. m. 77–78.
104. A szabadkai izraelita népiskola értesítője az 1911–12. tanévről.
105. Uo.
106. Uo.
107. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács jk. 1868. febr. 13. 1426/3.
108. Iványi István: I. m. II. 333–334.
109. Kalocsai Érseki Levéltár: *Iuventus regii maioris gymnasii Maria Theresiopolitani Ordinis S. Farnicsi Provinciae SS. Salvatoris ordine meritorum semestri primo in classis relata anno 1834/35.* (Az anyagot az említett levéltárban 1964-ben találtam bejegyzés nélkül.)
110. Uo. *Iuventus Gymnasii L. R. civitatis Maria-Theresiopolitanae institutioni pp. ord. S. Farnicsi Prov. SS. Salvat. credita e studiis semestris primi in classis relata Anno 1840/41.*
111. A szabadkai izraelita népiskola értesítője az 1911–12. tanévről.
112. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1868. évi jk. 1426/3.
113. Dr. D. Kirilović: I. m. 44.
114. Uo. 47.
115. Strahinja Kostić: *Avram Mrazović. Spomenica Učiteljske škole u Somboru 1778–1953.* 32–33.
116. Uo. 31.
117. Milan M. Mraović: *Uroš Nestorović. Spomenica Učiteljske škole u Somboru 1778–1953.* 50.
118. Dr. Kiss Áron: I. m. 129–131.
119. Mészáros István: I. m. 229.
120. Dr. Kiss Áron: I. m. 147.
121. Körösi-Szabó: *Az elemi népoktatás enciklopédiája.* Budapest, 1915. III. 20.
122. Dr. Leon Zlebnik: *Opšta istorija školstva i pedagoških ideja.* Beograd, 1962. 108.
123. Mészáros István: I. m. 231–232.
124. Dr. Kiss Áron: I. m. 155.
125. Mesterképző intézet alatt tanítóképző intézetet kell érteni.
126. Mészáros István: I. m. 235–236.
127. Dr. Lantos István: *A haladó német pedagógia és a magyar pedagógia közötti kapcsolatok a 19. század első felében, különös tekintettel F. A. W. Diesterwegre.* Pedagógiai Szemle, 1970. 7–8. 676.
128. Dr. Leon Zlebnik: I. m. 122.
129. Dr. Lantos István: I. m. 679.
130. Milena Lozanov: I. m. 66.
131. Mészáros István: I. m. 303.
132. Felkai László: *Eötvös és a nevelésügy.* Pedagógiai Szemle, 1971. 3. sz. 211.
133. Dr. Kiss Áron: I. m. 218.
134. Dr. Arató Endre: *Az 1868. évi népoktatási törvény és a nemzeti politika.* Pedagógiai Szemle, 1969. 6. sz. 522–523.
135. Dr. Arató Endre: I. m. 526–529.
136. Dr. Radomir Makarić: *Somborska učiteljska škola u periodu delatnosti Nikole D. Vukićevića.* Novi Sad, 1965. 34.
137. Somogyi József: *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig.* Budapest, 1942. 29.
138. Dr. Bíró Károly: *Szabadka város közigazgatása 1902–1912. években.* Szabadka 1912. 237.
139. Kalocsai Érseki Levéltár: Mezei Ignác szabadkai lelkész magánlevelei Haynald érsekhez. Ötödik levél, 1871. dec. 10.
140. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1868. aug. 26. jk. 1445/200.
141. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1869. aug. 26. jk. 4201/232.
142. Szabadkai Történelmi Levéltár: *A helybeli főelemi tanigazgatóság jelentése.* 1868. ápr. 24-én 1281/134.
143. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi jk. 1869. okt. 28–31. jk. 5531/283.
144. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1868. ápr. 14. jk. 1284/134.
145. Iványi István: I. m. II. 404.
146. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1877. febr. 22. jk. 1309/1.

147. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1890. febr. 13—14. jk. 61/211.
148. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1891. máj. 15. jk. 157/6446.
149. Dr. Bíró Károly: I.m. 148—149.
150. Pálínkás József: *A szabadkai tanítóképző történetéből. A tanítóképzés 100 éve Szabadkán. 1972. 59.*
151. Szabadka szab. kir. város összes községi elemi népiskoláinak értesítője az 1883—84. tanév végén. Szabadka, 1884. 28.
152. Szabadka szab. kir. város bel- és külterületi községi (és általános ismétlő) iskoláinak értesítője az 1901—2. tanévre. Szabadka, 1902.
153. U.o.
154. *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900—1920. Budapest, 1958. 21.*
155. Szabadka szab. kir. város összes községi népiskoláinak értesítője az 1883—84. tanév végén. Szabadka, 1884.
156. Szabadka szab. kir. város bel- és külterületi községi elemi (és általános ismétlő) iskoláinak értesítője az 1901—2. tanévről. Szabadka, 1902.
157. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács jk. 1914. 103/6292.
158. Dr. Bíró Károly: I.m. 115.
159. Somogyi József: I.m. 59.
160. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1898. okt. 20. jk. 463/12241.
161. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1872. nov. 23—29. jk. 334 s.
162. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1885. máj. 27—28. jk. 8103/188.
163. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1894. jan. 5. jk. 5/490.
164. Szabadkai Történelmi Levéltár: Városi tanács 1897. dec. 14. jk. 599/21415.
165. Szabadka sz. kir. város összes községi elemi népiskoláinak értesítője az 1882—83. tanév végén. Szabadka, 1883. 3—4.
166. Sőtér István: I. m. 390.
167. Dr. Bíró Károly: I. m. 234—237.
168. Uo.
169. *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900—1920. Budapest, 1958. II.*
170. Szabadkai Történelmi Levéltár: II. 317/1897 11397.
171. Szabadkai Történelmi Levéltár: 1881. január 21-én keltezett igazgatói jelentés. 4833—1881.
172. Szabadka sz. kir. város összes községi elemi népiskoláinak értesítője az 1882—83. tanév végén. Szabadka, 1883. 5.
173. Szabadka szabad királyi város bel- és külterületi községi elemi (és általános ismétlő) iskoláinak értesítője az 1901—2. tanévről. Szabadka, 1902.
174. Kovács Mihály: *Paedagogiai szabályok szerint szabad-e az év bármely szakában a gyermekeket az iskolába felvenni? Szabadka szabad királyi város összes községi elemi népiskoláinak értesítője az 1883—84. tanévre. Szabadka, 1884.*
175. Szabadka szabad királyi város bel- és külterületi községi elemi (és általános ismétlő) iskoláinak értesítője az 1901—2. tanév végén. Szabadka, 1902.
176. Kalocsai Érseki Levéltár: Lux János esperes plébános jelentése a szabadkai népiskolákról. 1871. nov. 30.
177. Mészáros István: I. m. 263—264.
178. Dr. Kiss Áron: I. m. 367.
179. Pálínkás József: I.m. 56.
180. *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900—1920. Budapest, 1958. 21.*
181. Szabadkai Történelmi Levéltár: Az Állami Tanítóképezde 1875. évi iratai. (Levéltárilag feldolgozatlan köteg.)
182. Kalocsai Érseki Levéltár: Lux János idézett jelentése.
183. Körösi—Szabó: *Az elemi népoktatás enciklopédiája. Budapest, 1912. II. 358.*
184. *A szabadkai M. Kir. Állami Tanítónőképző Intézet értesítője az 1881—82., 1882—83., 1883—84. tanévekre. Szabadka, 1884. 68.*
185. Szabóki György: *Mit olvastak a népiskolai tanulók a dualizmus korában? Magyar Pedagógia, Budapest, 1968. 2—3. sz. 254.*
186. Körösi—Szabó: I.m. 459.
187. Felkai László: *A Második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus. Nevelésügyi kongresszusok Magyarországon 1848—1948. Budapest, 1971. I. 141.*
188. *A szabadkai M. Kir. Állami Tanítónőképző Intézet értesítője az 1907—8. tanévre. Szabadka, 1908.*
189. Uo.
190. *A szabadkai M. Kir. Állami Tanítónőképző Intézet értesítője az 1905—6. tanévre. Szabadka, 1906.*
191. Körösi—Szabó: I.m. II. 6—9.
192. Uo.
193. Dr. Arató Ferenc: I.m. 540.
194. Felkai László: I.m. I. 136—139.

195. Dr. Magyarfalvy Lajos: *A budapesti tanítóképző múltjából: a Budapesti Pedagógium. Pedagógiai Szemle, Budapest, 1970. 12. sz. 1088.*
196. Felkai László: I. m. I. 104.
197. Uo. 138.
198. *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900—1930.* Budapest, 1958, 25—28.
199. *Népoktatás, Kalocsa, 1914. 5. sz. 226—227.*
200. Dr Radomir Makarić: *Povodom stogodišnjice donošenja uredbe za srpske narodne škole. Pedagoška stvarnost, Novi Sad, 1972. 9. 540—549.*
201. *Razrednica učenika i učenica srpske osnovne škole subotičke za školsku godinu 1882—83.* Sombor, 1883.
202. *Razrednica učenika i učenica subotičke srpske osnovne škole i srpske veroispovedne škole na Kelebiji za školsku godinu 1905—6.* Sombor, 1906.
203. *Razrednica učenika i učenica srpske osnovne škole subotičke za školsku 1889—90. godinu.* Novi Sad, 1890.
204. Uo.
205. Uo.
206. Simon Dubnov: I. m. 356.
207. *A szabadkai izraelita népiskola értesítője az 1911—12. tanévről.* Szabadka, 1912.
208. Uo.
209. *A szabadkai izraelita hitközség elemi iskolájának értesítője az 1898—99. tanévről.* Szabadka, 1899.
210. *Szabadkai Történelmi Levéltár: II. 1892. II. 53/1892. 1930.*
211. Szakál János: *A magyar tanítóképzés története.* Budapest, 1934. 55.
212. *A szabadkai izraelita hitközség elemi iskolájának értesítője az 1898—99. tanévről.* Szabadka, 1899.
213. *Kalocsai Érseki Levéltár: Lux János levelei 1659. pr. 30—12. 1870.*
214. *Kalocsai Érseki Levéltár: 1594—1874. sz. távirat 1406. exp. 19-a 1874.*
215. *Kalocsai Érseki Levéltár: Mamuzsics Mátyás 1884. július 21-én keltetett levele.*

TÖRTÉNELEM ÉS PEDAGÓGIA

Utószót írni háládatlan dolog. Könnyen abba a hibába eshetünk, hogy saját véleményünket kényszerítjük az olvasóra. Miután valaki befejezte a könyv olvasását, meghatározott véleményt alakít ki magának. Az utószó erre hideg zuhanyként következik. Elismerem, hogy a hideg zuhany néha frissítő, de bizony sokszor inkább fogvacogást okoz. Megtörténhet, hogy új mozzanatokra hívja fel az olvasó figyelmét, megtörténhet, hogy tanít (mert hát az utószavak nehezen menekülnek meg a pedagógizálástól), ám ez a tanítás mindig kételyeket ébresztett bennem. Azért ébresztett kételyeket, mert alig-alig kerülheti el annak veszélyét, hogy valamilyen »felsőbb ítélőbíróvá« ne váljék. Ha megdicséri a mű szerzőjét, ha megdorgálja, ha egyszerűen csak átmagyarázza, ha . . ., szóval mindig kissé fölényesnek mutatkozik be. Ez a fölényesség kétirányú: a mű szerzőjét is érinti, de még inkább érinti az olvasót; pedig nem jó, ha az embernek más adja meg a választ a sokszor nem is kért kérdésre: »Hogyan gondolkodjam, hogyan érezek itt?«. Aki pedig képtelen arra, hogy magából a munkából önállóan jusson következtetésekre, az vagy tanuló még — s ekkor a tananyagot nem lehet neki pár oldalon elmagyarázni —, vagy pedig felesleges volt olvasnia.

Ezért az utószónak rendszerint csak akkor van értelme, ha vitatkozó hangvételű. Ha pedig vitatkozó hangvételű, akkor vagy az úgynevezett immanens kritika eszközeivel kell elemeznie a bemutatott művet, vagy pedig valamilyen álláspontról kell bírálania. Az összehasonlító elemzés is jó eljárás lehet.

Pálinkás József esetében nem alkalmazhattam egyik eljárást sem. Az immanens kritika azt jelentené, hogy teljességgel elfogadom a szerző alapvető álláspontjait és azon belül mozogva végzek továbbmutató korrekciókat, dialektikus felülmúlásra törekszem. Ehhez sem időnk, sem szaktudásunk nincs elegendő. Az álláspontokról végzett kritika megkövetelné, hogy miközben elvetjük a szerző nézeteit, egyszerűen mind kialakítjuk a magunk felfogását, melyet szembefordítunk a bírált művel. Ha nem így tesszük, úgy kritikánk dogmatikus negáció, vagy szolgálai apológia, tömjénezés lesz. Erre pedig komoly szerzőnek és komoly, igényes olvasónak semmi szüksége sincs, de az utószó írója sem engedheti meg magának, hacsak nem túlságosan is beképzelt.

Az összehasonlító elemzés újabb szakdolgozatot jelentene.

Nos, hát akkor mi marad hátra mégis? Lehet-e akkor olyan utószót írni, amely nem a tartalomjegyzék kibővített változata, nem rövid életrajz, nem szóvirágok gyűjteménye, hanem mégis mondani akar valamit; mégis pedagogizálni akar, de nem »felülről«.

Úgy gondoltam, hogy talán mégis megjegyezhetek valamit a munkáról, amelyet — most már elmondhatom — mindannyian olvastunk, anélkül, hogy ismételtetnék, ha arról beszélek, amiről a könyv — minden egyes könyv és nem csupán ez az egy — *n é m á n* beszél, feltéve ha szóra bírják. Ez a mondanivaló a módszer és az eszme, a bemutatás elméleti kiindulópontja érdekes problémájára vonatkozik. Ez a mondanivaló rendszerint azért marad háttérben, mert az olvasó elsődlegesen a közölt tényanyag iránt érdeklődik. Én is így voltam ezzel a könyvvel. Ismeretlen, már elsüllyedt világot tárt elém. Csodálkozást és érdeklődést ébresztett bennem. Csak jóval az első olvasás élményűjsága után kérdeztem meg magamtól: »Jó, ez mind nagyon szép, de azért te más szemével láttad a dolgot. Vajon a kutató egyéni véleménye csupán egyéni vélemény-e, avagy tudományosan objektív? Ha az utóbbi, akkor az úgynevezett tudományos objektivitás nem takarja-e a magát pártatlannak való feltüntetés rossz pártosságát? Ha nem, akkor eszmei elkötelezettségű kiindulópontja a haladás, a humánus érdekeit képviseli-e? Egyszóval, vajon ez a könyv tanít-e valamire? Tanít-e múltba néző tekintete meglátni a jelent és felfedni a jövőt? Gyökerkereső munkája hozzásegít-e bennünket ahhoz, hogy okosan irányítsuk jövőnk életünket?

Lehet, akad valaki, aki azt mondja, hogy túl nagyok ezek a követelmények. Részprobléma, lokális probléma került a szerző tolla alá: egy alföldi város tanítóképzése nem világrengető ügy. Könyvmolyoknak való, no meg esetleg arra jó, mint a régi holmik közti turkálás; kellemes, kissé fanyar viszolygásokat, apró kacchanásokat, pirinyó sóhajokat vált ki az emberből. A múlt szellője megborzongat bennünket és azt súgja: »Múlik az idő!«. Azt mormogja: »Látod, milyen rossz is volt, látod, milyen jó is volt, látod, milyen számárság is volt stb.« — már aszerint, hogy kinek mi él a lelkében. Ugyanakkor jóleső érzést kelt bennünk: »De jó, hogy mindezt én csak szemlélem!«.

Pedig tévedés mindez. Így van ugyan, de ez csak a látszat, a felszín, a kulcsin; mögötte hatalmas erők húzódnak meg. A történelmet bolygatónak ezeket az erőket kell megmutatnia. De azt is meg kell mutatnia (meg kell éreztetnie!!!), hogyan használjuk fel ezeket az örök — csupán korukban, terükben, formájukban változó — erőket napjainkban mindannyiunk javára: a jelenért és jövőöért.

*

A kutató értelem két gondolatsort is felállíthat. Az egyik gondolatsor így festene: »A megismerés képezi az értékelés forrását. A gyakorlati akció alapja az értékelés.« A második gondolatsor pedig ilyen: »A gyakorlati akcióból születik az értékelés. A megismerés az értékeléstől függ.« Mindkét megállapítás — habár homlokegyenest ellenkező — igaz. Ellentmondásosságuk azt is sugallja, hogy részben

igaz megállapítások. A teljes igazság a kettő ellentmondásos egysége lenne. A történésznek erre kell törekednie, különben munkája jó, de nem érte el célját.

Lehetetlen dolog nem értékelően viszonyulni egy munkához, még ha szándékosan elkerüljük is a konkrét utalásokat. Ezért azt hiszem, közmegegyezéssel állapíthatjuk meg — hiszen mindannyian olvastuk a könyvet —, hogy Pálinkás József rengeteg olyan dologgal ismer-tetett meg bennünket Szabadka múltjából, amelyről eddig fogalmunk sem volt. (Tisztelet a kevés szakember-kivételnek; ők erősítik a szabályt, azaz a mi meggyőződésünket.) Ha munkájának nincs más értéke, akkor értéke ez: a régészeti ásatások kubikosának megbecsülése őt is megilleti. Ha nem lett volna, akkor a régész kutatása elmélet maradt volna. A kutatás tárgyát, az adatok halmazát, a feldolgozandót az ásó, a bűvárkodó történész tolla hozza felszínre.

Megismerés után lehetséges az értékelés. Nem állíthatjuk, hogy Pálinkás József ezt a lépést már nem tette meg. A megismeréstől függő értékelés azonban mindig az adott tér—idő koordináták között mozogva — az illető kornak megfelelően, tehát nem a mi huszadik századunkból, és nem a mi társadalmi szempontjaink szerint — dolgozik. Mert nem így dolgozik, jól dolgozik. (Később látni fogjuk, hogy ha csak így dolgozik, akkor rosszul dolgozik!) Semmi sem ellen-szenvesebb a kutató szellem számára, mint a dogmatikus okoskodás, a távlatok adta előny buta kifejezése, amely abban nyilvánul meg, amikor a »bölcs« történész, tanár, politikus stb. így magyaráz: »Lát-játok, a régi időkben milyen rossz is volt a szegény embereknek, hogy kizsákmányolták őket; hogyan is lehettek olyan buták (ezt már a tanulók gondolják!); milyen jó is nekünk ma stb.« Az ilyen szempont az értékelést nem a megismerésből, hanem egy eleve előre elfogadott elvből vezeti le. Ez az elv pedig — akarjuk, nem akarjuk — a lehető legjobb világ koncepciója: legjobb az »itt és most«. Hogyan, miként fejlődött idáig, fejlődhet-e tovább stb.; ilyesmire az említett beállítás nem válaszolhat. A korban mozgó, megismeréstől függő értékelés ettől eltérően azokra a meghatározottsági, azokra az okozati összefüggésekre mutat rá, melyek az akkori »ott és akkort« jellemezték. A történelmi materialista szemlélet (maradjunk meg ennél a meghonosodott kifeje-zésnél) érdeme éppen az, hogy rámutat a történelmet determináló tényezőkre és azokat nem vezeti le valamilyen történelmen abszolúte kívül álló kozmikus célszerűség megnyilvánulásaira, de azt is elkerüli, hogy a történelemben megnyilvánuló célszerűséget a szubjektív szel-lem felvilágosult és autonóm erejének tudja be.

Másrészt, amint jeleztük, ha az értékelés csupán ezen a szinten reked meg, akkor a tanulság levonása — a jelen és a jövő alakításá-nak akcióprogramja — óhatatlanul a szubjektivitásban jut kifejezésre. Világosabban fogalmazva, akkor az a tanulság szűródik le a történész kutatásaiból (még ha ő maga nem is állítja ezt kifejezetten, vagy ha szándéka egészen más is volt), hogy az emberek létét a tudatuk hatá-rozza meg. Ez a meggyőződés pedig azért fog óhatatlanul kialakulni, mert a bemutatott tényanyag és az adott korban kimutatott össze-

függések adott kortól függő, tehát a múlt médiumában mozgó értékelése, aszolute korlátlan számú alternatívát engedélyez számunkra, ha a »most-itt és holnap-nekünk szükséges« szempontból (a történelmi kutatás értelmét, végső célját megadó szempontból) nyúlunk a problémához. Ilyenkor mindenféle történelmi meghatározottságot tagadni kell. A múlt vagy töredékdarabok esetleges egymásutániséga, vagy az örök visszatérés öncélú játéka, vagy a világmechanizmus irracionális forgása lesz, de az ember sehogyan sem válik ebben a történelemfelfogásban alkotó, ám alkotásában meghatározott, meghatározottságát túllépő lényé.

Még precízebben fogalmazva azt mondhatnánk, hogy az említett esetben a gondolati reflexió megmarad a felszínen, s nem tudja a múltból kihámozni azt a lényeget, amelyet éppen a távlat (tehát a vizsgált kortól napjainkig terjedő időszak eredményei) hozott felszínre; például azt a tényt, hogy az osztályviszonyok alakulása miként determinálta a vizsgált jelenséget, s hogy éppen ebből eredően melyik az a történelmi alternatíva, melyet el kell fogadnunk.

Eljutottunk tehát odáig, hogy a fent vázolt gondolatsor (megismerni—értékelni—cselekedni) előnyeit és hátrányait felfedhettük, s eközben rámutathattunk az ellenkező gondolatsor (az értékeléstől a megismerésig és a cselekvésig) hibáira is. Ugyanekkor érzékelhettük, hogy mégis feltétlenül szükséges a kiinduló értékelő pozíció.

Nos, ha már megállapítottuk, hogy a munka szerzőjét megilleti a babér a megismerés kubikosmunkájáért, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a megismerésből fakadó értékelést is elvégezte. És most álljunk meg, mert ígéretünk ellenére az utószóából mégis apológia sikeredik, habár nem akarjuk. Meg is állhatunk, mert ennyi az olvasónak éppen elegendő. Ne fogjuk a kezét tovább, tud ő járni, illetve nyugodtan bizzuk rá — hisz ez volt a szerző célja is —, hogy ő maga állapítsa meg, mennyire pontos vagy pontatlan a megismerő feltárás munkája, mennyire kikerekített a megismerésből fakadó értékelése. Ez a kritika dolga! Nekünk elegendő érték az, hogy a szerzőnél a két momentum megtalálható, hogy van. Már ez is jó, mert ez a kritika anyaga. Enélkül a kritika nem mondhatna semmit. Ha semmit sem mondhatna, a munka nem tanított semmire.

Az értékelésből kiinduló megismerés veszélyére — a dogmatizmus csapdájára — már figyelmeztettünk. Ha az olvasó egyáltalán nem tud a munkából semmiféle belső, strukturális, alapintenciót képező beállítást kikövetkeztetni, akkor a szerző szölamai és deklaratív kijelentései feleslegesek. Szerény véleményem szerint Pálinskás József munkájában meglehető egy belsőjében megnyilatkozó marxista koncepció igénye, s nem éke a dogmatizmus. Ismét az olvasóra kell bízni — megbecsülni őt is, meg a szerzőt is —, hogy a kritika eszközeivel ennek a marxista koncepciónak korlátait és távlatait kikövetkeztesse. Ha megteszi, bármilyen eredményt is kap, csak tanult belőle. Akkor a mű nemcsak tanított, hanem képes volt tanulásra serkenteni.

A dialektikus gondolkodás nagy előnye, hogy képes arra, hogy a kis részletekből, az egyediből, az elszigeteltből, a felszínből eljusson

a nagy összefüggésekig, az általánosig, s azután annak fényében tegye a konkrétat élénk. Egyébként az egyedi nem lesz sohasem konkrét, hanem csak elvont egyedi marad, mint ahogy az általános is csak absztrakt általános marad, de nem válik konkrét általánossá. A mi esetünkben mindez azt jelentené, hogy a nagy, álmos alföldi város tanítóképzésének, általános iskolai képzésének, középiskolai képzésének, szakképzésének (de ne soroljuk, mert ez így nagyon bonyolult lesz) összességében, valamilyen nagy történelmi távlat fényében vizsgáltságában úgy kell élénk állnia, hogy általános tanulságokat vonjunk le a korról, a máról, a holnapról. Könnyű ezt mondani, sőt frázisként cseng. De egy történelmi munka — foglalkozzék akár a piri-pócsi paprikatermesztés egyik szorgos művelőjének életéből vett rövid időszakkal — csak akkor teljes értékű, ha ebből az egyediből általános tanulságokat von le: gazdasági, jogi-politikai és kulturális vonatkozásokat pendít meg, azokon belül egy-egy probléma megoldásához nyújt segítséget. Persze csak az okos ember számára, akinek nem kész sablonok, kaptafák kellene.

Az előbb azért kezdtem részletes sorolásba és azért hivatkoztam arra, hogy bonyolult lesz, mert érzékeltetni kívántam, mennyire nehéz és összetett feladat egy »provinciális probléma periferikus elemének«
lelkiismeretes elemzése. Hisz nemcsak a formagazdagság hökkent meg bennünket, nemcsak a történelmi változások igen sokrétű bonyodalmai takarják el a fejlődés fonalát, hanem ebben az egyediben, ebben a mindennapiban, ebben a volt élet ma már megsárgult emlékfoltjaiban (melyeknek szenvedélyeit a fakó tinta hidegsége, a cirkalmazott mondatok és a számoszlopok szenvtelensége takarja) benne volt az egész kor gazdasági ellentéteinek feszülése; az osztálystruktúra, a nemzeti probléma, az állam, a rétegződés, a kultúra, a tudomány; egyszóval az egész történelem a maga szabadkai valóságának akkori békátávlatából; cseppben a tenger.

Ilyen munkához fogni merészség. Tiszteletre méltó. Valljuk be, hogy könnyebb a nagy összefüggésekről értekezni az elvont kategóriák szintjén. Van Hegelnek egy remek gondolata. Arról beszél, hogy aránylag könnyű kialakítani a gyümölcs fogalmát a sok egyedi alma, körte, szilva stb. alapján, de bizony nehéz a gyümölcs általános fogalmától visszahaladni a konkrétumig, azt az általános fényében nézni más szemmel. Hiszem, hogy egyetértetek velem, ha azt mondom: Pálinkás József visszatért a gyümölcs fogalmának alapján a konkrétumig. Munkája gazdagította múlt-, tehát öntudatunkat.

S itt véget ér az utószó írójának feladatköre. Nem állította, hogy a munka sikeres munka, nagy munka, korszakalkotó munka. A kritikára, a szakemberekre bízta a mérvadó vélemény kinyilvánítását. Nem merészkedett odáig, hogy az irodalmárok szemüvegével a stílus, a nyelvezet, a kompozíció dolgait feszegette volna. Szerinte elegendő, ha megállapította — s ezt mindenki megállapíthatja —, hogy az informatív (értesítő) funkciójú nyelvhasználat tudományos szerénysége jellemzi a munkát, s ez elegendő.

S amikor mindazt nem állította, amit felsorolt, az utószó megállapíthatja, hogy a vizsgálat tárgyaként választott szempontoknak a könyv jól megfelelt; beszélni tud, ha megvallatják, s nem mond üres fecsegő szavakat. Nem csillog szóvirágoktól, meglepő fordulatoktól, de ad. Kínál, de nem tolakodik. Vár, de nem zárkózik el. Munkaigényes könyv. Megérdemli, hogy olvassák, hogy bírálják: jót is, rosszat is egyaránt azért érdemel, mert csak jóból és rosszból lehet teljesen tanulni.

Szabadka, 1974 januárjában.

Dr. Bodrogvári Ferenc

TARTALOM

Népoktatásunk a tanügy országos rendezése előtt	6
A tanügy országos rendezése — nemzeti főiskolák	9
A görögkeleti szerb elemi iskola	20
A tanítóképzés kezdetei Szabadkán	26
Városunk népoktatásügye a polgári átalakulás korában	27
A tanügy második országos rendezése	30
A reformkor törekvései az oktatásügy korszerűsítésére	34
Népiskoláink számbeli gyarapodása a reformkorszakban	36
Új tanügyi rendszer a Bach-korszakban	38
A kétfosztályú városi és a sándori külvárosi szerb iskola	42
A chéder rendszerű zsidó elemi iskola	45
Tanítói vezérkönyvek, pedagógiai irodalom	50
A népoktatásügy törvénybe foglalása	54
Népiskoláink újjászervezése a népoktatási törvény alapján	59
Az elemi iskolák hálózatának kiépítése	60
Községi népiskoláink szervezete és hatóságai	67
Nevelési körülmények községi népiskoláinkban a polgári iskola-rendszerben	74
A szabadkai állami tanítónőképző gyakorlóiskolája	82
Felekezeti jellegű népiskoláink	
A szerb iskola	97
A zsidó hitközségi iskola	100
A zárdai leánynépiskola	103
Jegyzetek	107
Dr. Bodrogvári Ferenc: Történelem és pedagógia	113

A Szabadkai Munkásegyletem kiadása
Szerkeszti: Dér Zoltán, Kolozsi Tibor, Lévy Endre, Palusek Béla
és Urbán János
Szerkesztő: Palusek Béla
A fedélterv Siskovszki András munkája
Megjelent 300 példányban, 7,5 (A/5) ív terjedelemben
A VSZAT oktatás- tudomány- és művelődésügyi titkárságának 413-43/
1973. II. 7. sz. alatti véleményezése alapján mentes az általános
forgalmi adó alól.
Készült a szabadkai Pannónia Grafikai Műintézetben

ben — sőt századokban — az iskolák kezdeményezői, védnökei, alapítói, gondozói jelentős részben a felekezeti egyházak voltak, megoszlott a kezdeti kis tanintézetek összetétele, jellege, s ennek megfelelően tanítási programja is.

Bármelyik fejezetet is lapozza fel az olvasó ebben a temérdek adatot tartalmazó könyvben, olyan szakaszokra talál, amelyek a város népi életének számtalan, felszín alatti mozzanatára hívják föl a figyelmet, s azt is feltárják, hogy a régi város falai között pár emberöltővel ezelőtt is akadtak szabad szellemű emberek, akik a népoktatás kiterjesztése és terebélyesítése érdekében bátor harcot folytattak a haladást megfékezni akaró, bigott szemléletű »írástudók«, »hitközségi tanácsstagok«, szolgáléltű filiszterek és a betűvetés elsajátítására vágyó népet lebecsülők vagy nem sokra becsülők ellen: mert számukra az volt a fontos, hogy a nép dolgozzon, majd ők irányítanak.

Ezért — de nem csupán ezért! — minden olvasó számára értékes mű hagyja el a sajtót Pálinkás József kutatásai nyomán, s éppen a fennebb elmondottak miatt remélt visszhangja kelti fel bennünk azt a hitet, hogy hamarosan újabb hasonló értékes művekkel találkozunk az Életjel kiadásában.

